

e-ISSN: 2459-0185

ISSN: 2548-091X

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars>

TTAD

TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 6, Sayı 2, Aralık 2021

Journal of Turkish History Researches

Volume 6, Issue 2, December 2021

Ordu

2021

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir.

Yılda iki kez, Aralık ve Haziran aylarında yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars> adresinden erişilebilir.

Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

Journal of Turkish History

Researches is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in December and June. Also a special issue will be published every year. The electronic version of the journal can be read at

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars> Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. Journal of Turkish History Researches is using plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Yıl 6, Sayı 2, Aralık 2021

Volume 6, Issue 2, December 2021

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (TTAD) *Journal of Turkish History Researches*

❖ **Sahibi ve Sorumlusu / Owner**
Fatih ÜNAL

❖ **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief**
Fatih ÜNAL

❖ **Editörler / Editors**
Mehmet ALPARGU, Fatih ÜNAL, Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK

❖ **Editör Yardımcıları**
Harun ARSLANTÜRK, Zafer SEVER

❖ **E-Dergi Yöneticisi / E-Journal Director**
Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK

❖ **Dergi Sekreteryası / Journal Secretariat**
Kamil YAVUZ

ISSN (Çevrimiçi) 2459-0185
ISSN (Basılı) 2548-091X

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL
IS INDEXED IN

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asos Index)

AcademicKeys

Scientific Indexing Services

Akademik Araştırmalar İndeksi (Acar Index)

Akademik Araştırmalar İndeksi
Acarindex.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1 Köktürk Kağanlığı Döneminde Çaç (Taşkent): Yönetim Sistemi, Hanedanlar
Gaybullah BABAYAR - Yakubcan MUHAMMEDOV
- 15 Ahlatşah II. Sökmen ve Zamanı (1122-1185)
Hüseyin KAYHAN
- 35 Kafkas Albanlarının Kimliği
Oder KUTLUER
- 61 Peçeneklerin Hristiyanlaştırılma Meselesi: Quertfurt'lu Aziz Bruno Örneği
Emine DİKMEN
- 77 Çeviri: Papa IV. İnnokent'in Altınorda Hanı Sartak'a Gönderdiği Mektup (Metin, Tercüme, Yorum)
Alihan BÜYÜKÇOLAK
- 93 Kitap Tanıtımı: Buhara Hanlığı (1500-1920)
Merve ÜNER

YAYIN KURULU

- Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu**, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Taşğıl, Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Rusya Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, Uluslararası Türk Akademisi / Kazakistan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi/ Kırgızistan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara Üniversitesi

DANIŐMA KURULU

- Prof. Dr. Ali Merthan Dündar**, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaycan
Prof. Dr. Muhammet BeşirAşan, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Salih Yılmaz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan Acar, Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel Üniversitesi

DİL EDITÖRLERİ

- Cumhur Kaygusuz**, (Rusça)
Dr. Hakan Güngör, Ordu Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Öğr. Ü. Halim Kılıç, Ordu Üniversitesi (İngilizce)

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan Göksu, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Gökçe, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan Acar, Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncay Ögün, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Rıza Yağlı, Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Savaş Eğilmez, Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Seda Yılmaz Vurgun, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Mehmed Gökhan Polatoğlu, Erzurum Teknik
Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Murat Kılıç, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Resul Turan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Cumhuriyet Kaygusuz

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara University

Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Fine Arts University

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara University

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yeditepe University

Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Russia Academy of Sciences

Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, International Turkish Academy/
Kazakhstan

Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kyrgyz-Turk Manas University
/ Kyrgyzstan

Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu University

Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu University

Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya University

Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, Istanbul University

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara University

BOARD OF ADVISERS

- Prof. Dr. Ali Merthan Dünder**, Ankara University
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar University
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara University
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul University
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes University
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Civilization University
Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu, Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Gazi University
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan University
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Karadeniz Technical University
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaijan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat University
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü University
Prof. Dr. Nesrin Sariahmetoğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Gazi University
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara University
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu University
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Remzi Kiliç, Erciyes University
Prof. Dr. Salih Yılmaz, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya University
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara University
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya University
Assoc. Prof. Dr. Özgür Türker, Muğla Sıtkı Koçman University

LANGUAGE EDITORS

- Dr. Cumhuri Kaygusuz**, (Russian)
Dr. Hakan Güngör, Ordu University (English)
Research Assistant Halim Kılıç, Ordu University (English)

REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar University
Prof. Dr. Erkan Göksu, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul University
Prof. Dr. Mustafa Gökçe, Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University
Prof. Dr. Tuncay Ögün, Muğla Sıtkı Koçman University
Doç. Dr. Ali Rıza Yağlı, Giresun University
Doç. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel University
Doç. Dr. Savaş Eğilmez, Atatürk University
Doç. Dr. Seda Yılmaz Vurgun, Bilecik Şeyh Edebali University
Dr. Öğr. Ü. Mehmed Gökhan Polatoğlu, Erzurum Teknik University
Dr. Öğr. Ü. Murat Kılıç, Erzurum Teknik University
Dr. Öğr. Ü. Resul Turan, Recep Tayyip Erdoğan University
Dr. Cumhuriyet Kaygusuz

TAKDİM

Genel Türk Tarihi alanındaki süreli yayın eksikliğini gidermek maksadıyla yayınlamaya başladığımız Türk Tarihi Araştırmaları Dergisinin 6. Yılına girmiş oluyoruz. Başlangıçta yayın ilkelerini tespit etmiş ve bu ilkelere riayet edeceğimize dair söz vermiş ve bir ölçüde de taahhütte bulunmuştuk. Bu sözümüzü yerine getirmenin mutluluğu içinde olduğumuzu özellikle belirtmek istiyoruz.

Alandaki çalışmacıların sayısının az olmasına rağmen bu yayın süresi içinde araştırmacılar dergimize büyük ilgi göstermişler, birçok araştırmacı gerçekleştirdiği yayın faaliyeti ile dergimize güç katmıştır. Kendilerine teşekkür ediyoruz. Dergimizin kuruluşunun üstünden çok uzun bir süre geçmemiş olmasına rağmen Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Genel Türk Tarihi çalışmalarının daha organize olması için planlanan ve çok sayıda katılımı ile gerçekleşen, çeşitli kuruluşlarla işbirliği içinde "Genel Türk Tarihi Çalıştayları"nın düzenleyicisi olarak önemli bir faaliyet göstermiş ve çalıştaylarda sunulan görüş ve düşüncelerin yer aldığı bildirilerin bir bölümünün yayınlanmasını da başarıyla gerçekleştirmiştir.

Bu dergide yayın yapan araştırmacıların emekleri ile birlikte dergideki yazıların hakemleri de gerçekten dikkatli ve sabırlı bir mesai içinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onlara da gösterdikleri ilgi ve titiz çalışmaları için teşekkür ediyoruz.

Bu sayımızın hayırlı olmasını diliyor, saygılarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

INTRODUCTION

The Turkish History Research Journal, which started to publish in order to overcome the lack of journals in the field of General Turkish History, is celebrating its 6th year. The journal determined its principles before it went on publishing and it is our pleasure to announce that it has proved to comply with these principles.

Although there is a small number of researchers in the field, researchers showed great interest to the Turkish History Research Journal during this period of publication. As the board of the journal, we thank those who has contributed. Although it has not been a long time since the establishment of our journal, the Turkish History Research Journal has been an important organizer of the “General Turkish History Workshops” in collaboration with various organizations. The journal has also successfully published some of the papers containing the opinions and thoughts presented in the workshop.

Along with the efforts of the researchers publishing in this journal, the referees of the articles in the journal also made important contributions in a careful and patient work. We thank them for their interest and meticulous work.

We wish this volume to be beneficial and we offer our respect.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

EDİTÖRLERDEN

Genel Türk Tarihi alanında altı yıldır yayın hayatına devam eden Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin son sayısında 4 özgün araştırma, 1 çeviri ve 1 kitap tanıtımı yer almaktadır.

Bu sayının ilk makalesi Gaybullah Babayar ve Yakubcan Muhammedov tarafından kaleme alınmıştır. "Köktürk Kağanlığı Döneminde Çaç (Taşkent): Yönetim Sistemi, Hanedanlar" adlı çalışmada Köktürk Kağanlığı (552-744) döneminde, Çaç Teginleri (605-750) ve Çaç Tudunları (640-750) hanedanlarını ve onların kendine özgü yönetim sistemi değerlendirilmektedir. "Ahlatşah II. Sökmen Ve Zamanı (1122-1185)" adlı yayında Hüseyin Kayhan, XII. yüzyıl Anadolu'sunun en önemli devlet adamlarından Ahlatşah II. Sökmen'in dönemine odaklanarak onun zamanında Ahlat'ın ekonomik ve sosyal yönden yaşadığı büyük bir değişime ve İslâm dünyasındaki metropollerden birisi haline gelmesi ele alınmıştır. Oder Kutluer, "Kafkas Albanlarının Kimliği" başlıklı çalışmada Alban kimliği ifadesinden neyi anlamamız gerektiği üzerinde durmuş, sonrasında ise Alban kimliği meselesinin siyasi ve ideoloji bir mahiyet kazanmasının sebepleri araştırılmıştır. Bu hususta Azerbaycan Ermenistan münasebetlerinin konunun siyasileşmesine tesiri, hem Albanya Tarihi eserinde hem de günümüzde Ermenilerin Albanlarla ilgili iddiaları gösterilmeye çalışılmıştır.

Emine Dikmen tarafından kaleme alınan "Peçeneklerin Hristiyanlaştırılma Meselesi: Querfurtlu" adlı çalışmada, Katolik rahip Querfurtlu Bruno'nun pagan halkları Hristiyanlığa teşvik maksadıyla önce Rus daha sonra Peçenek topraklarına yaptığı misyonerlik faaliyeti, Peçeneklerin Hristiyanlığa döndürülememesindeki başarısızlık ve kısmen Peçeneklerin inanç sistemi ele alınmıştır. Alihan Büyükçolak, Aleksandr Vyaçeslavoviç Mayorov'un, "Papa IV. İnnokent'in Altınorda Hanı Sartak'a Gönderdiği Mektup" adlı çalışmanın çevirisini yapmıştır. Bu çalışmada Papa IV. İnnokent'in Altınorda Hanı Sartak'a gönderdiği mektubun orijinal metni ve tercümesi sunulmaktadır. Son olarak Merve Üner, Türkistan çalışmalarıyla alana önemli katkılar sunan Murat Özkan tarafından kaleme alınan "Buhara Hanlığı (1500-1920) adlı eserin tanıtımını yapmıştır.

Bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden ve değerli vakitlerini bize ayıran başta yazarlara, hakemlere, maddi manevi katkı sunan tüm dostlarımıza müteşekkirimiz.

Editör Kurulu Adına
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

FROM EDITORS

Dear readers,

In this issue of the International Journal of Turkish Historical Research, there are four original articles, a translation, and a book review.

The first article of this issue was written by Gaybullah Babayar and Yakubcan Muhammedov. Titled "The Chach (Tashkent) During the Times of Turkic Khaganate: Administration System and the Dynasties", the article deals with the Chach Tegins (605-750) and Chach Tuduns (640-750) dynasties and their unique administrative system during the Köktürk Qaghanate (552-744) period. The second article, titled "The Reign of Akhlatshah Sokman II (1122-1185)", was written by Hüseyin Kayhan. The author focuses on Akhlatshah Sokman II, one of the most important statesmen in XII century in Anatolia. Kayhan discusses Ahlat's economic and social changes during Sokman's period. Oder Kutluer, in his work titled "Identity of the Caucasian Albanians", focused on the expression of Albanian identity. Further, he investigates the reasons for the Albanian identity issue to acquire a political and ideological nature. In this regard, the effect of Azerbaijan-Armenia relations on the politicization of the issue, and the claims of Armenians about Albanians, both in the History of Albania and today, have been tried to be shown.

In the study titled "The Question of the Christianization of the Pechenegs: The Case of Saint Bruno Of Querfurt", written by Emine Dikmen, examines the missionary activity of the Catholic priest Bruno from Querfurt to encourage the pagan peoples to Christianity, first to the Russian and then to the Pechenegs lands, the failure of the Pechenegs to be converted to Christianity and partly the belief system of the Pechenegs. Alihan Büyükçolak translated the work of Aleksandr Vyacheslavovic Mayorov titled "Pope Innocent IV's Letter to Sartakh Khan of the Golden Horde (Text, Translation, Notes)" into Turkish. In this study, Pope IV. The original text and translation of the letter that İnnokent sent to the Altınorda Han Sartak are presented. Finally, Merve Üner reviewed the work called "Bukhara Khanate (1500-1920)" written by Murat Özkan.

We would like to thank the authors, referees, and all our friends who contributed materially and morally to the publication of this issue.

On behalf of the Editorial Board
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 19.10.2021

Makale Kabul | Accepted: 02.12.2021

Atıf | Cite as: Gaybullah Babayar, Yakubcan Muhammedov, “Köktürk Kağanlığı Döneminde Çaç (Taşkent): Yönetim Sistemi, Hanedanlar”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(2), Aralık 2021, s. 1-13.

KÖKTÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİNDE ÇAÇ (TAŞKENT): YÖNETİM SİSTEMİ, HANEDANLAR

Gaybullah BABAYAR*

Yakubcan MUHAMMEDOV**

Öz

Erken orta çağlarda, özellikle miladi 6-8. yüzyıllarda Çaç (Taşkent) bölgesi bugünlerdeki Özbekistan'ın Taşkent vilayeti (ili) ve onun civarı toprakları içeren belirli bir hükümdarlık olmuştur. Birer prenslik niteliğindeki Çaç kendi yönetim merkezi, yönetici hanedanı, sikke darbı, hâkimiyet simgeleri gibi birçok niteliklere sahip olmuştur. Bu dönemde Orta Asya'nın yerleşik bölgeleri, özellikle, Amuderya ve Sırderya arasındaki birçok tarihi vilayetler gibi Çaç bölgesi de kendi iç yönetiminde bağımsız olarak Köktürk Kağanlığı (552-744) egemenliği altında kendi yerel yönetimini sürdürmüştür. Zamanla burada Köktürk asıllı yerel sülaleler: Çaç Teginleri (605-750) ve Çaç Tudunları (640-750) hanedanları ortaya çıkmıştır. Onların kendine özgü yönetim sistemi, Eski Türkçe unvanları barındıran sikke darbı bulunmuştur. 6.-8. yüzyıllarda Çaç Batı Köktürk Kağanları bölgesinde metal para bastırdıkları ve onlarda Soğd yazısıyla “Jabgu”, “Cabgu-Kağan”, “Kağan” unvanlarını yansıttıkları görülürken, aynı tarihlerde aynı bölgede kendi sikkelerini bastıran Çaç Teginleri “Tegin” unvanını, Çaç Tudunları ise “Tudun” unvanını yansıttıkları anlaşılmaktadır. Önemlisi, adı geçen sikkelerde görülen hükümdar tasvirlerinde Eski Türkleri andıran fizikî yapı: sakalsız yuvarlak yüz, çekik veya hafifçe çekik göz, omuzlara kadar uzanan saç görülmekle birlikte her hanedanın kendi sembolik işareti olan birer damgayı bulundurdıkları söz konusudur.

Anahtar kelimeler: Çaç, Taşkent, Köktürk Kağanlığı, Aşina Hanedanı, Çin Yıllıkları, Soğdça Belgeler.

* Doç. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi Başkan Yardımcısı, gaybullahbabayar123@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3456-3410

** Doktora Öğrencisi, Mirza Uluğ Bey Adındaki Özbekistan Milli Üniversitesi, mukhamedov-2017@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7992-741X

THE CHACH (TASHKENT) DURING THE TIMES OF TURKIC KHAGANATE: ADMINISTRATION SYSTEM AND THE DYNASTIES

Abstract

In the early Middle Ages, especially in the 6th-8th centuries BC, the Chach (Tashkent) region was a kind of oasis state (kingdom), which today comprise the Tashkent region (province) of Uzbekistan and the adjoined lands. The Chach, which was a principality, had many attributes such as its own administrative center, ruling dynasty, mint and symbols of domination. During this period, the populated regions of Central Asia, particularly in many historical provinces between the Amu Darya and the Syr Darya rivers, the Chach region maintained its own local self-government under sovereignty of Turkic Qaghanate (552-744). Over time, local dynasties of Turkic origin appeared here: the Chach Tegin (605-750) and Chach Tudun dynasties (640-750). There were found the data about their unique administrative system, a coinage containing the old Turkic designations of 6th-8th centuries. Although the rulers of Western Turkic Qaghanate minted coins with titles “Jabgu”, “Jabgu-Qaghan” in Sogdian alphabet. Chach Tegins and Chach Tuduns minted their own coins and got the title “Tegin” and “Tudun”. It looks like it was their titles. It is important to note that in the images of the rulers on the mentioned coins there is a physical structure reminiscent of the ancient Turks: a round face without a beard, slanted or slightly slanted eyes, shoulder-length hair, they are said to have a stamp which is their own symbolic mark (tamga).

Key Words: Chach, Tashkent, Turkic Qaghanate, Ashina Dynasty, Chinese Chronicles, Sogdian Documents.

Giriş

Sırderya nehrinin sağ kıyısında adı geçen nehrin orta havzasında yer alan Çaç (Taşkent) bölgesi erken orta çağlarda ilkin Ak-Hunlar (Eftalitler – 420-565), sonradan da Köktürk Kağanlığı (552-744) egemenliği altındaki Fergana, Ustruşana, Soğd (Semerkant, Pañç, Keş, Nahşep ve d.), Buhara, Harezmi ve Toharistan gibi Amuderya – Sırderya arasındaki vaha hükümdarlıklarından biri idi. Özellikle, adı geçen hükümdarlıkların Köktürk Kağanlığıyla ilişkili tarihi o dönemin çeşitli dillerdeki yazılı kaynakları ve arkeolojik buluntularında kendi ifadesini bulmuştur. Nitekim erken orta çağlara ait Çin, Bizans, Soğdça, Arap ve Fars kaynakları ve numizmatik bilgilerden anlaşıldığı gibi, bu dönemde Amuderya – Sırderya arasındaki devletçiklerden birçoğunu Köktürk asıllı yerel hanedanlar, bir kısmını da kendi eski yerel hanedanları yönetmişlerdir. Örneğin, Ustruşana, Buhara, Harezmi’de yerli sülaleler, Çaç, Fergana ve Toharistan’da ise menşece Aşina hanedanına dayanan hanedanlar yönetimde bulunmuşlardır. Birçok küçük devletçiklerden oluşan Soğd’un bir kısmında yerel, diğer bir kısmında da Köktürk asıllı hanedanlar bulunmuştur.

Konuyu Çaç hükümdarlığı örneğinde incelediğimizde adı geçen bölgede Köktürk asıllı hanedanın oluşumu dönemin yazılı kaynakları ve arkeolojik buluntularında ne biçimde kendi ifadesini bulduğu anlaşılacaktır. Çin kaynaklarından anlaşıldığı üzere 560’lı yıllarda Köktürkler batıda *İ-ta* (Eftalit)leri ortadan kaldırmış, onların eli altındaki pek çok yerleşik bölgeler (Çaç, Soğd, Toharistan vd) Kağanlığın topraklarına katılmıştır. Bu olay Arap kaynaklarına da yansımış, Köktürkler ve Sasanlılar İran’ının *Heytel* (Eftalitler)in topraklarını bölüştüğü, Amuderya nehri bu iki müteffik arasında sınır tanındığı belirtilmiştir¹.

¹ Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, Sankt-Petersburg 1903, s. 229; M. A. Shaban, “Khurasan at the Time of Arab Conquest”, *Iran and Islam. In memory of the Late*

Konunun araştırılması

Bu dönem Çağ tarihi, özellikle bölgenin yönetim tarzı, yerel hanedanlar ve onların menşei gibi meseleler birçok yayınlarda kendi ifadesini bulmuştur. Nitekim E. Chavannes, O.İ. Smirnova, Y.F. Buryakov, A. Muhammedcanov, M.İ. Filanoviç, E.V. Rtveladze, G. Bogomolov, J.K. Skaff, F. Grenet, E. de la Vessaiere, S. Stark, M. İshakov, Ş. Kamaliddin, L. Baratova, A. Hocayev, G. Babayar, A. Kubatin, A. Kuznetsov, V. Şagalov, M. Hatamova'nın çalışmaları Çağ bölgesinin siyasî ve kültürel tarihinin aydınlatılmasına adanmıştır².

Çağ bölgesi tarihini bizzat bölgede yaklaşık 50 sene arkeolojik kazılar sürdürerek araştıran Özbekistanlı Prof. Y.F. Buryakov, arkeolojik buluntular ve Arap, Fars ve Çince yazılı kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak bu dönemde Çağ bölgesinin yönetim merkezlerini belirlemiştir. Bunun yanı sıra, aynı araştırmacı Köktürk Kağanlığı döneminde bölgede Aşina hanedanına mensup bulunan yerel sülale konusuna değinmiştir³. Diğer bir Özbekistanlı arkeolog bilim adamı E.V. Rtveladze ise 40 yıldan fazla incelediği nümizmatik malzemeler sonucunda Çağ bölgesinin yerel ve Köktürk asıllı hanedanlarının darbettirdiği birçok sikke yazısını çözmüştür⁴. Makale yazarlarından biri Doç.Dr. Gaybullah Babayar ise bölgenin hem yerel hem de Eski Türk asıllı hanedanlarına ait onlarca sikkeleri incelemiş, Batı Köktürk sikkelerinin Çağ bölgesinde darbolunduğu belirtmiş, ayrıca, miladî 7.-8. yüzyıllarda burayı yöneten Çağ Teginleri (605-750) ve Çağ Tudunları (640-750) hanedanının siyasî tarihini aydınlatmıştır⁵. Bölge tarihini Eski Türklerde şehircilik konusu aracılığıyla aydınlatmaya çalışan Dr. Munire Hatamova da Çağ bölgesinin Köktürk dönemi yönetim merkezlerini incelemiştir⁶. Şunu belirtmek gerekir ki, adı geçen araştırmacılar Çağ

Vladimir Minorsky, Edinburg, 1971, ss. 482-483; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s. 94.

² Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, Sankt-Petersburg 1903; Olga Smirnova, *Ocherki iz istorii Sogda*, Nauka, Moskva 1970; Yuriy Buryakov, *Istoricheskaya topografiya Tashkentskogo oazisa*, Fan, Tashkent 1975; Abdulahad Muhammadjonov, *Qang – qadimgi Toshkent va toshkentliklar*, Tashkent 2009; Maragarita Filanovich, “Yeshe raz o donesenii «Fatufarna» v svyazi s istoriey Tashkenta”, *Markaziy Osiyoda urbanistik jarayonlarning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari» ma'ruzalar matni*, Samarqand 1995, s. 108-110; Edvard Rtveladze, “Numizmaticheskie materialı k istorii rannesrednevekovogo Chacha”, *Obshestvennye nauki Uzbekistana*, Tashkent 1982, No 8, s. 31–38; Gennadiy Bogomolov, Alfiya Musakaeva, “K voprosu o lokalizatsii Tarbanda i yego nazvanii”, *Tashkent: vchera i segodnya*, Tashkent 2007, s. 66-77; Karam Skaff, “Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries”, *Yeni Türkiye Yayınları, TURKS*, Vol. 2, Ankara, 2002, s. 364–372; Frantz Grenet, Etienne de la Vaissiere, “The last days of Panjikent”, *Silk Road Art and Archaeology*, 8, Kamakura 2002, s. 155–196; Larisa Baratova, *Drevnetyurkskie moneti Sredney Azii VI-X vv. (tipologiya, ikonografiya, istoricheskaya interpretatsiya)*: Avtoref. dis. ... kand. ist. Nauk, Tashkent 1995; Ahad Xodjaev, “Naibolee rannie svedeniya kitayskix istochnikov o gosudarstve Shash (Tashkent)”, *Ozbekiston tarixi*, No 1, Tashkent 2005, ss. 3-17; Mirsadik Ishoqov, *Unutilgan podsholikdan xatlar*, Fan, Tashkent 1992; Sören Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Wiesbaden 2008; Шагалов 2006; Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (Ilk o'rta asrlar)*, Yangi nashr, Toshkent 2010; Munira Hatamova, “Turk xoqonlarining Chochdagi qarorgohlari: Jabg'ukat va Xotunkat”, *O'zbekiston tarixi*, No 1, Tashkent 2009, s. 3-13.

³ Yuriy Buryakov, “K istorii rannesrednevekovogo Chacha”, *O'zbekiston tarixi*, Tashkent 2002, No 3, s. 12.

⁴ Edvard Rtveladze, “Numizmaticheskie materialı k istorii rannesrednevekovogo Chacha”, *Obshestvennye nauki Uzbekistana*, Tashkent, 1982, No 8, s. 31–38; Edvard Rtveladze, *Drevnie i rannesrednevekovie moneti istoriko-kul'turnix oblastey Uzbekistana*, Tashkent 2002, s. 242-256.

⁵ Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (Ilk o'rta asrlar) ...*, s. 25-64.

⁶ Munira Hatamova, “Turk xoqonlarining Chochdagi qarorgohlari: Jabg'ukat va Xotunkat” ..., s. 3-13.

bölgesi tarihiyle ilişkili pek çok meselelere aydınlık kazandırmış olmalarına rağmen, bölge tarihinin kendi çözümünü bekleyen birçok sorunları bulunmaktadır. Onları şartlı olarak şu tarzda sınıflandırabiliriz:

Erken orta çağlar Çağ bölgesinin sosyal ve siyasal, etnik ve kültürel hayatına dair tarihi tasavvurların çoğu geçen yüzyılın 50-60'lı yıllarında sürdürülen araştırmaların sonucu olup, bölge tarihine ait yayınlarda yakın yıllarda birçok araştırmacılar (özellikle, G. Babayar, A. Kubatin, M. Hatamova) tarafından yazılı kaynaklar ve nümizmatik malzemelerin temelinde elde edilen bilimsel kazanç ve yenilikler yeterince kendi ifadesini bulamamıştır;

Bölgeyi yöneten hanedanların yönetim merkezlerinin tam olarak nerelere denk geldiği meselesi yeterince aydınlık kazanamamıştır. Özellikle, Çağ Teginleri ve Çağ Tudunları'nın yönetim merkezleri nerede bulunduğu konusuna açıklık getirilmemiştir.

Birer vaha devleti olarak Çağ hükümdarlığının sınırlarının nereleri kapsadığı konusunda tam bir sonuca varılamamıştır. Nitekim G. Babayar bu dönemde Çağ devletliği esas olarak Taşkent bölgesinden oluştuğunu vurguluyorsa⁷, M. Hatamova onun toprakları Tarbend (Otrar), İsficab (Sayram) ve hatta Taraz bölgeleri (Güney Kazakistan) topraklarını da kattığı görüşündedir⁸;

Çağ'ın yönetimiyle ilişkili olarak E.V. Rtveladze "Erken orta çağlardaki Çağ'a ait nümizmatik malzemeler" adlı makalesinde: "Daha aşağı dercedeki Tegin, Tudun ve diğer unvanlardan farklı bir biçimde Kağan unvanı başlangıçta, yani miladi 6-7. yüzyıllarda sadece Köktürk Kağanlığının baş yöneticilerine ait olmuştur. Sonradan o kendisinin eski anlamını kaybetmiş ve miladi 7. yüzyılın sonu – 8. yüzyılın başlarına gelince hatta ufak hükümdarlıkların yöneticileri de kendisini Kağan olarak adlandırmaya başlamıştır" diye yazmış⁹ ve bölge sikkelerinde Kağanlıkla bağlantılı olarak görülen yönetim geleneklerine has özgümlükleri (örn. unvanlar, damgalar vd.) gözardı etmiştir; bazı bilim adamları, özellikle, J.K. Skaff, E. de la Vessaiere, F. Grenet ve S. Stark, Çağ bölgesinin siyasî hayatına dair önemli görüşleri ileri sürmüş olmalarına rağmen bölgenin hükümdar sülaleleriyle bağlantılı bir yanlı yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Nitekim S. Stark Köktürk Kağanlığı döneminde vasal hükümdarlıkların yönetiminde görülen Eski Türkçe unvanları belirli bir sistemle değil, birer tesadüf eseri olduğu veya "dönemin modası" ile ilişkili olduğunu vurgulaması¹⁰, J.K. Skaff ise Çağ Tudunları hanedanı temsilcilerinin unvanı Türkçe, taşıdığı isimler ise gayri Türkçe olduğunu ileri sürmesi¹¹ vd.

Genel olarak adı geçen araştırmacıların görüşleri ne derecede sabit veya aksi, onların incelediği kaynakların güvenilirlik derecesi nasıl, bu konuda ne gibi yöntemlere dayanıldığı, ortaya atılan görüşlerin biri diğerini tutar mı, yok mu gibi sorunları incelemekle erken orta çağlarda Çağ bölgesinin siyasî hayatı konusunda belirli bir sonuca varılabilir.

Şunu da vurgulamak gerekir ki, Çağ bölgesi tarihiyle ilgilenen araştırmacıların bazıları istisna esas çoğunluk araştırmacılar bu dönemde bölgeyi yerel hanedanların

⁷ Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (Ilk o'rta asrlar) ...*, s. 25-26.

⁸ Munira Hatamova, "Turk xoqonlarining Chochdagi qarorgohlari: Jabg'ukat va Xotunkat" ..., s. 3-4.

⁹ Edvard Rtveladze, "Numizmaticheskie materialı k istorii rannesrednevekovogo Chacha"..., s. 92.

¹⁰ Sören Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien...*, s. 389.

¹¹ Karam Skaff, "Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries"..., s. 364-372.

(esasen Soğdu) yönettiği, Köktürk Kağanlığının Çaç'taki yönetiminin nisbî olduğu ve bu yönden Orta Asya'nın diğer bölgelerinden hemen hemen farklı olmadığını yazmışlardır. Onların vardıkları genel görüş ise Kağanlık Amuderya – Sırderya arasındaki yerel hükümdarlıkların yönetim işlerine fazla karışmamış, esas olarak onlardan vergi (haraç) almakla yetinmiştir. Böylece, bu bölgelerdeki yönetici taifenin etnik yapısında belirli bir değişim sağlanmamıştır. Genel olarak Köktürkler kendi vasal yönetiminde belirli bir sistemi yola koymamıştır¹². Bunlar hariç, araştırmacılar arasında Çaç bölgesinde İslam öncesi dönemlerde mevcut bulunan yönetim sistemi, bu anlamda Çaç'ın diğer vaha hükümdarlıklarıyla benzer ve farklı yönleri, kendine özgü tarafları, unvanlar sistemi, bölge halkının etnik yapısı konusunda da biri diğerini tutmayan görüşlere de denk gelinir. Bunun yanı sıra, araştırmacılar tarafından bildirilen görüşlerin dönemin gerçeklerine ne denli uyduğu konusunda da, sundukları bilgilerin güvenilirlik derecesinde de birçok sorular ortadadır. O yüzden çoğunluğu tatmin eden, kaynaklarla temenni edilen ve dönemin olaylarıyla örtüşen sabit görüşleri ayırarak derin ve kapsayıcı yaklaşıma ihtiyaç vardır. Örneğin, bazı araştırmacılar Çaç'ı "Padişahlık" olarak adlandırdıkları gibi¹³, diğer bir grup araştırmacılar da Çaç bölgesindeki her siyasî ve idarî yapıyı "Hükümdarlık", "Mülk", "Prenslük", "Ulus (Udel)"¹⁴ veya "Vaha Hükümdarlığı" olarak nitelendirmeyi uygun gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁵

Peki, Çaç bölgesinin yönetim tarzı ve bölgedeki yerel hanedanların etnik yapısı konusundaki görüşler arasında farklılıklar bulunmasının temelinde ne gibi etkenler yatmaktadır? Konuya aşağıdaki sayfalarda daha genişçe duracağımız vurgulamakla birlikte burada şunu söylemeliyiz ki, Çaç bölgesi tarihine adanan araştırmaların çoğunluğu esas olarak tam bir konuyu değil, aksine bölgenin genel tarihini aydınlatmayı hedeflediği, çeşitli dillerdeki kaynak bilgilerinin karşılaştırılmadığı, bilhassa bölgenin yönetim tarzına adanan özel çalışmaların eksikliği bu konuda tartışmalı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, bölge tarihinin aydınlatılmasında bazı bir hissî ve bir taraflı yaklaşımların sergilenmesi meselenin daha da karmaşık bir hal almasına neden olmuştur.

Yönetim tarzı meselesi

Erken orta çağlarda Çaç bölgesinin yönetim biçimini araştırmacılar genel olarak şu tarzda açıklarlar:

a) Belirli bir tarihî ve coğrafi bölge olarak bilinen Çaç biri diğerinden bağımsız birçok küçük mülklerden, yani ufak hükümdarlıklardan ibaret olmuş, onların arasında İlak, Tarbend, Tunket, Kabarna gibi uluslar nisbeten büyük prenslikler sıfatını taşımıştır. Bunun yanı sıra, bölge ilkin Eftalitlerin, daha sonra ise Köktürk Kağanlığının egemenliği altındaki yarı bağımsız, kendi iç yönetiminde de nisbeten mustakil olmuştur. 629 yılında Çaç bölgesi üzerinden Hindistan'a giden Çinli Hsüan-Tsang şöyle

¹² Hamilton, A.R., Gibb, *Orta Asya'da Arap fütuhâtı*, çev. Hasan Kurt, İstanbul 1930, ss. 4-9; Goga Hidoyatov, *Mening jonajon tarixim*, Tashkent 1992, s. 76-78.

¹³ Mirsadık Ishoqov, *Unutilgan podsholikdan xatlar*, Fan, Tashkent 1992.

¹⁴ Edvard Rtveladze, "Numizmaticheskie materialı k istorii rannesrednevekovogo Chacha"..., s. 31-38; Edvard Rtveladze, *Drevnie i rannesrednevekovie monetı istoriko-kul'turnıx oblastey Uzbekistana...*, s. 242-256.

¹⁵ Gaybullı Babayarov, Andrey Kubatin, "K voprosu o monetax Sogda s titulom «xatun»", *Sogdiyskiy sbornik. Noveyshie issledovaniya po istorii i istorii kul'turi Sogda v Uzbekistane*, Pod. red. Sh. Kamoliddin. Berlin: LAP Lambert Academic Publishing, 2013, s. 79-87.

yazmıştır: “*Che-shih memleketi bin küsur Li genişliğindedir, batısı Ye-he’ye 葉河 (Ye Nehri) dayanmaktadır. [Bu memleketin] doğu-batı yönü dar, güney-kuzey yönü ise geniştir. Toprağının verimliliği ve iklimin durumu Nu-ch’ih-ch’ien memleketiyle 斂赤建國 aynıdır. Onlarca şehir ve kent vardır ve hepsinin de ayrı yöneticisi vardır. Umumî bir hükümdar yoktur ve vassal olarak Göktürk idaresine bağlıdır*”¹⁶.

Bu gibi bilgilere dayanan araştırmacılar bu dönemde bölgede biri diğerinden ayrı bir kaç mülk (aslında, hükümdarlıklar)ın bulunduğunu ileri sürerek onların arasında Çaç ve İlak’ın diğerlerine nazaran daha güçlü olduğunu vurgulamışlardır. Nitekim E.V. Rtveladze nüvizmatik bilgilere dayanarak bölgede Çaç, Kabarna, Tunkend, Farnket, Benaket, Çanak gibi 6 tane ayrı mülk (Ulus) bulunduğu, bu durum dönemin sikkelerine yansıdığını varsaymıştır. Ona göre, Taşkent bölgesinin kadim şehir kalıntılarından bulunmakta olan İslam öncesi Çaç sikkelerinde yer alan sikkelerdeki damgaların çeşitliliği de bunu tesbit etmektedir.¹⁷ Ancak, E.V. Rtveladze’nin bu görüşünün yanlış olduğu, Soğdça yazılı Çaç sikkelerinde “Çaç” sözünden başka herhangi bir yer adının görülmediği, sikkelerde sanki var sanılan Kabarna, Tunkend, Farnket, Benaket, Çanak gibi sözcüklerin aslında Soğdça kelimelerin yanlış okunduğundan dolayı ortaya çıktığı pek çok delillerle tesbit edilmektedir.¹⁸ Bunun aksine 7.-8. yüzyıllarda Çaç’ta üç tane hanedanın yönetimde bulunduğu, onlardan biri Köktürk Kağanlığına kadar bölgede mevcut bulunan yerel sülale, geri kalan iki tanesi – Çaç Teginleri (605–750) ve Çaç Tudunları (640–750) ise Köktürk Kağanlığıyla dolaylı veya dolaysız olarak bağlantılı hanedanlar olarak, Teginler baş sülale, diğerlerinin ise ondan aşağı derecedeki sülaleler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹ Bu görüşümüz Çin yıllıklarında “Tegin” unvanlı Çaç yöneticilerinin Çin’e elçi yolladığı kaydının görülmesi, “Tudun” unvanlı yöneticinin ise adı geçen yıllıklarda “Çaç hükümdarının muavini” olarak kaydedilmesi, bunun yanı sıra, Çaç bölgesinde 7-8. yüzyıllarda darbolunan sikkelerde her iki unvanı taşıyan yöneticilerin “Çaç hükümdarı Tegin”, “Çaç hükümdarı Tudun” olarak görülmesi, her iki çeşit sikkenin kendine özgü damga ve ikonografiye sahip olması vd bilgilerle kendi tesbitini bulmaktadır.

Çin yıllıklarında 605 yılında Batı Köktürk yöneticisi “*Şe-güi Kağan kendi ordusuyla yola çıkarak adı geçen prensliği yenilgiye uğrattı (yönetici Nie öldürüldü) ve o Te-le (Tegin) Tien-chi’yi naip olarak bu hükümdarlığı yönetmeye emretti... Beşinci Ta-ye yılında (609) Tien-chi Çin sarayına kendi ihtiramını bildirmek amacıyla hediyelerle birlikte elçi yolladı*”²⁰ bilgisinin görülmesinin yanı sıra yukarıda da belirtildiği gibi Hsüan Tsang kayıtlarında bölgede 10 tane şehrin var olduğu, onların hepsinin ayrı yöneticisinin bulunduğu, genel bir hükümdar bulunmayıp, vasal olarak *Tu-jüe* (Köktürk)lere bağlı oldukları bilgisinin geçmesi, *Xing Tang-shu* yıllığında da

¹⁶ Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan ...*, s. 121-122.

¹⁷ Edvard Rtveladze, *Drevnie i rannesrednevekovie monetı istoriko-kul’turnikh oblastey Uzbekistana...*, s. 31-38.

¹⁸ Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (İlk o’rta asrlar) ...*, s. 58-60.

¹⁹ Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (İlk o’rta asrlar) ...*, s. 25-64.

²⁰ Nikolay Bichurin, *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena. V 3-x tomax*, T. II., Moskva- Leningrad 1950, s. 273, 282, 313; Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (İlk o’rta asrlar)...*, s. 33.

“Yöneticisinin hanedan adı Şi (Taş), yönetim merkezi Che-che (Çaç) şehridir” biçiminde bilgilerin görülmesi²¹ bu konunun titizce incelenmesini gerektirmektedir.

İlk bilgiden bölgede “Tegin” unvanlı Köktürk Kağanlığı temsilcisinin Çaç bölgesinde kendi yönetimini kurduğu ve kendisini “Çaç hükümdarı” olarak adlandırdığı anlaşılıyor, ikinci bilgiden de 7. yüzyılın 30’lu yıllarında bölgede biri diğerinden bağımsız birkaç küçük şehir devletlerinin mevcut bulunduğu ve onlardan hiç birisinin öncü hanedan olmadığı bilinmektedir. Üçüncü bilgide ise nisbeten farklı bir durum söz konusudur. Her halde, Çinli rahibin bölgeye geldiği sıralarda Çaç’ta farklı şehir devletçikleri bulunmakta olup, rahip “*Tu-jüe (Köktürkler)e bağlıdır*lar” derken Teginleri göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Demek, aradan birkaç yıl geçmesiyle bölgede yeni hanedanlar görülmeye başlamış olmalıdır. Nitekim yıllıklarda “(Çinliler) *Hien-kin yönetiminin üçüncü yılında (658) Kang-kie şehrinde Ta-yüan valiliğini kurdu ve hükümdar Kan (Ton) Tudun onun yöneticisi olarak tayin olundu*”²² tarzında bilgilerin görülmesi bu görüşü tesbit eder.

Bazı araştırmacıların doğru tesbit ettikleri gibi, yazılı kaynaklarda ve nümizmatik malzemelerde “Çaç hükümdarı”, “Çaç hükümdarı Tegin” ve “Çaç hükümdarı Tudun” unvanlarının görülmesi bu dönemde bölgede birkaç yönetici hanedanın bulunduğu delalet eder. Fakat tam olarak hangi şehirlerin adı geçen hanedanların yönetim merkezi olduğunu belirtmek zor. Onların arasında sadece Çaç Tudunları hanedanının yönetim merkezi Çaç bölgesinin doğu kısmındaki dağ eteklerine yakın bir yerde bulunan Tunket şehri olduğunu varsaymak olasılık dâhilindedir. Nitekim Rus sinologu A.G. Malyavkin tarafından sunulan delillere dayanarak²³ yıllıklarda geçen *Kang-kie* (aslında *Ton-kie*) şehrinin yerel adı Tunket olduğunu, Çinli yazarlar bu şehir adını kendi dil ve yazılarına uydurarak yazdıklarından dolayı böyle biçim aldığını ileri sürmekteyiz. Yani Çin yıllıklarında “*Kang-kie şehrinde Ta-yüan valiliğini kurdu*” bilgisi²⁴ bu şehrin *Ta-yüan* (Fergana)’ya nisbeten yakın bir mevkide bulunduğu, o yüzden de Çinliler yeni kurdukları idarî merkeze “*Ta-yüan Valiliği*” adını verdikleri söz konusudur. Anlaşıldığı gibi Arapça kaynaklarda geçen Tunket şehri de Çaç bölgesinin Fergana bölgesine en yakın idarî merkezi idi.

Bazı araştırmacılara göre, Çaç adındaki bir şehir Teginler hanedanının, Tunket ve Tarbend (Otrar) şehirleri de Çaç Tudunları hanedanının yönetim merkezi görevini yapmıştır. Özellikle, bu görüşü ortaya atan araştırmacılardan biri M. Hatamova’ya göre, Köktürk Kağanlığı döneminde Çaç Teginleri bölgenin baş yönetici hanedanı olduğu için buranın en büyük şehri olan “Çaç” şehrini kendi yönetim merkezi olarak seçmiş olmalıdır.²⁵ Aynı araştırmacıya göre, “Çaç” şehrini bugünlerde Taşkent bölgesinin kadim şehir kalıntıları arasında kapsadığı araziye göre en büyüğü olan Kanka-tepe ile

²¹ Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 120; Ahad Xodjaev, “Naibolee rannie svedeniya kitayskix istochnikov o gosudarstve Shash (Tashkent)”, *Ozbekiston tarixi*, №1, Tashkent 2005, s. 11; Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (Ilk o’rta asrlar)*..., s. 31.

²² Nikolay Bichurin, *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena...*, I, s. 287; Nikolay Bichurin, *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena...*, II, s. 313-314.

²³ Anatoliy Malyavkin, *Istoricheskaya geografiya Tsentral’noy Azii (Materialy i issledovaniya)*, Novosibirsk, Nauka, 1981, s. 166, 270.

²⁴ Nikolay Bichurin, *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena...*, II, s. 313-314.

²⁵ Munira Hatamova, “Turk xoqonlarining Chochoqdagı qarorgohlari: Jabg’ukat va Xotunkat”..., s. 3-13.

ilişkilendirmek lazım gelir. Nitekim adı geçen şehir kalıntısı İslam öncesi dönemlerde siyasî ve idarî merkez görevini yaptığını tesbit eden birçok arkeolojik buluntular ortadadır. Özellikle, saray kalıntıları, nümizmatik malzemeler, mühürler vd. buluntularıyla burası Taşkent bölgesinin diğer eski şehir kalıntılarından ayrıcalık taşımaktadır. O yüzden adı geçen araştırmacıya göre, Çaç (Kanka-tepe) şehrini Teginler hanedanıyla, yazılı kaynaklarda Çaç Tudunları ile bağlantılı olarak kaydedilen Tunket ve Tarbend'i de Tudunlar hanedanıyla bağlamak mantıklıdır.²⁶ Onun bu görüşün]n ne kadar gerçeklik payı olduğunu belirlemek için konu üzerine daha derin inceleme sürdürmek lazım olduğunu vurgulamalıyız. Sadece şimdilik şunu belirtmek gerekir ki, gerçekten de arkeolojik buluntuların, özellikle yönetici hanedanlara özgü yönetimle ilişkili eşyaların büyük bir kısmı adı geçen Kanka-tepe'den bulunmaktadır.

Köktürk Kağanlığı döneminde, yani yaklaşık 150 sene zarfında Çaç bölgesinde faaliyet sürdüren yönetici taife temsilcilerinin adı ve unvanlarıyla yazılı kaynaklar, özellikle, Çin yıllıkları ve kısmen diğer dillerdeki kaynaklara dayanarak 10 adet yönetici ile ilişkili bilgilerin ulaştığına tanık oluruz. Araştırmacılar onları şu tarzda sıralamışlardır²⁷:

1. Nie (*İnel) – 605 yılı;
2. Tegin Tien-chi – 605-609 yılları;
3. Tudun – 640'lı yıllar;
4. Şu-ju Şad – 657 yılı;
5. Ton Tudun – 658 yılı;
6. *Kabar Elteber – 710'lu yıllar;
7. Bahadır Tudun – 713-740'lı yılları;
8. İnay Tudun Külüg – 740-750'li yıllar
9. Tegin – 750'li yıllar;
10. Kül Çabış – 750'li yıllar.

Bunlar hariç, Çin yıllıklarında Çaç bölgesindeki şehirlerden biri olarak kaydedilen *Su-tu* (Şuturket?)'in yöneticisi *İ-nie Ta-kan* (İnel-Tarhan)'ı da bu listeye ekleyebiliriz.²⁸ Adı geçen yöneticinin adı aslında “İnel” ve “Tarhan” gibi iki adet Eski Türkçe unvanlardan müteşekkil olması onun Köktürk asıllı ileri gelenlerden biri olduğuna tanıklık eder. Bununla birlikte, İnel-Tarhan'ın Çaç hükümdarlarından biri değil, bölgedeki şehirlerden birinin yöneticisi olarak kaydedilmesi onun Çaç hükümdarlarına bağlı olduğunu kanıtlar. Onun taşıdığı unvanın Köktürk Kağanlığının unvanlar hiyerarşisinde nispeten aşağı mevkide yer alması da ilgi çekicidir. Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı gibi kağanlık yönetiminde “Tarhan” unvanlı ileri gelenler “Tegin” unvanlı şehzadelerden epey aşağı mevkide yer alıyorlardı. Eğer Çaç yönetiminde görülen yönetici kesimlere ait Eski Türkçe unvanların *Tegin / Şad – Tudun – Tarhan* tarzında görülmesi ve onların mevkice Köktürk Kağanlığının hiyerarşisine uyması bu dönemde Çaç bölgesinde Köktürlere özgü yönetim tarzı yürürlükte olduğunu gösterir.

²⁶ Munira Hatamova, *O'zbekiston shaharlari VI – VIII asrlarda (Choch vohasi misolida)*, Tashkent 2017, s. 132-178.

²⁷ Olga Smirnova, *Ocherki iz istorii Sogda...*, s. 286-287; Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (Ilk o'rta asrlar)...*, s. 144- 146.

²⁸ Nikolay Bichurin, *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena...*, I, s. 292.

Nitekim Çaç yönetiminde bulunan ileri gelenlerden *Şad* (Şu-ju Şad), *Tegin* (Tien-chi Tegin, Tegin), *Elteber* (Yanga-Elteber), *Çabış* unvanını taşıyanlar Çaç Teginleri hanedanına, *Tudun* (İnay Tudun Külüg, Bahadır Tudun vd) unvanını taşıyanlar ise Çaç Tudunları hanedanına mensup bulunmuşlardır.²⁹ Bu dönem Çaç sikkelerinde birkaç unvanlar veya unvan niteleyicileri görülmesine rağmen, onlardan hiç birinde hükümdar adına denk gelinmiyor. Bizim bu tür görüşlerimizden farklı olarak E.V. Rtveldze, erken orta çağlarda darbolunan Çaç sikkelerinde Nirt, Kaniçurt, Yazatpir, Pirak, Şirdak, Bahadır gibi kişi adlarının görüldüğünü, onlardan birkaçı Eski Türkçe olduğunu vurgulamaktadır.³⁰ Ancak, bu tür sikkeleri etraflıca incelememiz sonucunda, Çaç sikkelerinde böyle isimlerin görülmediği, eksik korunan sikkeler üzerine yapılan çalışmaların sonucunda bu gibi yanlış okuma teklifleri ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.³¹

Eğer numizmatik bilgilerden yola çıkılırsa, erken orta çağların ilk dönemlerinde, yani 5-6. yüzyıllar arasında sadece tek bir hanedan tarafından sikkeler darbolunduğu, 6. yüzyılın sonlarına doğru ve 8. yüzyılların arasında ise yaklaşık 7 çeşit sikke bastırıldığı anlaşılacaktır. Nitekim ilk dönem sikkelerinde hemen hemen aynı ikonografi, aynı damga yer aldığı, ondan sonraki dönemdeki sikkelerde ise 5-6 çeşit biri diğerinden mutlaka farklı damga ve unvan, farklı ikonografi yer aldığı göze çarpar.³² Demek, bu dönemde Çaç bölgesinin siyasî ve idarî hayatında büyük değişimler baş gösterdiği, aynı vakitte bölgede birkaç farklı hanedanların faaliyet sürdürdüğü gibi bir durum söz konusudur. Aslında bu durum herhangi bir siyasî gerileme veya düzensizliğin sonucu değil, belki de Eski Türk devletçilik geleneklerinin Çaç ve ona komşu topraklarda genişçe yayılmasıyla ilişkili idi. Gerçekten de, 6. yüzyılın sonları ve 8. yüzyıllar arasında bölgede darbolunan Çaç sikkelerinin büyük bir kısmı Batı Köktürk Kağanlığına ait sikkeler olup, baş (ali) yöneticilerin adı ve unvanının yer aldığı sikkeler biri diğerine benzer damgalarla, benzer ikonografi (hükümdar tasviri, çifte portre, hakimiyer simgesi olan hayvanlar tasviri vd.) ile darbolunduysa, geri kalan 3 çeşit sikke ise farklı damga, unvan ve ikonografiye sahiptir. Adı geçen son 3 çeşit sikkenin hepsinde “Çaç hükümdarı”, “Çaç hükümdarı Tegin” (bazı çeşitlerinde “Çaç hükümdarı Tegin?-Elteber”) ve “Çaç hükümdarı Tudun” gibi unvanların yansıdığı görülüyorsa, bölgede darbolunan Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerinde ise “Çaç hükümdarı” tabiri hiç bulunmamaktadır. Sikkelerin böyle bir kendine özgüklere dayanarak bu dönemde bölgede 3 adet yerel hanedanın hüküm yürüttüğü, onların hepsi kendine has hâkimiyet simgelerine, yani belirli bir unvana, damgaya sahip buldukları, Köktürk Kağanlığının ise buraya kendinin has mülkü değil, vasalı olarak baktığına delalet etmektedir diye açıklayabiliriz. Bunun yanı sıra, adı geçen her üç yerel hanedanın Çaç bölgesinde belli bir hududu, yönetim merkezi bulunduğu, onların arasında biri yukarı mevkideki, diğerleri ise ondan daha aşağı makamdaki ikinci dereceli hanedanlar oldukları söz konusudur.

Nitekim biraz yukarıda da değinildiği gibi, bu bilgiler Çin yıllıklarında “Tegin” unvanlı Çaç yöneticilerine nisbeten *Şi-go Wang Te-le* “Taş devleti hükümdarı Tegin”

²⁹ Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (Ilk o'rtasrlar)...*, s. 38-46.

³⁰ Edvard Rtveldze, *İstoriya i numizmatika Chacha (vtoraya polovina III – seredina VIII v.n.e.)*, Tashkent 2006, s. 72, 78, 83-84.

³¹ Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (Ilk o'rtasrlar)...*, ss. 53-56.

³² Edvard Rtveldze, *İstoriya i numizmatika Chacha (vtoraya polovina III – seredina VIII v.n.e.)...*, ss. 31-38; Gaybulla Babayarov, *Drevnetyurkskie moneti Chachskogo oazisa (VI – VIII vv. n.e.)*, Tashkent 2017, ss. 9-24, 40-44, 52-55, 64-70, 73-80.

tabiri, Tudunlara nisbeten ise *Şi-go Fu-Wang Tu-tun* “Taş devleti hükümdar muavini Tudun” tabirinin kullanılması Çaç bölgesinde aynı vakitte bir kaç yönetici hanedanının bulunduğunu kanıtlamaktadır.³³ Hatta A-14 numaralı Mug Dağı Soğdça belgesinde 720’li yıllarda Çaç’ta bulunan Soğd elçisi Fatufarn’ın bölgedeki duruma dair kendi efendisi Divaştıç’e rapor sunarken “Çaç hükümdarı” hakkında biraz bilgi sunduktan sonra esas dikkatı Çaç Tudunu ile bağlayarak kayıtlar düşmesi bölgede Tudunların makamı nasıl olduğunu anlamaya imkân verir.³⁴

Çaç bölgesinin yönetimiyle ilişkili diğer bir mesele – bölge sadece Köktürk Kağanlığının sikke darbettiği ülke olmakla kalmayıp, belki de Kağanlığın burada kendi karargâhlarına sahip bulunmasıdır. Özellikle, birkaç araştırmacı, özellikle, Y.F. Buryakov, M. Hatamova Arapça kaynaklardaki Cabguket ve Hatunket (Çin kaynaklarda *Ko-ho-tun chen* “Hatun şehri”) gibi şehirleri Batı Köktürk Kağanlığıyla bağlayarak her iki şehrin de özel karargâhlar olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁵ Demek, Kağanlık Çaç bölgesine ayrıca önem vererek buraya kendi temsilcileri olan Tegin ve Tudunları göndermekle burayı dolaylı bir yolla yönetmeyi denemekle birlikte bölgeye bizzat Kağanların kendileri teşrif buyurarak denetimde tutmayı yeğlemişlerdir. Bu onların bölgede kendi yönetim merkezlerini, yani karargâhlarını kurmalarıyla kendi tesbitini bulmuştur. Bunlar hariç, Kağanların kendi vasalları topraklarında sık sık buldukları, özellikle, Fergana, Soğd ve Toharistan’da buldukları bilinmektedir.³⁶ Hatta buralarda kendi adına “Kağan” unvanıyla sikke bastırdıkları anlaşılmakta,³⁷ ancak onlardan farklı olarak Kağanlık sadece Çaç’ta kendi karargâhını kurduğu bilinmektedir.

Köktürk kağanlarının çeşitli amaçlarla Çaç bölgesine gelerek burada birçok faaliyetlerde bulduklarına dair Çin yıllıklarında görülen kayıtlara kısaca göz atalım. 605 yılında Şe-güi Kağan buraya gelerek yerel yöneticiyi öldürerek şehzade Tegin Tienchi’yi Çaç’ta yönetici olarak tayin ettiği, onun kardeşi Tun Yabgu-Kağan (618–630) ise kendi yönetiminin daha ilk yıllarında karargâhı Çaç bölgesine yakın bir yere, bölgenin kuzeyindeki *Chüan-chüan* (Bin-yul “Bin-pınar”)’da tesis ettiği bilinmektedir. Diğer bir Batı Köktürk yöneticisi *Aşina Ho-lu* (*Uluğ - 651–657) kendi kararganı aynı mevkide kurmuştur.³⁸ Bunlar hariç, Batı Köktürklerden yine birkaçının taht kavgaları sırasında Çaç bölgesine sığındıkları bilinir. Çin yıllıklarında *İ-pi Tu-lu Kağan* (638–642) 640’lı yıllarda Çaç’ta, buradaki *Ko-ho-tun chen* (Hatunket) şehrinde saklanmış.³⁹ 657 yılında Çinli kumandan Hsü Ting-fan Batı Köktürk yöneticisi *Aşina Ho-lu*’yu ortadan

³³ Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (Ilk o’rta asrlar)...*, s. 36.

³⁴ *Sogdiyskie dokumenty s gori Mug*. Chtenie, Perevod. Kommentariy. Vıp. II. Yuridicheskie dokumenty i pis’ma / Chtenie, perevod i kommentarii V. A. Livshitsa, Moskva 1962, ss. 80-84; Frantz Grenet, Etienne de la Vaissiere, “The last days of Panjikent ...”, s. 155–196; Mirsadık Ishoqov, Gaybulla Boboyorov, Andrey Kubatin, “Sug’d tilidagi manbalar”, *O’zbekiston tarixi*, Xrestomatiya, 2/1, Fan, Tashkent 2014, s. 62.

³⁵ Yuriy Buryakov, *Istoricheskaya topografiya Tashkentskogo oazisa...*, s. 73–75; Gaybulla Boboyorov, *Choch tarixidan lavhalar (Ilk o’rta asrlar)...*, s. 101, 114-116; Munira Xatamova, “Turk xoqonlarining Chochdagi qarorgohlari: Jabg’ukat va Xotunkat”..., s. 3-13.

³⁶ Nikolay Bichurin, *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena...*, I, s. 284-285, 287

³⁷ Gaybulla Boboyorov, “Turon hukmdori xoqon” unvonli tangalar”, *O’zbekiston tarixi*, 2-son, 2018, s. 3-18.

³⁸ Nikolay Bichurin, *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena...*, II, s. 289; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler...* II, s. 71.

³⁹ Nikolay Bichurin, *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena...*, I, s. 288.

kaldırmak için yola çıktığında, adı geçen Kağanın kendi oğlu *Şi-yun* ile *Çaç* yöneticisi *Şu-ju Şad*'a sığındığı kaydı bulunur. Onlar burada *Su-tu* (Şuturket) şehrine sığındıkları vakit buranın yöneticisi *İ-nie Ta-kan* (İnel-Tarhan) onları yakalayarak Çinlilere teslim etmiştir.⁴⁰

Kısacası, erken orta çağlarda, özellikle 6.-8. yüzyıllara gelince, *Çaç* bölgesinin faal bir siyasal ve etnokültürel süreçler yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durum bölgede birkaç hanedanların ortaya çıkması (Teginler, Tudunlar), bölgede birkaç yönetim merkezlerinin görülmesi (*Çaç*, Tunket), Batı Köktürk Kağanlığının burayı önemli stratejik merkezlerden biri olarak görmesi (Cabguket, Hatunket), kendi sikkeleri bastırması, bölgeye kendi temsilcilerini göndermesi (Teginler – Aşina hanedanının üyeleri, Tudunlar – vergi toplamayı ve yerel yöneticileri denetimde tutması), bölgede Türk – Soğd simbiyozunun gelişim göstermesi⁴¹ ve saireler buna delalet eder.

Sonuç

Erken orta çağlarda *Çaç* bölgesinde Amuderya – Sırderya arasındaki diğer tarihî coğrafi bölgelerde olduğu gibi, vaha hükümdarlıklarına özgü yönetim tarzı, yani aynı vakitte birkaç küçük hükümdarlıkların faaliyette bulunması ve onların tümünün belli bir güçlü imparatorluğun egemenliği altında bulunması gibi bir durum söz konusudur. Bu dönemin bazı evrelerinde mevcut küçük hükümdarlıklardan herhangi biri siyasî yönden güç kazanarak diğerleri üzerinde üstünlük sağladığı, “*Çaç*” adını yansıtan sikkeler bastırdığı, yabancı ülkelere (özellikle Çin’e) elçi yolladığı, bunun yanı sıra, burasının Batı Köktürk Kağanlığına vasal olarak daima bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. Bu tür meselelerin tam olarak kendi tesbitini bulması için ileride daha derin araştırmaların sürdürülmesini vurgulamakla birlikte son yıllarda elde edilen ilmî kazanç ve yeniliklerin yeni yayınlarda kendi yerini alması gerektiğini söylemeliyiz.

Batı Köktürklerin kendi yönetim merkezlerinden biri olarak direkt *Çaç* bölgesini seçmeleri ise dönemin siyasi ve iktisadi şartlarının yanı sıra burasının stratejik yönden Kağanlığın baş yönetim merkezi olan Suyab (Yedisu) bölgesine yakın olmasından da kaynaklanmıştır. Bunun yanı sıra, burası Orta Asya’nın güney ve güneybatıdaki iktisadi yönden çekici olan Soğd, Toharistan, Kuzey Hindistan ve Horasan’a açılan bir kapı görevini yapması *Çaç* bölgesinin Köktürkler için önemini arttırmıştır.

Kaynakça

- Baratova, Larisa, *Drevnetyurkskie moneti Sredney Azii VI-X vv. (tipologiya, ikonografiya, istoricheskaya interpretatsiya)*: Avtoref. dis. ... kand. ist. Nauk, Tashkent 1995.
- Babayarov, Gaybulla, Kubatin, Andrey, “K voprosu o monetax Sogda s titulom «xatun»”, *Sogdiyskiy sbornik. Noveyshie issledovaniya po istorii i istorii kul'turi Sogda v Uzbekistane*, Pod. red. Sh. Kamoliddin. Berlin: LAP Lambert Academic Publishing, 2013, s. 79-87.
- Babayarov, Gaybulla, Kubatin, Andrey, “K monetam Chachskix praviteley teginov”, *Ozbekiston moddiy madaniyati tarixi*, №35, Samarqand 2006, s. 194-198.

⁴⁰ Nikolay Bichurin, *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena...*, I, s. 292.

⁴¹ Azamhoja Otaxo'jaev, “Ilk o'rta asrlardagi siyosiy-ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlarda Sug'd va Choch”, *O'zbekiston tarixi*, Tashkent, 2009, No 1, s. 17.

- Babayarov, Gaybulla, *Drevnetyurkskie moneti Chachskogo oazisa (VI – VIII vv. n.e.)*, Tashkent 2017.
- Bichurin, Nikolay, *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena. V 3-x tomax. T. II.*, Moskva- Leningrad 1950.
- Boboyorov, Gaybulla, *Choch tarixidan lavhalar (Ilk o'rta asrlar)*, Yangi nashr, Toshkent 2010.
- _____, “Turon hukmdori xoqon” unvonli tangalar”, *O'zbekiston tarixi*, 2-son, 2018, s. 3-18.
- Bogomolov, Gennadiy, Musakaeva, Alfiya, “K voprosu o lokalizatsii Tarbanda i yego nazvanii”, *Tashkent: vchera i segodnya*, Tashkent 2007, s. 66-77.
- Buryakov, Yuriy, *Istoricheskaya topografiya Tashkentskogo oazisa*, Fan, Tashkent 1975.
- _____, “K istorii rannesrednevekovogo Chacha”, *O'zbekiston tarixi*, Tashkent 2002, № 3, s. 10–20.
- Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, Sankt-Petersburg 1903.
- Erkin, Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- FILANOVICH, Margarita, “Yeshe raz o donesenii «Fatufarna» v svyazi s istoriey Tashkenta”, *Markaziy Osiyoda urbanistik jarayonlarning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari» ma'ruzalar matni*, Samarqand 1995, s. 108-110.
- Gibb, Hamilton, A.R., *Orta Asya'da Arap fütuhati*, çev. Hasan Kurt, İstanbul 1930.
- Grenet, Frantz, VAISSIERE, Etienne de la, “The last days of Panjikent”, *Silk Road Art and Archaeology*, 8, Kamakura 2002, s. 155–196.
- Hidoyatov, Goga, *Mening jonajon tarixim*, Tashkent 1992.
- Hatamova, Munira, “Turk xoqonlarining Chochdagi qarorgohlari: Jabg'ukat va Xotunkat”, *O'zbekiston tarixi*, No 1, Tashkent 2009, s. 3-13.
- _____, *O'zbekiston shaharlari VI – VIII asrlarda (Choch vohasi misolida)*, Tashkent 2017, s. 132-178
- Ishoqov, Mirsadik, BOBOYOROV, Gaybulla, KUBATIN, Andrey, “Sug'd tilidagi manbalar”, *O'zbekiston tarixi*, Xrestomatiya, 2/1, Fan, Tashkent 2014, s. 57-100.
- _____, *Unutilgan podsholikdan xatlar*, Fan, Tashkent 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983.
- Malyavkin, Anatoliy, *Istoricheskaya geografiya Tsentral'noy Azii (Materialy i issledovaniya)*, Novosibirsk, Nauka, 1981,
- Muhammadjonov, Abdulahad, *Qang – qadimgi Toshkent va toshkentliklar*, Tashkent 2009.
- Otaxo'jaev, Azamhoja, “Ilk o'rta asrlardagi siyosiy-ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlarda Sug'd va Choch”, *O'zbekiston tarixi*, Tashkent 2009, No 1, s. 17.

- Rtveladze, Edvard, “Numizmaticheskie materialı k istorii rannesrednevekovogo Chacha”, *Obshestvennie nauki Uzbekistana*, Tashkent 1982, No 8, s. 31–38.
- _____, *Drevnie i rannesrednevekovie monety istoriko-kul’turnıx oblastey Uzbekistana*, Tashkent 2002, s. 242-256.
- _____, *İstoriya i numizmatika Chacha (vtoraya polovina III – seredina VIII v.n.e.)*, Tashkent 2006.
- Shaban, M. A., “Khurasan at the Time of Arab Conguest”, *İran and İslam. İn memory of the Late Vladimir Minorsky*, Edinburg 1971, s. 480-490.
- Shagalov, Vladimir, KUZNETSOV, Andrey, *Katalog monet Chacha III–VIII vv.*, Tashkent 2006.
- Skaff, Karam, J., “Western Turk Rule of Turkestan’s Oases in the Sixth through Eighth Centuries”, *Yeni Türkiye Yayınları, TURKS*, Vol. 2, Ankara 2002, s. 364–372.
- Smirnova, Olga, *Ocherki iz istorii Sogda*, Nauka, Moskva 1970.
- Sogdiyskie dokumentı s gori Mug. Chtenie, Perevod. Kommentariy. Vıp. II. Yuridicheskie dokumentı i pis’ma / Chtenie, perevod i kommentarii V. A. Livshitsa*, Moskva 1962.
- Stark, Sören, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Wiesbaden 2008.
- Taşğıl, Ahmet, *Gök-Türkler. II. Türk Tarih Kurumu*, Ankara 1999.
- Xodjaev, Ahad, “Naibolee rannie svedeniya kitayskix istochnikov o gosudarstve Shash (Tashkent)”, *Ozbekiston tarixi*, No 1, Tashkent 2005, s. 3-17.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 31.05.2021

Makale Kabul | Accepted: 19.10.2021

Atıf | Cite as: Hüseyin Kayhan, “Ahlâtşah II. Sökmen ve Zamanı (1122-1185)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(2), Aralık 2021, s. 15-33.

AHLATŞAH II. SÖKMEN VE ZAMANI (1122-1185)

Hüseyin KAYHAN*

Öz

XII. yüzyıl Anadolu’sunun en önemli devlet adamlarından Ahlatşah II. Sökmen, Van Gölü havzasının Türkleşmesini ve devrin en zengin bölgelerinden birisi haline gelmesini sağlamıştır. Onun uyguladığı politikalar, bir taraftan Musul Atabeyliği ve Salâheddin Eyyübî gibi güneyden gelen güçlerin müdahaleleriyle sarsıntılar yaşayan doğu ve güney-doğu Anadolu’nun güvenliğini sağlamaya yönelik iken; diğer taraftan da Avrupa’dan Haçlılar, Kafkaslardan Gürcü Krallığı ve batıdan Bizans İmparatorluğu’nun bütün Anadolu’nun güvenliğini ortadan kaldırmaya yönelik saldırılarına karşı topyekün bir mücadeleyi esas almaktaydı. O, uzun süren hükümdarlığı döneminde ülkesini barış ve adaletle yaşatmaya çalışmış, Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan halkı ile iyi geçinmiş, onların çıkarlarını koruyarak, refahları için çalışmıştı. Onun zamanında Ahlat ekonomik ve sosyal yönden büyük bir değişim yaşamış, İslâm dünyasındaki metropollerden birisi haline gelmişti. 1185’te uzun bir hükümdarlıktan sonra öldüğünde, Türk göçleri ile dolmaya başlayan ve süratle Türkleşen XII. yüzyıl Anadolu’suna damgasını vurmuştu.

Anahtar Kelimeler: Ahlat, Artuklular, Gürcüler, Dânişmendliler, II. Sökmen.

THE REIGN OF AKHLATSHAH SOKMAN II (1122-1185)

Abstract

In XII century a significant state man of Anatolia Akhlatsah Sokman II enabled the Van Lake basin to become Turkish region and made this region part of the richest regions in that period. On the one hand, the policies which he implemented were aimed at ensuring the security of eastern and south-eastern Anatolia, which was turmoiled by the intervention of forces from the south such as Mosul Atabegs and Salah al-din Ayyubî; on the other hand, it was based on an all-out struggle against the attacks of the Crusaders from Europe, the Georgian Kingdom from the Caucasus and the Byzantine Empire from the west to destroy the security of all Anatolia. During his long reign, he

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Anabilim Dalı, hkayhan@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9036-3312

tried to keep his country stay in peace and justice, get along well with his people consisting of Muslims and Christians, and worked for their welfare by protecting their interests. During his time, Akhlat had a great economic and social change and became one of the metropolises in the Islamic world. After a long reign, he died in 1185, he left a mark in XII century's Anatolia which started to be filled with Turkish migrations and rapidly became Turkified.

Keywords: Akhlat, Artukids, Georgians, Danishmendids, Sokman II.

Giriş

Azerbaycan'da Merend şehrinin hâkimi Selçuklu meliki Kutbeddin İsmail'in memlûku olan Emîr Sökmen, efendisine nispetle el-Kutbî diye anılmaktaydı. Türk asıllı bu komutan 493/1099-1100'de halkının da desteği ile Ahlat'ı Mervânîlerin elinden alarak bir asır sürecek Sökmenli hâkimiyetinin temelini atmıştı.¹ Doğu Anadolu'da kurulan ve Van Gölü havzasına hâkim olan Sökmen ve onun soyundan gelenlerin yönettikleri bu devlete Ahlatşahlar, Ermenşahlar veya Sökmenoğulları denilmiştir. Devletin kurucusu Sökmen, Van Gölü havzasında güvenliği sağlamak için dağlık alanlarda yaşayan yağmacı ve saldırgan Ermeni çetelerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. O, feodal bir parçalanmaya doğru giden Büyük Selçuklular Devleti'nin durumundan istifade ederek hâkimiyet alanlarını batıda Diyarbekir'e, doğuda da Kafkaslara kadar genişletmişti. Uzun ve mücadeleli bir hayattan sonra 506/1112-13 yılında ölmüştü.² Onun ölümünden on yıl sonra ise yönetim torunu II. Sökmen'in eline geçmişti.

1. Sosyal Hayatından Kesitler: Ailesi, Devlet Adamları ve Halkla İlişkileri

II. Sökmen'in tahta nasıl geçtiği kaynaklarda belirtilmemekle birlikte sürecin öncesi ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Ebû'l-Fidâ'nın bilinmeyen bir kaynaktan aktardığı bilgiye göre, Sökmen el-Kutbî'nin oğlu İbrahim 521/1127-28 yılında ölmüş, yerine kardeşi Ahmed 10 aylık bir süre Ahlatşahlar ülkesini idare etmiş, onun ölümünden sonra yönetim anneleri (آرکمان = ترکمان) *Erkman?* = *Türkman?* kızı *İnanç Hatun* tarafından torunu altı yaşındaki Sökmen b. İbrahim adına yürütülmüştü.³ İnanç Hatun, ülkesini altı yıl boyunca torunu adına yönetmiş, sonunda devlet ricalinin ortak kararı ile idam edilmiş ve yönetim tek başına II. Sökmen'in eline geçmişti (528/1133-34).⁴ Usâme b. Munkiz'in verdiği bir bilgi bu anlatılanları onaylamaktadır. Buna göre, Sökmen el-Kutbî'nin 506/1112-1113 yılındaki ölümünden sonra Ahlatşahlar ülkesinin yönetimi eşi *Cihan Hatun* tarafından yürütülmüş, bu hatun 1134 yılında öldürüldüğü zamana kadar 22 yıl boyunca yönetimi elinde tutmuştu.⁵ Bu anlatılanlara göre, İbrahim ve Ahmed'in yönetimlerinin gerisinde anneleri İnanç (Cihan) Hatun'un olduğu ve 22 yıl süren bu döneme 1134'te devlet ricalinin son verdiği görülmektedir.

Onun ailevi ilişkileri hakkında kaynaklarda bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu bilgilere göre, bütün evliliklerde olduğu gibi onun evliliğinde de inişli-çıkışlı dönemler yaşanmıştır. O, eşi II. İzzeddin Saltuk'un kızı *Şâh Bânuvân*⁶ ile araları

¹ Ebû'l-Fidâ, *Târih*, Nşr. M. Dayyûb, Beyrut, 1997, II, s. 29.

² Ebû'l-Fidâ, II, 30.

³ Ebû'l-Fidâ, II, 62.

⁴ Ebû'l-Fidâ, II, 46.

⁵ Usâme b. Munkiz, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, Tah. A. el-Eşter, Beyrut 2003, s. 166-167.

⁶ Bu isim sadece İbnu'l-Adîm'de geçmektedir. Bkz. İbnu'l-Adîm, *Bugyetu't-Taleb fî Târihi Haleb*, Çev. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara 1982, s. 186.

bozulunca karısı Ahlat'tan ayrılıp Hacca gitmek üzere yola çıkmış, yolunun üzerinde bulunan Hısn Keyfâ'da Artuklu Fahreddin Kara Arslan tarafından bir müddet misafir edilmişti. Karısıyla barışmak için veziri Bahaeddin Evs b. Ebû Muaz, Esîreddin Abbâd ve Erciş kadısı Alâmeddin b. Teber (Tapar)'den oluşan devlet ricalini Meyyâfârikîn'e gönderen II. Sökmen, eşinin Hısn Keyfâ'dan ayrılmasına izin verilmemesi istemiş, bunun için de Hüsameddin Temürtaş vasıtasıyla durumu Kara Arslan'a bildirmişti. Hatunla görüşen Ahlat heyeti onu kararından vazgeçirmiş ve birlikte Ahlat'a geri dönmüşlerdi (542/1147).⁷

O, ilerlemiş yaşına rağmen ölmeden az önce Atabeg Cihân Pehlivân'ın kızı ile başka bir evlilik yapmıştı.⁸ İsfahânî'nin ve İbnu'l-Esîr'in belirttiği üzere, bu evlilik siyasi amaçla yapılmış, Atabeg Cihan Pehlivan, Ahlatşahlar ülkesine göz diktiği ve ölümünden sonra orasını ele geçirmek istediği için kızını II. Sökmen ile evlendirmişti.⁹

Onun Zeynep Hatun adında bir kız kardeşi vardı. Bu hatun Artuklu Necmeddin Alpı ile evli idi. İleriki sayfalarda anlatılacağı üzere, bu kardeşi ile sevgi ve saygıya dayalı çok yakın bir ilişkisi vardı. Zeynep Hatun, 19 Temmuz 1171'de Mardin'de vefat etmiş ve burada inşa edilen bir türbede defnedilmişti.¹⁰

Kaynaklarda II. Sökmen'in özellikle vezirleri ile ilişkileri hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Bunlardan Bahaeddin Evs, 1149'da ölen kızı Safiyye Hatun'un mihrini almak için Amid'i kuşatan Husameddin Temürtaş ile şehrin yöneticisi Nisanoğlu Mueyyiduddin'in arasını bulmuş, şehrin Temürtaş'a tâbi olmasını sağlamıştı (1151).¹¹

519/1154 yılında Ahlat'ta bir olay olmuş, bunun üzerine vezir Bahaeddin, Sökmen'in hizmetinden ayrılarak şehirden kaçmış, aile fertlerinin çoğu hapsedilmiş, geri kalanlar da şehirden sürgün edilmişlerdi. Hoy'a gitmek için kaçtığı anlaşılan Bahaüddin Evs b. Mes'ud yolu üzerinde bir kalede Sökmen ailesine bağlı birisi tarafından yakalanıp Ahlat'a götürülmüş, şehrin doğusunda Zâtü'l-Cevz (Adilcevaz)'de hapsedilmişti. Hapisten çıkınca bir süre Siirt'te kalmış, sonra da Fahreddin Kara Arslan'ın yanına giderek onun yanında ikamet etmiş ve hacca gitmişti.¹²

II. Sökmen, 1175'te Gürcüler üzerine yapılan seferde diğer veziri Muvaffik b. Deşik ile bir komutanını elçi olarak Nahçıvan'a göndermiş, bunlar orada Sultan Arslanşah, Atabey İldeniz ve oğlu Pehlivan'ın yanında bir süre kalmışlardı. Vezir burada hastalanmış ve ölmüştü. Cenazesi Ahlat'a götürülmüş ve defnedilmişti. II. Sökmen buna çok üzülmüş ve günlerce yas tutmuştu. Vezirinin yerine oğlu Muceddin Muhammed'i tayin etmiş, kardeşi Şemseddin Ebû'l-Fadl'ı da Emîr-i Hâciblik görevi ile Ahlat sarayının yönetimine getirmişti.¹³

⁷ İbnu'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (Artuklular Kısmı), Çev. A. Savran, Erzurum, 1992, s. 83.

⁸ İmâdeddin İsfahânî, *Sana'l-Berku's-Şâmî*, Nşr. R. Şeşen, Beyrut 1971, I, 223a-223b; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Ağırakça, A. Özyayın, İstanbul, 1987, XI, s. 406; İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Beni Eyyûb*, Nşr. C. eş-Şeyyâl, Kahire 1957, II, s. 168-172; Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fi Târihi'l-A'yân*, Haydarabad 1951, I, s. 383-384; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân*, Nşr. İ. Abbas, Beyrut, (Tarihsiz), V, s. 206; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, II, s. 435-436; Abû'l-Farac, *Târihu Mutasaru'd-Duvel*, Nşr. A. Salhânî, Beyrut 1890, s. 382-383.

⁹ İmâdeddin İsfahânî, *Sana'l*, I, 222a; İbnu'l-Esîr, XI, s. 406.

¹⁰ İbnu'l-Ezrak, s. 163.

¹¹ İbnu'l-Ezrak, s. 95-96.

¹² İbnu'l-Ezrak, s. 115.

¹³ İbnu'l-Ezrak, s. 181-182.

Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan halkı ile iyi ilişkiler kuran II. Sökmen onların çıkarlarını koruyarak, refahları için çalışmıştı. O, ülkesini barış ve adaletle yaşatmaya çalışmış, Hıristiyanları sevmiş, ülkesini imar etmiş, bu yüzden de halkının hürmet ve minnetini kazanmıştı.¹⁴ Ahlat halkı onun uzun süreli ve istikrarlı yönetimi sırasında mutlu ve müreffeh bir hayat sürmüştü.

Halk, ölümünden çeyrek asır sonra bile II. Sökmen'in başarılı yönetimini aramıştı. İbnu'l-Esîr'in naklettiğine göre, Eyyübî hanedanından el-Meliku'l-Evhad Necmeddin b. el-Âdil, Ahlat'ı hâkimiyeti altına alıp buraya iyice yerleştikten sonra Malazgirt üzerine yürümüştü. Onun Ahlat'tan ayrılmasından sonra şehir halkı isyan ederek Eyyübî askerlerine saldırıp, buranın yöneticisini şehirden çıkarmışlar, el-Meliku'l-Evhad'ın askerlerini şehir kalesinde kuşatma altına almışlardı. Onlar Ahlatşah II. Sökmen'in lehine tezahüratta bulunup, adamlarının veya ona bağlı yöneticilerin gelip şehri teslim almalarını istemişlerdi.¹⁵

Hâkimiyetindeki Sasun bölgesinde yaşayan Ermeni halkı ile ilişkileri hakkında kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Dağlık alanlarda Türklerin kontrollerinden uzak bir şekilde yaşayan bu Ermeniler, Ahlatşahlar yönetimine karşı mücadele etmekteydiler. Nitekim, 533 yılının ilk ayları/1138 yılının son aylarında bu Ermeniler II. Sökmen'i esir almışlardı. Bunu nasıl gerçekleştirdikleri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, bu tarihte henüz 16 yaşında genç tecrübesiz bir delikanlı olduğu anlaşılan II. Sökmen'in – muhtemelen bir av eğlencesi sırasında – Ahlatşahlar'ın elinde esir tutulan liderleri Huveys'i kurtarmak amacıyla Ermeniler tarafından kaçırıldığı anlaşılmaktadır. O, birkaç aylık bir esaretten sonra Cemaziyelevvel 533/Ocak-Şubat 1139'da Artuklu Hüsameddin Temürtaş'ın aracılığıyla esir tutulan reisleri karşılığında serbest bırakılmıştı.¹⁶

Artuklular ve Ahlatşahlar Sasun'daki Ermenilere karşı askeri operasyonlar da düzenlemekte idiler. Bunlardan birisi 1163 yılı Aralık ayının başında gerçekleşmişti. Bu tarihte Fenizâsâ kalesinin sahibi Nâsiru'd-devle Mahmud b. Tarhan ordusu ile Sasun'a girmiş, başta Arthova olmak üzere Ermenilerin yaşadıkları bütün yerleşim yerlerini yakıp-yıkılmış, halkını esir almış, ağır darbeler indirip bütün bölgeyi yağmalamıştı. Onun süvarileri bu saldırıları yaparken, piyadeleri de Müslümanların fetihlerinden beri hiç kimsenin giremediği Ermeni beldelerine saldırılar düzenlemişlerdi. Bu saldırıları durmaksızın devam etmiş, her hafta bölgeye baskınlar düzenlemişti.¹⁷

II. Sökmen, Sasun Ermenilerine karşı ilk karşılaşmasından ancak 37 yıl sonra harekete geçebilmişti. Artuklu Necmeddin Alpı, Sasun bölgesini beş yıl süren bir kuşatmaya tabi tutmuş, Ermeni kalelerini aç bırakmak suretiyle teslim olmaya zorlamıştı. Zor durumda kalan Ermeniler kurtulamayacaklarını anlayınca kalelerini Necmeddîn Alpı'ya değil de II. Sökmen'e teslim etmişlerdi (1175).¹⁸ Ermenilerin

¹⁴ Vardan Vartabet, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Çev. H. D. Andriasyan, *TSD*, I, 1937, s. 201.

¹⁵ İbnu'l-Esîr, XII, s. 231-232.

¹⁶ İbnu'l-Ezrak, s. 60.

¹⁷ İbnu'l-Ezrak, s. 136; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980, s. 95. Bu komutan, Sasun'da Ermenilerle yaptığı savaştan sonra Meyyâfârikîn'e gelmiş ve 12 Safer 561/18 Aralık 1165'te kaldığı Yabancılar Konuk Evi'nde (Dâru'l-Acemiyye'de) ölünce Erzen yolu üzerinde bulunan Söğürd Kubbesi yanına defnedilmişti. Bkz. İbnu'l-Ezrak, s. 146.

¹⁸ Süryani Mihail, *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. H. D. Andriasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme), s. 236, 239; Abû'l-Farac, II, s. 418; Anonim Süryani Vekayinamesi, *Târîhu'r-Ruhâvî el-Mechul (1234)*, Süryaniceden çev. A. Abouna, Bağdad, 1986, s. 202; Nêrsês Chnorhali, *Lettresaux Armeniens*, çev. Mère Marïam Vanérian, (yayımlandığı yer ve yıl belirsiz),

dağlardaki bazı kaleleri ve köyleri Bahyan adlı bir reisin elinde idi. Bahyan, kalelerini elinde tutmak için mücadele etmiş ise de başarılı olamamış, sonunda Müslüman olmuştu.¹⁹

O, ülkesinde devşirme sistemini yürürlüğe koymuştu. O, Sasun'daki Hıristiyan Ermenilerin çocuklarını memlûk olarak almakta, saray mektebinde yetiştirmekte ve onlara ülkesinde önemli görevler vermekteydi. İşte bunlardan Kutluk adındaki memlûku, 1197 yılında Hezâr Dinârî'nin ölümünden sonra devletin başına geçmiş, fakat halk Sasun'lu bir Ermeni'nin kendilerine hükümdar olmasına çok sinirlenerek ayaklanmış ve onu öldürmüştü.²⁰

2. Beylikler ve Diğer Devletlerle İlişkileri

II. Sökmen, uzun süren hükümdarlığı döneminde Anadolu'daki beylikler, Irak Selçukluları, Azerbaycan Atabeyi İldeniz ve oğulları, Musul Atabeyi İmâdeddîn Zengi ve oğulları, Salâheddîn Eyyübî, Bizans Devleti ve Gürcü Krallığı ile siyasi ilişkiler kurmuştu. O, Ahlatşahlar Devleti'ni ekonomik ve siyasi açıdan güçlendirirken, aynı zamanda Anadolu, kuzey Irak ve kuzey Suriye'deki Türk hâkimiyetini pekiştirmek için çaba sarf etmişti. Saldırıları ile Doğu Anadolu'daki Türk varlığına kasteden Gürcü Krallığı, Türkleri Anadolu'dan atma ümitlerini koruyan Bizans Devleti ve Ortadoğu'daki Türk devletleri için tehdit oluşturan Salâheddîn Eyyübî'nin ilerlemesine karşı Doğu Anadolu Türk devletleri ile Musul Atabeyliği arasında ittifak kurarak ortak bir mücadele yürütme politikasını hayata geçirmeye çalışmıştı.

Onun, Doğu Anadolu Türk devletleri ile genelde akrabalık ilişkileri çerçevesinde dostluklar kurduğunu görülmektedir. Bu çerçevede o, kuzey komşusu II. İzzeddin Saltuk'un kızı Şâh Bânuvân ile evlenmişti.²¹ Ani şehri hâkimi Fahreddîn Şeddâd 1154 tarihinde İzzeddin Saltuk'un diğer kızıyla nişanlanmış, fakat bir süre sonra babası kararını değiştirerek kızını Erzen hâkimi ile evlendirmişti. Bu duruma öfkelenerek intikam almak isteyen Fahreddîn Şeddâd, Ani'yi koruyamayacak kadar güçsüz olduğunu ve gelip burayı para ile satın alması için İzzeddîn Saltuk'a teklifte bulunmuştu. İzzeddîn Saltuk bu cazip teklif karşısında harekete geçerek Ani'ye gitmek için harekete geçmiş iken bu sefer de Gürcü kralı Dimitri'ye haber göndererek onu şehrine davet etmiş, İzzeddin Saltuk'u kendisine sunacağını bildirmişti. Gürcü kralı gelişmelerden habersiz olan İzzeddin Saltuk'u ani bir saldırı ile bozguna uğratarak askerleri ile birlikte esir almıştı. Olay duyulduktan sonra içlerinde II. Sökmen'in de bulunduğu Türk beyleri araya girerek, Gürcü Kralı Dimitri'ye elçiler göndermek suretiyle 100 bin dinar kurtuluş akçesi karşılığında II. İzzeddin Saltuk'un serbest bırakılmasını sağlamışlardı. Ülkesine dönen II. Saltuk da askerlerinin serbest

17. Sökmenli devlet adamı Es'ad b. Ammar el-Halatî'nin bugün elimizde bulunmayan ancak İbnu'l-Adîm'in görerek naklettiği eserine göre, Sasun bölgesindeki Ermenilerin elindeki kaleler üç yıl süren mücadeleler ve kuşatmalardan sonra 10 Muharrem 570/11 Ağustos 1174'te II. Sökmen'e teslim edilmişti Bkz. İbnu'l-Adîm, *Bugye*, 185-186. Çağdaş Süryani Mihail ve eserini 1234'te yazan Urfalı anonim tarihçi bu tarihi 1175 olarak göstermektedirler. Burada bölgenin teslim sürecinin 1174 Ağustos ayında başladığını, ancak bazı kalelerin teslim olmalarının ancak 1175'te tamamlanmış olduğunu kabul etmek gerekir.

¹⁹ Anonim Süryani Vekayinamesi, s. 202.

²⁰ Ebû'l-Fidâ, II, s. 183; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 102-103.

²¹ İbnu'l-Ezrak, s. 83.

bırakılması için yüklü bir kurtuluş akçesi vermek zorunda kalmış, bu da ekonomisinin bozulmasına sebep olmuştu.²²

O, Mardin Artukluları hükümdarı Necmeddîn Alpı ile de evlilikler yoluyla akrabalık kurmuştu. 1145'te Hüsameddin Temürtaş'ın oğlu Necmeddin Alpı, Sökmenoğlu Ahmed'in kızı ve Devletşah'ın anne bir kız kardeşi ve amcasının kızı olan adı kaynaklarda belirtilmeyen Hatun ile evlenmek için harekete geçmişti. Bunun üzerine Ahlatşahların ve Mardin Artuklularının ileri gelenleri Meyyâfârikîn'de bir araya gelmişler, alınan karar gereği 1146'da bir Ahlat heyeti gelini alarak Mardin'e götürmüşler, düğün ve nikâh merasimini burada yapmışlardı.²³

Hısn Keyfâ Artukluları ile de dostça ilişkiler yürütmekle birlikte bazen taraflar arasında çıkar çatışmalarından dolayı gerginlikler, hatta küçük çatışmalar da yaşanmıştı. Bu cümleden olarak, II. Sökmen ile Fahreddin Kara Arslan arasında sebebi bilinmeyen bir gerginlik yaşanmış, bunun üzerine Fahreddin Kara Arslan amcaoğlu Necmeddîn Alpı'yı yardıma çağırarak birlikte 27 Mayıs 1154 tarihinde II. Sökmen'in topraklarına sefer yapmayı kararlaştırmışlardı. Cebel Cûr bölgesinde bulunan Tuğtab denilen yere gelmişler ve Kara Arslan orayı yağmalamış, ordusuyla Malazgirt vilâyetinde günlerce kalmıştı. Nihayet araya giren Necmeddîn Alpı her iki Türk hükümdarı arasında uzlaşma sağlayarak anlaşmazlığı barış yoluyla çözmüştü.²⁴

Necmeddîn Alpı, Ocak-Şubat 1162 tarihinde hastalanınca durumundan endişe ederek kendisinden sonra yerine geçmesi için 3-4 yaşından beri dayısı II. Sökmen'in yanında Ahlat'ta bulunan 13 yaşındaki oğlu Kutbeddîn İlgâzi'yi getirmeleri amacıyla Şirbarik ve Habak adlı komutanlarının başkanlığında bir elçilik heyetini Ahlat'a yollamıştı. Tam bu sırada Necmeddîn Alpı'nın iyileştiğinin haberi gelince II. Sökmen yeğenini göndermekten vazgeçmiş ve Artuklu heyeti elleri boş geri dönmüşlerdi. Necmeddîn Alpı oğlunu göndermesi için başka elçiler de yollayarak ısrarcı olmuş ve sonunda II. Sökmen yeğenini göndermişti. 27 Ocak'ta Kutbeddîn İlgâzi Meyyâfârikîn'e geldiğinde sağlığına kavuşmuş olan babası ile karşılaşmış, Necmeddîn Alpı onu veliahdi ilân etmişti.²⁵

II. Sökmen'in Ortadoğu'daki güçlü Irak Selçukluları Devleti ile ilişkileri tâbîlik – metbuluk çerçevesinde şekillenmişti. Sultan Mesud, Irak Selçukluları'na karşı harekete geçerek onları Irak'tan atma planını yürürlüğe koyan Abbasî Halifesi Mustersid'i 10 Ramazan 529/24 Haziran 1135 tarihinde Hemedan civarında Dây Merk'te yenilgiye uğratarak esir aldıktan²⁶ sonra bir anda Ahlat üzerine sefer yapmış ve Ahlatşahlar ülkesini istila etmişti. Bu seferin yapılma sebebi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte II. Sökmen'in Selçuklu ordusuna direnemeyip geri çekilmiş, sonrasında ise sultanı teskin etmek için değerli hediyelerle huzuruna giderek kendisini affettirmişti. Buradaki problemi çözen Sultan Mesud, ülkesini II. Sökmen'e bırakarak ordusuyla Hemedan'a geri dönmüştü.²⁷

²² İbnu'l-Ezrak, s. 114 vd.

²³ İbnu'l-Ezrak, s. 78.

²⁴ İbnu'l-Ezrak, s. 112.

²⁵ İbnu'l-Ezrak, 129. Kutbeddîn İlgâzi 22 Mayıs 1149 tarihinde dünyaya gelmişti. Bkz. İbnu'l-Ezrak, s. 90.

²⁶ Bu savaş hk. bkz. H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 144-148.

²⁷ Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 166.

Irak Selçukluları ile ilişkilerde dikkati çeken bir başka gelişme de bu olaydan iki yıl sonra yaşanmıştı. Saltanat mücadelelerinde başarısızlığa uğrayan Melik Selçukşah, ağabeyi Sultan Mesud'un yanına giderek ondan af talebinde bulununca kardeşini affeden Mesud, Tebriz hâkimi Guzoğlu es-Silâhî'yi kendisine atabey tayin ederek iktâ ettiği Ahlat, Malazgird ve Erzen'e göndermişti (532/1137-38).²⁸ Selçukşah, yeni iktâ bölgesine giderek hâkim olmak istemiş ise de Ahlat'a sokulmamış, şehri bir müddet kuşatmasına rağmen başarılı olamayarak oradan ayrılmak zorunda kalmıştı.²⁹

Sultan Mesud'un 1152'de ölümünden sonra Bağdat ve Irak'taki Selçuklu hâkimiyetine son veren Abbasî Halifeliği, bununla da yetinmeyerek Ortadoğu'da en büyük güç haline gelmek için kıyasıya mücadele başlatmış, bu amaçla siyasi hedefleri için engel olarak gördükleri Irak Selçukluları Devleti'ni içten çökertmek amacıyla Selçuklu komutanları ve meliklerini isyan etmeleri için kışkırtmaya başlamışlardı. Bu politikanın uygulayıcılarından Abbasî veziri İbn Hubeyre, Merâğa atabeyinin yanında bulunan Selçuklu melikini tahta geçirmesi için Aksungur oğlu Arslanaba'yı harekete geçmeye teşvik etmişti. Halifenin vezirinin telkinleri neticesinde harekete geçen Arslanaba, Ahlatşah II. Sökmen'e elçiler göndererek, onu İldeniz'e karşı mücadeleye ikna etmişti. İldeniz, Emîr İnanç ile anlaşıp Arslanşah'ın saltanatını tanımasını sağladıktan sonra Arslanaba'ya elçi göndererek onu sultana itaate çağırılmıştı. Arslanaba bu çağrıya olumsuz cevap verince harekete geçen İldeniz, büyük oğlu Cihân Pehlivân komutasında 10 bin askerden oluşan bir orduyu Merâğa'ya göndermişti. Sökmen'in uçlarda, düşman sınırında olduğunu hatırlatarak bizzat yardıma gelememesine rağmen gönderdiği ordu ile daha da güçlenen Arslanaba, Cihân Pehlivân'ı bizzat karşılayarak Sepîd-rûd (Kızıl Özen) civarında ağır bir yenilgiye uğratmıştı (556/1161). Ordusu dağılan ve canını zor kurtarabilen Cihân Pehlivân, zorlukla Hemedân'a dönebilmişti.³⁰

Atabey İldeniz, üvey oğlu Arslanşah'ı Irak Selçukluları tahtına çıkardıktan sonra 562/1166-67'de Musul Atabeyi Kutbeddîn Mevdûd'a elçi göndererek, Musul'da Arslanşah adına hutbe okutmasını sağlamıştı.³¹ İldeniz bu isteğini doğu ve güneydoğu Anadolu'daki Türk beylerine de yapmış, buna olumlu cevaplar gelmiş ve içlerinde Ahlatşahlar'ın da bulunduğu Diyarbekir ile el-Cezîre'deki beylikler yeni sultanın adına hutbeler okutmuşlardı.³² Arslanşah'ın 1176 yılı başlarında zehirletilmek suretiyle öldürtülmesinden sonra küçük yaştaki oğlu II. Tuğrul Atabey Cihân Pehlivân tarafından Irak Selçukluları tahtına oturtulmuştu. Cihân Pehlivân, çevrede bulunan Türk beylerine ve meliklerine elçiler yollayarak, Saltukluların ülkesinde,³³ Musul ve ona tâbi olan

²⁸ Bundârî, 170-171; F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990, 71. İktâ bölgesine giden Selçukşah, yöre halkına çok kötü muamelelerde bulunmuş ve sonunda Bitlis ve Erzen hâkimi Husâmu'd-Devle Kurtı'ya yenilerek buradan uzaklaşmak zorunda kalmıştır. Bkz., Bundârî, a.g.y.; Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, Nşr. ve Çev. A. Sevim, Ankara 1988, s. 62.

²⁹ İbnu'l-Ezrak, s. 60.

³⁰ İbnu'l-Esir, XI, s. 221-222; Kesrevî-i Tebrîzî, *Şehr-i Yârân-i Gumnâm*, Tahran 1929, II, s. 123; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s. 252; F. Sümer, s. 72-73.

³¹ Huseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, Ankara 1943, s. 115.

³² Huseynî, s. 115.

³³ St. Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1877, III, s. 114; C. Alptekin, "Saltuklu sikkeleri", *AÜFEFAD*, 13 (1985), (Ayrı Basım), s. 295.

yerlerde,³⁴ Ahlatşahlar ülkesinde, Salgurluların elinde bulunan Fars'da, ve Huzistan'da Sultan II. Tuğrul'un adına hutbe okunmasını ve saltanatının tanınmasını sağlamıştı.³⁵

II. Sökmen, Musul atabeyi İmâdeddin Zengi ile oğullarını metbû tanımış, siyasi ilişkileri bu çerçevede gelişmişti. Ayrıca, iki hanedan arasında evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri kurulmuş, bu sayede siyasi ilişkilerin güçlendirilmişti. Bu cümleden olarak, İmâdeddin Zengi, 529/1134-35'te Sökmen el-Kutbî'nin kızı ile nişanlanmış, bu kız ile evlenmek isteyen Dilmaçoğlu Husameddin Kurti'yi de tehdit ederek onu böyle bir istekten vaz geçirmiş,³⁶ kendisi kısa sürede evliliği gerçekleştirmişti.³⁷ Akıllı bir kadın olan bu hatun, eşine siyasi faaliyetlerinde yardım etmekte, atabeylik görevinin gereği olarak yanlarında bulunan Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Mahmud'un iki oğlunu yetiştirerek, bunları saltanat için hazırlamıştı.³⁸

1137'de Bizans istilâsına karşı Zengi'ye yardıma koşan Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rabia Türk beylikleri içinde Ahlatşahlar da bulunmaktaydı.³⁹ II. Sökmen, böylece kuzey Suriye'deki Türk savunmasına yardım göndermişti.

Doğu ve güney-doğu Anadolu'daki Türk beyliklerine karşı saldırı politikası takip ederek onların ellerindeki toprakları ele geçirmek isteyen İmâdeddin Zengi, 538/1143-44'de Diyarbakir ve çevresinde başlattığı askeri faaliyetler sonucunda Muş'a yakın Tanza, Siirt ve Hizan şehirleri ile Ravk, Katlis, Natasa, Zulkarneyn ve o yöredeki isimi pek duyulmayan bazı kaleleri almıştı.⁴⁰ Zengi 1146'da ölünce, II. Sökmen harekete geçerek kendisinden alınmış olan Hizan, Maden, Ayrın ve diğer vilayetleri geri almıştı.⁴¹

Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud ile daha dostane bir ilişki kuran II. Sökmen, onun 1159 yılında Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos'un sefer düzenlediği Haleb'i savunmak için yardım çağrısına diğer Türk beylikleri ile birlikte katılmıştı.⁴²

Kral II. David'in gayretleriyle kendilerine katılan Kıpçaklarla güçlenen Gürcü Krallığı bütün XII. yüzyıl ve Moğol istilasına kadar süren yaklaşık bir buçuk asırlık zaman dilimi boyunca Kafkaslar, Doğu Anadolu ve Irak'ı Arab'daki Türkler için tehdit oluşturmuştu. Sonrasında, Kral III. Bagrat (1156-1184), İldeniz'in Irak'taki uzun süreli meşguliyetinden istifade edip, Doğu Anadolu'ya bir sefer yaparak Ahlatşah II. Sökmen'in elinde bulunan Kars ve civarındaki bazı yerleri ve Gence'yi ele geçirmişti (1161). Aynı yıl içerisinde müstahkem Ani üzerine de yürüyen kral, Şeddâdî hükümdarı II. Fadlun'a (1155-1161) karşı ayaklanma çıkartarak ele geçirdikleri şehri papazların elinden almıştı (Receb 556 /Haziran-Temmuz 1161).⁴³

³⁴ H. Pfeiler, N. İmre, "Sultan Rükneddin Tuğrul b. Arslan ve Seyfeddin Gâzi II'ye ait Mûsul baskısı bir dinar", *Belleten*, XXXV/138 (1971), s. 236-237.

³⁵ Huseynî, s. 120-121; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev., A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, Ankara 1960, II, s. 309.

³⁶ Usâme b. Munkiz, s. 166-167.

³⁷ İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, Dimâşk 1951-71, II, s. 254.

³⁸ Bundârî, s. 186.

³⁹ İbnu'l-Ezrak, s. 67.

⁴⁰ İbnu'l-Esîr, XI, s. 91.

⁴¹ İbnu'l-Ezrak, s. 82; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 93.

⁴² Anonim Süryani Vekayinamesi, s. 74.

⁴³ Anonim Gürcü Vekayi-namesi, Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), çev. H. Andreyan, Ankara, 2003, s. 343-345; İbnu'l-Ezrak, s. 127; İbnu'l-Esîr, XI, s. 228; Râvendî, II, s. 274; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H.

Atabey İldeniz, Gürcülerin yaptıkları bu saldırıyı haber aldıktan sonra gerekli tedbirleri almış, Gürcü kralına aralarındaki kozu silahla paylaşacaklarını bildirmiş, durumu bir mektupla Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Arslanşah'a arz etmişti. Bunun üzerine sultan, büyük bir ordu ile harekete geçmiş ve Nahcivan'da İldeniz'in ordusuyla buluşmuştu. Burada II. Sökmen, Merâğa atabeyi Arslanaba ve Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah da orduları ile sultana katılmışlardı.⁴⁴

Bunun üzerine geri adım atmak zorunda kalan Gürcü kralı, elçi yollayarak sultana tâbi olduğunu bildirip, barış talebinde bulunmuş ise de kabul edilmemişti. Kral Bagrat'ın Kıpçak ağırlıklı ordusu yenilgiye uğramış, bozgun halinde dağılmıştı (9 Şaban 558/13 Temmuz 1163). Gürcü ordusunun bütün ağırlıkları ve kralın servetleri ganimet olarak Türklerin eline geçmişti.⁴⁵

Bu yenilgiden on yıl sonra Rebiulevvel 570/Ekim 1174 tarihinde Gürcü Kralı büyük bir ordu ile sefere çıkarak tekrar Ani'yi ele geçirmişti.⁴⁶ Bunun üzerine harekete geçen İldeniz, Gürcüler karşısında yenilgiye uğramış ve geri dönerek Azerbaycan'da tekrar büyük bir ordu toplayıp Gürcülerin üzerine yürümüştü. Taraflar Evin Ovası'nda karşı karşıya gelmelerine rağmen birbirlerine saldırmaya cesaret edemedikleri için aralarında savaş olmamış ve Gürcü ordusu geri çekilmişti. Nahcivan'a dönen İldeniz, Gürcüler karşısında kesin bir netice alabilmek için hazırlıklar yapmış, başta II. Sökmen olmak üzere, Anadolu Türk beylerine elçiler göndererek Gürcüler üzerine yapacağı büyük sefer için ordularıyla birlikte yardıma gelmelerini istemişti.⁴⁷ Onun Türk beyleriyle vardığı mutabakat gereği, oğulları Cihân Pehlivan ve Kızıl Arslan komutasındaki birliklerle, II. Sökmen ve Diyarbakır Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed b. Kara Arslan'ın kuvvetleriyle, Beğdili Türkmenlerinden oluşan büyük bir ordu Nahcivan önlerinde toplanmışlardı (Muharrem 571/Temmuz-Ağustos 1175). Buradan hareketle Gürcistan'a girip Lori ve Domanis'i geçerek Ahalkelek ve Tiryâlis sahrası arasında bulunan müstahkem Akşehir'e gelmişler, burayı ve çevresindeki köyleri yağmalamışlardı. Türk ordusunun karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Gürcü kralı Giorgi, tehlike geçene kadar sık ormanlarla kaplı bölgelere çekilmeyi tercih etmişti. Karşılarında savaştıkları ordu bulamayan Türkler geri dönmüşlerdi.⁴⁸ II. Sökmen ve diğer

D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 331; Vardan, s. 205; Abû'l-Farac, II, s. 398-399; Anili Kadı Burhaneddin, *Enîsu'l-Kulüb*, Kısmen Nşr. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları", *Belleten*, VII/27, Temmuz, 1943, s. 466; Kesrevî-i Tebrizî, III, 70-71; Turan, *Doğu Anadolu*, 94; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 125.

⁴⁴ Step'annos Orbelean, II. Sökmen'in 40 bin kişilik bir ordu ile yardıma geldiğini yazarak Ahlatşahların askeri gücünü ortaya koymaktadır Bkz. *History of The State of Sisakan*, Eng. tr. R. Bedrosian, Long Branch, N. J., 2012-2015, s. 198.

⁴⁵ İbnu'l-Ezrak, s. 134; Huseynî, s. 110-114; İbnu'l-Esîr, XI, s. 234-235; Anonim Gürcü Vekayi-namesi, s. 345-351; Vardan Vartabet, s. 205-206; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. M. Keskin, İstanbul, 1995, XII, 444; Anili Samuel, *Extrait de la Chronographie de Samuel d'Ani, Recueil des Historiens des Croisades Documents Armeniens*, Paris, 1849, II, s. 464-465; Kırzioğlu, *Yukarı Kür..* s. 126; W. E. D. Allen, *A History of The Georgian People*, London 1932, s. 102.

⁴⁶ İbnu'l-Ezrak, s. 168 vd.; Vardan Vartabet, s. 208. Süryani Mihail Ani'nin Gürcülerin işgaline uğradığı tarihi 1175 olarak göstermektedir. Bkz. Süryani Mihail, *Vekayinâme*, s. 236.

⁴⁷ İbnu'l-Ezrak, s. 173; Kırzioğlu, *Yukarı Kür* s. 128.

⁴⁸ İbnu'l-Ezrak, s. 181; Râvendî, II, s. 284-285; Zâhîreddin Nişaburî, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332, s. 81 vd.; Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, Ankara, 1960, s. 173-174; Hamdullah Mustevfî Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, Nşr. E. G. Browne, London, 1910, I, s. 473; M. H. Yımanç, "Arslanşah", *İA*, I, s. 614. Fars kaynaklarına göre, bu sefer 569/1173-1174 tarihinde yapılmıştı ve İldeniz ile Türk beyleri, Gürcü kralının ordusuyla Akşehir civarında karşılaşmış ve

Türk beyleri Rebiyulevvel ayının ilk on günü içerisinde (19-29 Eylül 1175) zafer şenlikleri ve kutlamaların yapıldığı Ahlat'a ulaşmışlardı.⁴⁹

Nureddin Mahmud'dan sonra Haçlılarla mücadelede onun yerini alan Salâheddin Eyyûbî genişleme siyaseti izleyerek, kısa bir süre içerisinde hâkimiyetini Doğu Anadolu'ya kadar yaymayı başarmıştı. Bu durum ise, bölgedeki diğer iki büyük güç olan Irak Selçukluları Devleti ve Türkiye Selçukluları Devleti ile arasının açılmasına ve onlarla bölgede nüfuz mücadelesine girişmesine sebep olmuştu. Salâheddin, Nusaybin'i ele geçirdikten sonra Musul'a yönelmiş ve burayı kuşatmıştı (Receb 578/Kasım 1182). Musul Atabeyi İzzeddin Mesud, Salâheddin'e elçi göndererek onunla uzlaşma yolları aramışsa da başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Atabeg Cihân Pehlivan'a elçi göndererek durumu ona bildirmiş ve yardımını istemişti. Muhasara esnasında Halife Nâsir Lidînillah, Kızıl Arslan ve II. Sökmen'in gönderdiği elçiler, taraflar arasında uzlaşma sağlamak için çalışmışlarsa da başarı sağlayamamışlardı. Musul'un saldırılara rahatça karşı koyabilmesi üzerine şehri ele geçirmenin imkânsızlığını gören Salâheddin ordusu ile Sincar'a çekilmişti (Şaban 578/Aralık 1182).⁵⁰

Bu olaydan sonra gücünü daha da arttırarak kendileri için büyük bir tehlike haline gelen Salâheddin'e karşı II. Sökmen, Musul Atabeyi İzzeddin Mesud, Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin II. İlgâzi ile Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah arasında bir ittifak kurulmuştu. İzzeddin Mesud, Haleb'den gelen 1.700 Yörük Türkmeni ve diğer birliklerle harekete geçerek Mardin yakınlarında, Harzem'de II. Sökmen ve Devletşah ile birleşip karargâhlarını kurmuşlardı. Bu sırada Sincar'ı eline geçiren Salâheddin, Harrân'a çekilerek burada yorgun olan askerlerini dağıtmıştı. Kendisine karşı ittifak yapıldığını duyması üzerine Hama'da bulunan yeğeni Takiyeddin'e haber yollayarak, beş gün içerisinde yanına gelmesini sağlamıştı. Buradan Resulayn'a yönelince, onu takip edip etmeme konusunda birleşik kuvvetler aralarında anlaşmazlık çıkmış ve bunlar Kurban Bayramı arefesinde ordugâhlarını terkederek, ülkelerine geri dönmüşlerdi (Zilhicce 578 başları/1183 Mart sonu-Nisan başı).⁵¹

Musul'u ele geçirip, Irak Selçukluları Devleti'nin tâbiyetinde bulunan Musul Atabegliği'ne son vermek kararında olan Salâheddin, bu amaçla şehri ikinci defa kuşattığı sırada II. Sökmen'in ölümü (9 Rebiulâhir 581/10 Temmuz 1185)⁵² haberi ve peşinden de bazı Ahlat emîrlerinin kendisini davet eden mektupları gelince, buraya yönelmeye karar vermişti. O, durumu izah için halifeye gönderdiği mektubunda Doğu

yenilgiye uğratarak, bu şehri ele geçirdikten sonra Duvin şehrinin intikamını almak için burayı yakmışlardı.

⁴⁹ İbnu'l-Ezrak, s. 181.

⁵⁰ İmâdeddin İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, İstanbul 1979, V, s. 61-63; İbnu'l-Esîr, XI, s. 384-387; İbn Vâsil, II, s. 120-123; Ebû'l-Farac, II, s. 429; İbn Kesîr, XII, s. 543; R. Şeşen, "İmâdeddin Kâtib el-İsfahânî'nin eserlerindeki Anadolu tarihiyle ilgili bahisler", *SAD*, III, s. 278-281; R. Şeşen, *Salâheddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 58-59. Kızıl Arslan, Salâheddin'e elçi olarak himâyesinde bulunan emîrlerden Hasan Candar'ı yollamıştı. Burada taraflar arasında uzlaşma sağlayarak, Irak Selçukluları Devletine tâbi olan Musul'u Salâheddin'in elinden kurtarmayı amaçlamaktaydı.

⁵¹ İmâdeddin İsfahânî, *el-Berk*, V, s. 61-71; İbnu'l-Esîr, XI, s. 388-389; İbn Vâsil, II, s. 132-134; Mihail, *Vakayiname*, s. 262; Abû'l-Farac, II, s. 430; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. F. Işıltan, Ankara 1987, II, 363; R. Şeşen, "İmâdeddin Kâtib..." s. 295-299. Mihail, ittifaka katılan Türk beyleri arasında Âmid hâkimi Cemâleddin Şemsu'l-Mulûk Mahmud b. İlalidî'yi da sayar.

⁵² İmâdeddin İsfahânî, *Sana'l*, I, 222a; İbnu'l-Esîr, XI, s. 406; Mihail, s. 270; R. Şeşen, "İmâdeddin Kâtib..." s. 334.

ve Güney-doğu Anadolu'daki siyasi durumu özetlemekte ve Selçuklu tehlikesinden bahsetmekteydi.⁵³

3. Bu Dönemde Ahlatşahların Ekonomik Gelişimi

Ahlat, II. Sökmen'in hükümdarlığı zamanında ekonomik ve sosyal yönden büyük bir değişim yaşamış, İslâm dünyasındaki metropollerden birisi haline gelmişti. Nitekim, Ebû'l-Fidâ, bu dönemde Ahlat'ın büyüklüğünün Dimaşk kadar olduğunu belirtmektedir.⁵⁴ II. Sökmen 10 Temmuz 1185 tarihinde vefat ettiği sırada Musul'u kuşatıp ele geçirmeğe çalışan Salâheddîn Eyyûbî'nin komutanlarından bazıları Ahlat'ın çok büyük ve muazzam bir şehir olduğunu, hükümdarının ölmesi ve geride bir oğul bırakmaması sebebiyle de sahipsiz, korumasız olduğunu söyleyerek sultanı oraya yönlendirmişlerdi.⁵⁵ Keza, Harezmsah Celâleddin Mengüberti 1229'da Ahlat'ı kuşattığında zor durumda kalan şehir halkından 20 bin kişi bir günde şehri terk etmişti⁵⁶ ki, bu da şehrin büyüklüğünü ortaya koyması açısından önemli olsa gerektir. Abdullaîf el-Bağdadî'nin, akıl sağlığı bozuk olan el-Meliku'l-Evhad'ın 600/1203-1204'de Ahlat'ı aldığında şehir halkının önde gelen ailelerinden 18 bin kişiyi geceleri kendi huzurunda öldürttüğünü söylemesi⁵⁷ de şehrin demografik açıdan ne kadar kalabalık olduğunu ortaya koymaktadır.

İbn Havkal'ın eserinin III. Ahmed Kütüphanesi'nde bulunan, 479/1086 yılında Ali b. el-Hasan b. Bundar tarafından istinsah edilen ve daha sonra 1115-1182 yılları arasında zengin bir tüccar tarafından alınıp bazı ilaveler yapılan nüshasında, tüccarların uğrak yeri olan Ahlat'ın ticarethaneler ve büyük çarşılarla dolu olduğu, halkının çok zenginleştiği, varoşlarının eskisine göre çok daha fazla imar edilmiş olduğu belirtilmektedir.⁵⁸ Ocak-Şubat 1164'te Ahlat Çarşısı'nda yangın çıkmış, yaklaşık 70 dükkân ile bunlara komşu evler, buralarda bulunan mallar ve kumaşlar yok olmuşlardı.⁵⁹ XIII. yüzyılın ortalarında esrini yazmış olan İbn Sa'id el-Magribî, Ahlat'ı muhtemelen II. Sökmen zamanındaki durumyla ortaya koymakta, zengin tüccarları, eğlendiren ve güldüren bahçeleri (lunapark) olan bir şehir olarak tanıtmaktadır.⁶⁰

Ahlat'ın ticari yönden gelişmişliğine bir kanıt da Anadolu'da ilk Âhî teşkilatlanmasının gerçekleştiği yer olması idi. el-Meliku'l-Evhad, Ahlat'a tekrar hâkim olduktan sonra kendisine muhalefet eden şehir halkından insanların bir kısmını öldürmüş, şehrin ileri gelenlerinden bir gurubu da esir alıp Meyyâfârikîn'e sürgün etmişti. Bu sürgün edilenler arasında Âhî gençler de vardı. Bunlar II. Sökmen'in ölümü ile ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak şehrin yönetimini ellerine geçirmişler, sonra aralarında anlaşmazlığa düştükleri için farklı guruplara ayrılarak birbirleriyle

⁵³ İmâdeddîn İsfahânî, *Sana'l*, I, 222a; R. Şeşen, "İmâdeddîn Kâtib..." 335.

⁵⁴ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, Çev. R. Şeşen, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul 2017, s. 315.

⁵⁵ İbnu'l-Esîr, XI, s. 406.

⁵⁶ Nesevî, *Sîretu's-Sultan Celâleddîn Mengüberti*, Nşr. H. A. Hamdî, Kahire 1953, s. 311.

⁵⁷ C. Cahen, "Abdallaîf al-Bağdâdî, Portraitiste et Historien de Son Temps: Extraits Inédits de Ses Mémoires", *Bulletin d'études orientales*, T. 23 (1970), s. 112.

⁵⁸ İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, Çev. R. Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul 2014, s. 268.

⁵⁹ İbnu'l-Ezrak, s. 137.

⁶⁰ İbn Sa'id el-Magribî, *Kitâbu Bastu'l-Arz fi't-Tûl ve'l-Arz*, Tahkik: H. K. Hines, Tetuan 1958, s. 104.

hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdi. Bu da istilacı Eyyûbilerin işini kolaylaştırmış ve şehrin onların eline geçerek mahvolmasına sebep olmuştu.⁶¹

Ebû'l-Fidâ, Ahlat'ı düz bir ovada kurulmuş bostanlarla kaplı, çevresinde ırmakların aktığı bir şehir olarak göstermektedir.⁶² Aynı zamanda meyveleri bol ve çeşitlidir. Van Gölü'nden avlanan balıklar (özellikle inci kefali) da oldukça ünlüdür.⁶³ Arasında Ahlat'ın da olduğu birçok yerlerde Reşideddin'in oğlu Pir Sultan'ın 300 feddan arazisi vardı⁶⁴ ki, bu da bölgenin tarımsal üretiminin zenginliğini ortaya koymaktadır.

Ahlat'ta kumaş üretiminin çok yaygın olduğunu görmekteyiz. Şehrin adıyla özdeşleşen bu yöreye ait Ahlatî kumaşlar oldukça meşhurdur. Nitekim Moğollar Ahlat'tan 1.000 tane elbise vergi almakta idiler.⁶⁵

Ahlat'ta günlük hayatta kullanılan birtakım metal ve mekanik eşyaların üretildiği, bu alanlarda sanayinin geliştiği anlaşılmaktadır. Nitekim, kilit yapımının çok yaygın ve ustalarının meşhur olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁶⁶

Ahlatlı tüccarların Karadeniz'de, muhtemelen Hazar Denizi'nde de gemilerle ticarî mallarını taşıdıkları anlaşılmaktadır. Nitekim, İbnu'l-Ezrak 526/1131 yılında Ahlat gemilerinin Konstantiniyye Denizi'nde (Karadeniz) battığını ve Ahlatlılardan bir gurubun boğulduğunu yazmaktadır.⁶⁷

Ahlatşahlar dönemindeki zenginliği ortaya koyan ve bu dönemi iktisadi yönden Moğol hâkimiyeti dönemi ile karşılaştıran Hamdullah Mustevfî Kazvîni, Ahlat bölgesinin Moğol hâkimiyetinden önce yıllık gelirinin 200 tümen (2 milyon) dinar olduğunu, kendi zamanında (1336) ise bunun 39 tümen (390 bin) dinara gerilediğini belirtmektedir.⁶⁸ Bu bilgiye bakarak aradan geçen zaman içerisinde Ahlatşahlar ülkesinin gelirlerinin % 80 azaldığını görmekteyiz.

Van Gölü havzasında eksik olmayan tabii afetler Ahlatşahlar ekonomisini olumsuz etkilemekteydi. Nitekim, 574/1178-79 yılında el-Cezire, Diyarbakır, Musul, Cibal, Ahlat ve bunlara komşu olan diğer yerlerde kuraklık ve peşinden de kıtlık ortaya çıkmıştı. Halk muhtelif yerlerde su aramış ise de bulamamış, yiyecek temini çok zorlaşmış, tahıllar başta olmak üzere, yiyecek maddeleri çok pahalılaşmıştı. Kıtlığı veba ve menenjit salgını takip etmiş, çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Bu durum 27 Mayıs 1180 tarihine kadar devam etmiş, bu tarihte yağmur yağmaya başlayınca durum düzelmişti.⁶⁹

⁶¹ İbnu'l-Esîr, XII, s. 231-232; Abû'l-Farac, II, s. 490-491; R. S. Humphreys, *From Saladin to The Mongols, The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, New York 1977, 129-130; Abû'l-Farac, bu Âhilerin başında *Mangdabkir = Mengü Bekir?* İsminde bir reislerinin bulunduğunu, bunun isyana elebaşılık ettiğini yazmaktadır.

⁶² Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, s. 315.

⁶³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tahkik F. A. el-Cundî, Beyrut 1990, II, s. 435-436.

⁶⁴ Reşideddin Fazlullah, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, Nşr. M. Şâfi, Lahor 1948, s. 231.

⁶⁵ Reşideddin Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 199.

⁶⁶ Zekeriyâ Kazvîni, s. 524.

⁶⁷ İbnu'l-Ezrak, s. 46.

⁶⁸ Hamdullah Mustevfî Kazvîni, 117. İlhanlılar döneminde Ahlat'ın şehir olarak geliri ise sadece 51.500 dinardı. Bkz. Hamdullah Mustevfî Kazvîni, agy.

⁶⁹ İbnu'l-Esîr, XI, s. 361; H. Kayhan, "Sökmenli Hâkimiyetinde Muş'un Tarihi Gelişimi", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Muş 2019, s. 139.

Ahlatşahların ikinci önemli şehri Muş idi. X. yüzyılın sonunda burada kentsel topluluklar yapısal bir dönüşüm yaşamışlar, buranın Türkler tarafından ilhak edilmesi sosyal ve kültürel yönden yeniden yapılanmayı hızlandırmıştı.⁷⁰

XII. yüzyılda Muş ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Kuzey-batıdan güney-doğuya uzanan yaklaşık 65 kilometrelik bir hat üstündeki verimli ovası bir tahıl ambarı olmasının yanında, her türlü meyve ve sebzelerin yetiştiği bir alandı.⁷¹ Reşîdeddîn Fazlullah, Gazan Han zamanında (1295-1304) vezirlik yaparken oğlu Mecdeddîn'e yazdığı mektubunda, Bitlis'in köylerinden 5 bin men sirke,⁷² Vastan'dan 100 men üzüm,⁷³ 27 bin men nar,⁷⁴ Siirt'ten 3 bin men sumak,⁷⁵ 5 bin men incir,⁷⁶ Ahlat'tan 8 bin men elma⁷⁷ vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir.

İdrisî, Muş'un da içinde bulunduğu Ermeniyye'nin, çevresindeki ülkelere hayvanlar ve koyunlar sattığını belirtmektedir.⁷⁸ Bu hayvanların yünlerinden zili, halı, şalvar ipi üretilmekteydi.⁷⁹ Hayvanların derileri şehirde işleniyordu ve bu alanda önemli bir sektör haline gelmişti. Nitekim Reşîdeddîn Fazlullah, Siirt'ten bin tane sahtiyan (tabaklanmış deri) vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir.⁸⁰

Şehrin çevresindeki ormanlardan önemli gelir elde edilmekteydi. Nâsır-ı Husrev, XI. yüzyılın ortalarında geldiği Bitlis çevresinde bal ve ağaçlardan damıtılarak elde edilen katran üretiminin bol olduğundan ve diğer yerlere satıldığından bahsetmektedir.⁸¹ Şüphesiz buraya çok yakın olan Muş'ta da aynı üretim yapılmakta idi.

Marko Polo, Muş çevresinde kaliteli pamuk yetiştirildiğini, buna bağlı olarak gelişen dokuma sektörünün güzel pamuklu kumaşlar ürettiğini ve bunun birçok ülkede tanındığını bildirmektedir.⁸² Kumaş üretilmekte ve bunlardan yapılan giysiler çevredeki bölgelere satılmaktaydı.⁸³ Reşîdeddîn Fazlullah, Siirt'ten 10 bin arşın adi kirbas (keten veya pamuklu kumaş) vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir.⁸⁴

⁷⁰ T. W. Greenwood, "Social Change in Eleventh-Century Armenia: the evidence from Tarôn", *The Transformation of Byzantium: Social Change in Town and Country in the Eleventh Century*. Ed. James Howard-Johnston, Oxford University Press, 2016, s. 26.

⁷¹ R. G. Hovannisian, "Ermeni Pağış/Bitlis ve Daron/Muş", 9; R. H. Hewsen, "Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, s. 46; H. Kayhan, "Sökmenli Hâkimiyetinde..." s. 140.

⁷² Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 207.

⁷³ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 206.

⁷⁴ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 198.

⁷⁵ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 205.

⁷⁶ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 203.

⁷⁷ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 199.

⁷⁸ İdrisî, *Kitâbu Nuzhetu'l-Muşâtâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Kahire, 2002, II, s. 825.

⁷⁹ *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, Tah. Y. el-Hâdî, Kahire, 1999, s. 121.

⁸⁰ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 191.

⁸¹ Nâsır-ı Husrev, s. 10.

⁸² Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz), 24; H. Kayhan, agm, s. 141.

⁸³ İdrisî, II, s. 825.

⁸⁴ Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât*, s. 191.

Muş'un madenler açısından da zengin bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Çevresindeki dağlarda zengin altın ve demir yatakları bulunmaktaydı.⁸⁵

Malazgirt merkezde iki, Dirimpınar Köyü'nde bir han kalıntısı oldukça basit plan düzenlemeleri ve küçük boyutlarına rağmen ticarî hayatın canlılığını ve yol güzergâhını göstermesi açısından önemlidir.⁸⁶

Muş çevresinde yaşayan halk ticaretle ve el sanatları ile uğraşmaktaydı.⁸⁷ İslâm coğrafyacıları Muş'un da içinde bulunduğu Ermeniye bölgesinin tüccarlarının Trabzon'da toplanarak ticaret için Bizans şehirlerine gidip atlas, ince ipek kumaş ve Bizans şehirlerinde üretilen çeşitli kumaşları alarak buradan ülkelerine döndüklerini belirtmektedir.⁸⁸ Ya'kubî, Ermeniye'den gelen ticarî malların Dicle üzerinden gemilerle İslâm ülkelerine gönderildiğini yazar.⁸⁹ İbn Hurdazbih, Yahudi tüccarların Batı Avrupa'dan aldıkları malları gemilerle Akdeniz'i aşarak Antakya'ya getirdiklerini, buradan da Anadolu içinde kara yoluyla Fırat kıyılarına, muhtemelen Ermeniye bölgesine kervanlarla giderek, Fırat üzerindeki gemilerle Bağdad'a ulaştırdıklarını söylemektedir.⁹⁰

Sasun bölgesi, Sökmenlilerin başkenti Ahlat'a yaklaşık 180 km mesafede idi. Sökmenlilerin ticarî çıkarlarını korumak istemeleri sebebiyle burada yaşayan Ermenileri zararsız hale getirmek için değişik zamanlarda bölgeye uzun süreli seferler düzenlendiği anlaşılıyor. Yukarıda da anlatıldığı üzere, 1163 yılı Aralık ayının başında Fenizâsâ kalesinin sahibi Nâsiru'd-devle Mahmud buraya saldırılar düzenlemişti. Bu saldırıların anlamlı olmadıkları ve durmaksızın devam ettiği görülmektedir.⁹¹

4. Ölümü ve Tarihi Şahsiyeti

II. Sökmen, 10 Temmuz 1185 tarihinde Sarthan Köyü'nde vefat etti. Geride erkek evlat bırakmadığı gibi, kendinden sonra beyliği idare edecek Sökmenli hanedanı üyesi de yoktu.⁹² Onun 515/1121-22'te doğduğu, küçük yaşta geçtiği tahtta uzun süre kaldığı için uzun bir ömür sürdüğü zannedilmiş, halbuki o 63-64 yaşında ölmüştü.

Eyyübî Melik Eşref 1208'de Ahlat'ı aldıktan sonra burada II. Sökmen'in kızı ile karşılaşmış ve onun güzelliği karşısında hayranlığını dile getirmişti.⁹³ Başka kızı veya kızları da var mıydı? Bu konuda kaynaklarda bilgi bulamadık. O, hanedanın hayattaki

⁸⁵ R. G. Hovannisian, "Ermeni Pağes/Bitlis ve Daron/Muş", 9; R. H. Hewsen, "Pağes/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul 2016, s. 46.

⁸⁶ B. Nuri Kılavuz, *Malazgirt*, s. 316 vd.

⁸⁷ Marko Polo, s. 24.

⁸⁸ İstâhrî, *Kitâbu Mesâlikü'l-Memâlik*, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1870, 188; İbn Havkal, 267 vd.; H. Kayhan, "Sökmenli Hâkimiyetinde..", 141.

⁸⁹ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1892, s. 237.

⁹⁰ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1889, s. 132.

⁹¹ İbnü'l-Ezrak, 136; Turan, *Doğu Anadolu*, 95; H. Kayhan, "Sökmenli Hâkimiyetinde..", s. 142.

⁹² İmâdeddîn İsfahânî, *Sana'l*, I, 222a; İbnü'l-Esîr, XI, s. 406; İbn Şeddâd, s. 117; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Nşr. Mahmûd Dayyûb, Beyrut 1997, II, s. 152; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravdateyn fi Ahbâru'd-Devleteyn*, Tahkik: İ. Şemseddin, Beyrut, 2002, III, s. 149; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zemân fi Târihi'l-Âyân (449-499)*, Tahkik M. E. Hinn, K. M. el-Hakkat, Beyrut, 2013, XXI, s. 304; Süryani Mihail, s. 270; Anonim Süryani Vekayinamesi (Arapça trc.), s. 246; Ani'li Samuel, *Extrait de la Chronographie de Samuel d'Ani, Recueil des Historiens des Croisades Documents Armeniens*, Paris 1849, s. 456.

⁹³ Sibt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 352.

tek erkek üyesi olmasına rağmen erkek çocuğu olmamıştı. Bu yüzden de Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı ile evli kız kardeşinin oğlu Kutbeddin'i oğlu gibi kabul etmişti. Kutbeddin 3-4 yaşından beri dayısı II. Sökmen'in ve eşinin yanında kalmaktaydı. Babası oğlunu Mardin'e göndermesi için birkaç defa girişimde bulunmuş ise de bu çocuğa duydukları derin sevgiden olsa gerek, onu bir türlü ailesinin yanına göndermemişlerdi. Necmeddin Alpı da akrabası II. Sökmen'e beslediği sevgi ve saygı sebebiyle oğlunu geri almak için ciddi bir teşebbüste bulunmamıştı.⁹⁴ Ancak Necmeddin Alpı hastalanınca II. Sökmen yeğeni Kutbeddin'i 7 Safer 557/27 Ocak 1162'de Mccyâfârikîn'e göndermişti. Kutbeddin iki gün orada kaldıktan sonra Mardin'e babasının yanına gitmişti.⁹⁵ II. Sökmen, Kutbeddin'in oğlunu da torunu gibi kabul etmiş ve onu da yanında büyütüp, yetiştirmeye çalışmıştı. Ama ne yazık ki bu çocuk uzun yaşamamış, birkaç yıl sonra ölmüştü. 16 Cemeziyelâhir 570/12 Ocak 1175 tarihinde Kutbeddin Meyyâfârikîn'de iken oğlunun ölüm haberini almış ve üç gün boyunca taziye kalmıştı.⁹⁶

Çağdaş tarihçi Süryani Mihael, II. Sökmen'in iyi niyet sahibi ve yoksullara karşı merhametli bir insan olduğunu, Hristiyanlara ve onların kiliselerine büyük kolaylıklar sağladığını yazmaktadır.⁹⁷ Ermeni tarihçi Vardan Vartabet te Ahlatşah II. Sökmen'in ülkesini barış ve adaletle yaşatmaya çalıştığını, Hristiyanları sevdiğini, ülkesini imar ettiğini, bu yüzden de Hristiyan halkın hürmet ve minnettarlığını kazandığını belirtmektedir.⁹⁸ Müneccimbaşı ise, onun çevredeki Türk beylikleri nezdinde azametli olduğunu, ona saygı gösterildiğini söylemekte, onu akıllı, adaletli, ahlaklı, davranışları güzel bir hükümdar olarak vasıflandırmakta, halkının onu çok sevdiğini, hatta ölümünden sonra bile uzun süre onun adını andıklarını, cesur olduğunu, Gürcülerle mücadeleler ettiğini, bölgesindeki Kürtlerin kendisine itaat edip, saygı duyduklarını, halkından aldığı destekle çevresindeki hükümdarlara karşı güç kazandığını belirtmektedir.⁹⁹

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Anadolu Beyliklerinde de hatunlar devletin yönetiminde söz sahibi idiler. Bundan yola çıkarak, eşi Şâh Bânuvân, II. Sökmen'in en yakın yardımcısı gibi görünmektedir. Nitekim, Ahlat'ta yetişen Es'ad b. Ammar el-Halatî, bu hatunun hizmetinde devlet işlerini yönetmekle görevli bir bürokrat idi.¹⁰⁰ Bu hatun aynı zamanda Türk devlet anlayışının bir gereği olarak ülkesinde imar faaliyetlerinde de bulunmaktaydı. Bitlis geçidinde üzerine gelişi güzel ağaçlar atılmış olan eski köprü'nün kireç ve taşla yeniden yapılmasını emretmişti. Yine büyük harcamalar yaparak dokuz tane köprü inşa ettirmiş, ayrıca Mescid-i Üveys'ten Bitlis'e kadar ve Bitlis geçidinde bulunan bütün yolları yaptırmıştı. Bitlis'in alt tarafında benzeri görülmemiş bir çalışma sonunda bir geçit yolu yaptırmış; ayrıca geçidin altında, köprü'nün yanı başında, içinde yaklaşık 300 hayvanın yükleri ve sahipleriyle birlikte konaklayabileceği bir han inşa ettirmişti.¹⁰¹

⁹⁴ İbnu'l-Ezrak, s. 112.

⁹⁵ İbnu'l-Ezrak, s. 129.

⁹⁶ İbnu'l-Ezrak, s. 171.

⁹⁷ Süryani Mihael, s. 274.

⁹⁸ Vardan Vartabet, s. 201.

⁹⁹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Duvel*, Çev. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi II. Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, İzmir 2001, s. 219.

¹⁰⁰ İbnu'l-Adîm, *Bugye*, s. 186.

¹⁰¹ İbnu'l-Ezrak, s. 144.

II. Sökmen bilime ve bilim adamlarına önem vermişti. Onun zamanının önemli hekimi el-Muhezzeb Ali b. Ahmed b. Hebel, Muharrem 610/Mayıs-Haziran 1213'de Musul'da ölmüştü. Bu hekim, XII. asrın en tanınmış hekimi Yahudi asıllı tabip Ebû'l-Berekât'ın yanında Bağdat'ta yetişmiş, buradan da sırasıyla Musul'a, Azerbaycan'a ve Ahlat'a gitmişti. II. Sökmen'in hizmetinde çalışmış ve onu tedavi ederek büyük bir servet kazanmıştı. O, II. Sökmen'i tedavi ederken, hastalıklı bölgeden aldığı örneği, modern tıpta olduğu gibi biyopsi yapıyordu. Uyguladığı tedaviler başarısız olunca görevinden ayrılmış ve Musul'a geri dönmüştü. Muhaddeb, tıpla ilgili olarak "el-Muhtar" adlı 4 ciltlik oldukça tanınmış bir eser yazmıştı.¹⁰²

Hamdullah Mustevfi Kazvînî, Ahlat'ın hâkimiyetinin Küçük Ermenistan, Rum, Diyarbekir, Kürdistan, Azerbaycan ve Arran'a kadar ulaştığını söyleyerek devletin sınırlarını da ortaya koymaktadır.¹⁰³

Sonuç

1128'de babası İbrahim'in, peşinden de kısa bir süre tahtta kalan amcası Ahmed'in ölümünden sonra babaannesi İnanç (Cihan) Hatun'un vesayetinde 6 yaşında tahta geçen II. Sökmen, 1134'te babaannesinin Ahlatşah devlet adamları tarafından öldürtülmesi ile yönetimi 12 yaşında ele almış, öldüğü 1185 yılına kadar yarım asrı aşkın bir süre başarıyla yürütmüştü. O, Türk göçleri ile dolmaya başlayan ve süratle Türkleşen XII. yüzyıl Anadolu'suna damgasını vuran en önemli devlet adamlarından birisiydi. Azmi, kararlılığı, cesareti, yiğitliği, uyguladığı akılcı politikaları ile kendisinden hep bahsettirmişti. Ahlat'ı İslâm dünyasının en zengin ve büyük şehirlerinden birisi haline getirdiği gibi, Van Gölü havzasında yerleşen Türk hâkimiyetinin de sembolü olmuştu. Anadolu Türklüğünü tehdit eden Gürcü saldırıları, II. Haçlı Seferi, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un 1176'da Miryokefalon'da yenilgisi ile sonuçlanan seferinin defedilmesinde büyük katkıları oldu. O, diğer Türk beylikleri ile ittifaklar kurarak İmâdeddin Zengi'nin ve Salâheddin Eyyübî'nin Doğu Anadolu'yu ele geçirme politikalarına engel olmaya çalışmış ise de kendisindeki kararlılık diğer Türk hükümdarlarında olmadığı için bunda başarılı olamamıştı.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, 2 cild, Ankara 1987.
- Abû'l-Farac, *Târîhu Mutasaru'd-Duvel*, Nşr. A. Salhânî, Beyrut 1890.
- Allen, W. E. D., *A History of The Georgian People*, London 1932.
- Alptekin, C., "Saltuklu sikkeleri", *AÜFEFAD*, 13 (1985), (Ayrı Basım).
- Ani'li Samuel, *Extrait de la Chronographie de Samuel d'Ani, Recueil des Historiens des Croisades Documents Armeniens*, Paris 1849.
- Anili Kadı Burhaneddin, *Enîsu'l-Kulûb*, Kısmen Nşr. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları", *Bellekten*, VII/27, Temmuz, 1943.
- Anonim Gürcü Vekayinamesi, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. H. Andriasyan, Ankara 2003.

¹⁰² İbnu'l-Esir, XII, 258; Abû'l-Farac, II, s. 492-493; A. Süheyl Ünver, *Tıb Tarihi*, İstanbul 1943, s. 97.

¹⁰³ Hamdullah Mustevfi Kazvînî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tehran, 1336, s. 117.

- Anonim Süryani Vekayinamesi, *Târîhu'r-Ruhâvî el-Mechul (1234)*, Süryaniceden çev. A. Abouna, Bağdad 1986.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, Nşr. ve Çev. A. Sevim, Ankara 1988.
- Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Cahen, C., "Abdallaîf al-Baghdâdî, Portraitiste et Historien de Son Temps: Extraits Inédits de Ses Mémoires", *Bulletin d'études orientales*, T. 23 (1970).
- Cuveynî, *Târîh-i Cihan Guşa*, Çev. Mürsel Öztürk, 3 cild, Ankara 1998.
- Çulpan, C., *Türk Taş Köprüleri: Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara 2002.
- Ebü Şâme, *Kitâbu'r-Ravdateyn fî Ahbâru'd-Devleteyn*, Tahkik: İ. Şemseddin, 5 cild, Beyrut 2002.
- Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Nşr. Mahmûd Dayyûb, 2 cild, Beyrut 1997.
- _____, *Takvîmu'l-Buldân*, Çev. R. Şeşen, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul 2017.
- Greenwood, T. W., "Social Change in Eleventh-Century Armenia: the evidence from Tarôn", *The Transformation of Byzantium: Social Change in Town and Country in the Eleventh Century*. Ed. James Howard-Johnston, Oxford University Press, 2016.
- Hamdullah Mustevfî Kazvînî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tehran 1336.
- _____, *Târîh-i Güzîde*, Nşr. E. G. Browne, London 1910.
- Hewsen, R. H., "Pağeş/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul 2016.
- Hudûdu'l- 'Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, Tah. Y. el-Hâdî, Kahire 1999.
- Humphreys, R. S., *From Saladin to The Mongols, The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, New York 1977.
- Huseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, Ankara 1943.
- İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, Nşr. İ. Abbas, 7 cild, Beyrut (Tarihsiz).
- İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, Çev. R. Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1889.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. M. Keskin, 15 cild, İstanbul 1995.
- İbn Sa'îd el-Magribî, *Kitâbu Bastu'l-Arz fî't-Tûl ve'l-Arz*, Tahkik: H. K. Hines, Tetuan 1958.
- İbn Şeddâd, *en-Nâvadiru's-Sultaniyye*, Nşr. C. Şeyyâl, Kahire 1964-67.
- İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Beni Eyyûb*, Nşr. C. eş-Şeyyâl, 5 cild, Kahire 1957.

- İbnu'l-Adîm, *Bugyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Çev. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara 1982.
- _____, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, 3 cild, Dimaşk 1951-71.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Çev. A. Ağırakça, A. Özaydın, 12 cild, İstanbul 1987.
- İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (*Artuklular Kısmı*), Çev. A. Savran, Erzurum 1992.
- İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târîhi Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İdrîsî, *Kitâbu Nuzhetu'l-Muşâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, 2 cild, Kahire 2002.
- İmâdeddîn İsfahânî, *Sana'l-Berku's-Şâmî*, Nşr. R. Şeşen, Beyrut 1971.
- _____, *el-Berku's-Şâmî*, İstanbul 1979.
- İstâhrî, *Kitâbu Mesâliku'l-Memâlik*, Ed. M. J. de Goeje, Leiden 1870.
- Karamağaralı, B., *Ahlat Mezartaşları*, Ankara 1992.
- Kayhan, H., *Irak Selçukluları*, Konya 2001.
- _____, "Sökmenli Hâkimiyetinde Muş'un Tarihi Gelişimi", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Muş 2019, s. 133-160.
- Kesrevî-i Tebrîzî, *Şehr-i Yârân-i Gumnâm*, 3. cilt, Tahran 1929.
- Kılavuz, B. Nuri, "Ortaçağ ve sonrası Muş ili yüzey araştırması, 2010-Varto", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, vol. 2, No.1, Mart, 2013.
- _____, "Ortaçağ ve sonrası Muş ili yüzey araştırması, 2009-Bulanık", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, vol. 2, No.1, Mart, 2013.
- _____, "Ortaçağ ve sonrası Muş ili yüzey araştırması, 2008-Malazgirt", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, vol. 2, No.1, Mart, 2013.
- Kırzioğlu, F., *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992.
- Köymen, M. A., "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, 13, Erzurum 1985.
- Lane Poole, St., *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1877.
- Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, 2 cild, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul (tarihsiz).
- Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Duvel*, Çev. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi II. Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, İzmir 2001.
- Nâsır-i Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, İstanbul 1994.
- Nérsès Chnorhali, *Lettresaux Armeniens*, çev. Mère Mariam Vanérian, (yayınlandığı yer ve yıl belirsiz).
- Nesevî, *Sîretu's-Sultan Celâleddîn Mengüberti*, Nşr. H. A. Hamdî, Kahire 1953.
- Newby, P. H., *Saladin in his Time*, London, Boston 1983.
- Pektaş, K., "Bitlis ve çevresinde ortaçağ ve sonrası incelemeleri (1999)", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, (22-26 Mayıs 2000 İzmir), Ankara 2001.

- Pfeiler, H., İmre, N., "Sultan Rükneddin Tuğrul b. Arslan ve Seyfeddin Gâzi II'ye ait Mûsul baskısı bir dinar", *Bellekten*, XXXV/138 (1971).
- Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev., A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, 2 cild, Ankara 1960.
- Reşîdeddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, Ankara 1960.
- _____, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, Nşr. M. Şâfi, Lahor 1948.
- Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. F. Işıltan, 3 cild, Ankara 1987.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zemân fi Târîhi'l-Âyân (449-499)*, Tahkik M. E. Hinn, K. M. el-Hakkat, Beyrut 2013.
- _____, *Mir'atu'z-Zeman fi Târîhi'l-A'yân*, 2 cild, Haydarabad 1951.
- Sönmez, Z., *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1995.
- Step'annos Orbelean, *History of The State of Sisakan*, Eng. tr. R. Bedrosian, Long Branch, N. J., 2012-2015.
- Sümer, F., *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.
- Süryani Mihail, *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme).
- Şeşen, R., "İmâdeddin Kâtib el-İsfehânî'nin eserlerindeki Anadolu tarihiyle ilgili bahisler", *SAD*, III. Ankara 1971, s. 249-369.
- Şeşen, R., *Salâheddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983.
- Tunç, G., *Taş Köprülerimiz*, Ankara 1978.
- Turan, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Usâme B. Munkiz, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, Tah. A. el-Eşter, Beyrut 2003.
- Ünver, A. Süheyl, *Tib Tarihi*, İstanbul 1943.
- Vardan Vartabet, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Çev. H. D. Andreasyan, *TSD*, I, 1937, s. 153-257.
- Venedikli Bir Tüccar'ın Seyahatnâmesi, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, Çev. T. Gündüz, İstanbul 2007.
- Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1892.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tahkik F. A. el-Cundî, 5 cild, Beyrut 1990.
- Yınanç, M. H., "Arslanşah", *İA*, I, 614.
- Zâhîreddin Nişaburî, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran 1332.
- Zekeriyâ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İ'bâd*, Beyrut (tarihsiz).

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 02.07.2021

Makale Kabul | Accepted: 02.12.2021

Atıf | Cite as: Oder Kutluer, “Kafkas Albanlarının Kimliği”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(2), Aralık 2021, s. 35-59.

KAFKAS ALBANLARININ KİMLİĞİ

Oder KUTLUER*

Öz

Araştırmamızda ilk önce Alban kimliği ifadesinden neyi anlamamız gerektiği üzerinde durulmuş, sonrasında ise Alban kimliği meselesinin siyasi ve ideoloji bir mahiyet kazanmasının sebepleri araştırılmıştır. Bu hususda Azerbaycan Ermenistan münasebetlerinin konunun siyasileşmesine tesiri, hem *Albanya Tarihi* eserinde hem de günümüzde Ermenilerin Albanlarla ilgili iddiaları gösterilmeye çalışılmıştır. Daha sonra Albanların kimliği meselesinin Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde ne şekilde ele alındığı verilmiş, Alban kimliğinin ele alınmasında siyasi, ideolojik etkenler tespit edilmiş ve ardından ise Albanların tarihinden bahseden *Albanya Tarihi* eserinde Alban kimliği meselesi araştırılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda Alban alfabesi ve bu alfabenin Ermeni Alfabeti ile benzerliği, Ermeni müellif tarafından hazırlanıp hazırlanmaması meselesi de araştırılmıştır. Son olarak ise Alban kimliğine değinen çalışmalardan ve *Albanya Tarihi* eserinden elde edilen bilgiler doğrultusunda problemin sonucu verilmiştir. Albanların kimliği meselesi üzerine doğrudan konuyla ilgili olmayan muhtelif çalışmalarda kısa şekilde değinilmiş olsa da, doğrudan Alban kimliği üzerine yoğunlaşmış araştırmalara rastlamak çok zordur.

Anahtar kelimeler: Kafkas Albanyası, Ermeniler, Hristiyanlık, Kalankatuklu, Güney Kafkasya.

IDENTITY OF CAUCASIAN ALBANIANS

Abstract

In our research, firstly, what we should understand from the expression of Albanian identity was emphasized, and then the reasons for the Albanian identity issue to have a political and ideological character were investigated. In this regard, the influence of the relations between Azerbaijan and Armenia on the politicization of the issue, both in the History of Albania and today, the claims of Armenians about Albanians have been tried to be shown. Then, how the issue of identity of Albanians is

* Doktora öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, oder.alizade.t.c@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9757-9634

handled in Azerbaijani Turkish historiography is given, Political and ideological factors were determined in the discussion of Albanian identity, and then the issue of Albanian identity was investigated in the History of Albania, which mentions the history of Albanians. At the same time, the Albanian alphabet and its similarity with the Armenian alphabet, whether it was prepared by the Armenian author or not were investigated. Finally, the result of the problem was given in line with the information obtained from the studies on Albanian identity and the Albanian historical work. Although the issue of the identity of Albanians has been briefly addressed in various studies not directly related to the subject, it is very difficult to come across research that concentrates directly on Albanian identity.

Keywords: Caucasian Albania, Armenians, Christianity, Kalankatuklu, Southern Caucasus.

Giriş

Albanlar M. Ö. IV-III. yüzyıllardan başlayarak M. S. VIII. yüzyıla kadar adları farklı tarihi kaynaklarda geçen, Güney Kafkasya'nın doğusunda yaşamış halklar topluluğudur. Albanların kimliği meselesi araştırılmaya çalışılırken ilk önce Albanlar ifadesinden neyi kastettiğimizi ve neyi anladığımızı, daha doğrusu Albanlar dediğimizde neyin anlaşılması gerektiğinin belirlenmesi gerekmektedir diye düşünüyoruz. Konuyla ilgilenen ve ilgilenecek olan araştırmacıların belirlemesi gerektiğini düşündüğümüz kilit sorular şunlardır: a) Albanlar olarak adlandırdığımız halk M.Ö. IV. yüzyıldan M. VIII. yüzyıla kadar aynı bölgede mevcut olmuş tek düze vahit bir halkın mı adıdır? b) Alban adı altında birbirinden dil, kültür olarak farklı halklar var mıdır? c) Alban adlandırması genel bir siyasi adlandırma mıdır? ç) adını diğer halklara da vermiş ayrıca bir Alban halkı var mıdır? d) Alban adıyla bildiğimiz bir halklar topluluğuyorsa bizlerin genel anlamda bir kimlik arayışı yapmamız ne dereceye kadar sağlıklı ve isabetli olacaktır? Bu soruların doğurduğu problemler çözüldükten sonra Alban kimliği meselesinin daha şeffaf bir şekilde araştırılmasının mümkün olacağı kanaatindeyiz.

Alban Kimliği İfadesinden Ne Anlıyoruz?

Alban kimliği meselesi, konuyla ilgili çalışmalarda ilk olarak söz konusu kimliği ifade eden Alban adı üzerinden araştırılmaktadır. Ancak bu yöntem bazı durumlarda köken araştırmalarında aladaticı neticeler ortaya çıkarabilmektedir. Albanların kimliği ile ilgili Azerbaycan Türk tarihçiliğinde aşağıda değindiğimiz bazı çalışmalarda da görüldüğü üzere Albanya kelimesi üzerinden yola çıkılarak Albanların kimliği ile ilgili muhtelif fikirler seslendirilmektedir. Albanların kimliği ile ilgili Albanya kelimesinden yola çıkılarak yapılacak olan değerlendirilmelerde dikkat edilmesi gereken en önemli husus Albanya adının ülkeye veya halka hangi sebeplerden dolayı verildiğinin kesinleştirilmesidir. Yani bu adın, neden neşet ettiği ve bir ülkeye veya halka verildiği belirlenmelidir. Aynı zamanda bu adın Albanlar olarak bilinen halkın kendilerini ifade ettikleri ad olduğu mu, yoksa dönemin müverrihlerinin adlandırmaları mı olduğu tespit edilmelidir. Çoğu zaman bu hususlar dikkate alınmadan Albanya kelimesi üzerinden her şeyden bağımsız bir şekilde köken arayışına gidilmektedir. İşin en tutarsız tarafı ise bu durumun kelimenin günümüz telafüzü üzerinden yapılmasıdır.

Moisey Kalankatuklu'nun Albanya Tarihi eserinde Albanya olarak söylediğimiz adın ne şekilde ülke adına çevrildiği açıklanmaktadır. Kalankatuklu'nun verdiği bilgilere göre, Albanya çarı Vologez, vahşi kabileler üzerinde hakimiyet sağladıktan ve onları kendine tâbi ettikten sonra Yafes neslinden ve Sisakan-(Sunik) soyundan olan Aran onlara hakim tayin ediliyor ve Aran, güneyde Aras nehrinden kuzeyde Hunan kalesine kadar uzanan Alban ülkesinin arazilerini miras olarak alıyor.¹ Bünyadov'un Hunan kalesi ile ilgili verdiği bilgiye göre adı Hunanakert olarak yazılan bu kale Hram nehrinin Kür nehriyle kavuştuğu yerde erken Orta Çağda yerleşen bir kale olduğu yazılmaktadır.² Hram nehrinin Kür nehrine döküldüğü yer hali hazırda kuzey Azerbaycan'ın Kazak ilinin II. Şıhlı köyüdür. Hram nehri bu köyde Kür nehrine kavuşmaktadır ve bahsedilen Hunan kalesi de bu bölgede yerleşmektedir. Kazak ili Azerbaycan Cumhuriyetinin kuzey doğusunda Gürcistan'la sınırda yerleşen bir ildir. Kazak ilindeki Erken Orta Çağa ait Hunan-Hunanakert kalesinin adının da Hunlarla ilgili olduğu ihtimali düşünülebilir. Eserde Aran'ın miras olarak aldığı bölgenin güneyde Aras nehrinden kuzeyde Kazak iline kadar uzanan bölgeleri kapsadığına dair kordinatlardan da anlaşıldığı gibi Albanya arazisi günümüz Azerbaycan Cumhuriyetinin yerleştiği bölgeyi kapsamaktaydı.

Aran adının ülkenin adına çevrilmesi meselesi ise Bünyadov'un tercümesinde bu şekilde geçmektedir: *Onlar kendilerine Ağvan (Alban) adını o sebeple vermişler ki, Aran'ın kendisini, halim, müaliyim karakterine göre onu "ağu" diye çağırıyordula*³ Yine aynı yerde Aran'ın soyundan olan meşhur ve cesur erleri çar Vologez'in kendisinin bölgelere hakim olarak tayin ettiği ve Uti, Girdiman, Tcovid ve Gargar eyaletlerinde yaşayan halkların Aran'ın oğullarının soyundan oldukları bilgisi verilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla tercümede Ağvan olarak verilen ve günümüzde Albanya olarak yazdığımız ad bu ülkeye bölgeye hakim olan Aran adından yola çıkılarak verilmiştir. Eserde verilen ve tercüme üzerinden edindiğimiz bilgiyi doğru kabul ettiğimiz takdirde Albanya kelimesi üzerinden yapılan köken iddiaları bu bilgi doğrultusunda kendiliğinden tekzip olunmaktadır. Alban adının Aran adlı hükümdarın adından neşet ettiğine dair bilgi Albanya Tarihi eserinin 1861'de yayınlanan Rusça tercümesinde de verilmiştir.⁴ Albanya Tarihi eserinde Ağuvan\Alban adının Aran'ın adından neşet ederek ülke adına çevrildiğine dair bilgiyi doğru kabul ettiğimiz takdirde Alban adı ile belli bir halkın ve halkların etnik kimliğini tanımlamamız doğru ve isabetli olmayacaktır. Böylelikle Alban adını Aran adlı hakimın adından meydana gelen genel bir siyasi adlandırma olarak kullanmış olacağız. Bu durumda Albanlar hangi halklardan müteşekkildir?

Strabon'un Coğrafya eserinde Albanya adı Yunanca aslında ve İngilizce çevirisinde de Albanya olarak geçmekte ve ülkenin coğrafyası hakkında bilgi verirken, tüm halkların bir kral tarafından yönetildiği, ancak daha önce bir kaç kabilenin çeşitli dillerine göre kendi kralları tarafından ayrı ayrı yönetildiklerini kaydedilmektedir.⁵

¹ Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, Çev. Ziya Bünyadov. Elm Neşriyatı, Bakü 1993, s. 17.

² Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s. 208. Bu bilgi esere ilave edilen notlar ve açıklamalar kısmında verilmiştir.

³ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s. 17.

⁴ Moiseya Kagankatvaçi, *İstoriya Agvan*, Prodaetsya u Komissionerov İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankpeterburg 1861, s. 5.

⁵ Strabo, *The Geography of Strabo*, ed. H. L. Jones, London: Cambridge Massachusetts Harvard University Press, William Heinemann Ltd, MCMLXXXVIII, 1989, XI/4/6.

Hemen ardından ise bölge halklarının birbirleriyle ilişki kuramadıklarını ve 26 dile sahip oldukları yazmaktadır.⁶ Albanya Tarihi eserinde ülke adının Aran adından neşet ederek Ağuvan olduğu yazılmakta, Strabo'nun eserinde ise bu ad Albanya şeklinde geçmektedir. Starbo'nun eseri hemen hemen Miladi tarihin ilk yıllarında yayınlanmıştır.⁷ Albanya Tarihi eserinin yazılması ise Miladi VII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu iki tarih arasında altı yüz yıl fark mevcuttur. Albanya Tarihi'nde bahsedilen Albanya çarı Vologez ve hakim Aran zamanı ise Miladi I. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yâni Starbo'nun ülkeni Albanya olarak ifade ettiği tarihle, Aran adının ülke adına çevrilerek Ağuvan halini alması aynı yüzyıl içerisinde olmuştur. Bir ihtimalle Albanya kelimesi Ağuvan kelimesinin ses ve şekil değişikliğine uğramış Yunanca telafüz ve yazım şekli olabilir. Diğer bir ihtimalle ise Albanya Tarihin'de ülke adı ile ilgili açıklamanın VII. yüzyıl müellifinin kendi yorumu veyâ devrin diğer kaynaklarının yorumu olmabilmesi durumu da göz önünde bulundurulabilir. Böyle bir durumda Strabon'da geçen Albanya adının Ağuvan adından bağımsız olduğu ortaya çıkmış olur. Ancak bu husular söz konusu adın geçtiği döneme ait farklı kaynaklarca teyit edilmediği süreçte her zaman ihtimal olarak kalacak ve kesin bir bilgi olarak sunulması sakınca doğuracaktır.

Albanya'da hangi halkların yaşadığını ve yazısıyla, öne çıkan medeniyeti ile ve siyasi iktidarı ile temsil olunan halkın hangi halk olduğunu döneme ve bölgeye ait birincil kaynaklara bakılmadan öğrenmek kesin olmamakla birlikte metot olarak da konuyu beraklaştırma yönünden faydalı olmayacaktır. Strabo'da verilen bilgiler doğrultusunda Albanya'da farklı dillerde konuşan bir kaç halkın yaşadığı sonucuna varıyoruz. Albanya Kafkasya'nın güney kısmıdır. Kuzeyinde günümüzde dahi yer yer bir köyden diğerine bile farklılık gösteren dillerin, güneyinde de bir zamanlar mevcut olması doğal bir durumdur. Şimdilik döneme ait birincil kaynakların bu hususta ayrıntılı bir şekilde irdelenmesi imkanımız olmadığı için Alban olarak adlandırılan halklar topluluğunun kimliğini Albanlar adı altında genel kimlik özellikleri ile araştırmaya çalışacağız.

Albanların Kimliği Meselesinin Siyasi İdeolojik Tartışmalarda Kullanılması

Tarihî Albanya'nın yerleştiği arazi 1918'de ilan edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin arazilerini kapsamaktaydı. Kafkas Albanyası M.Ö. IV. yüzyıl ile M.S. VIII. yüzyıllar arasında bu bölgelerde mevcut olmuştur. Bu kadar uzun bir süre zarfında aynı bölgede mevcut olan halkın tarihi ne yazık ki, onun tarihen yerleştiği günümüz arazisini teşkil eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nde de ciddi bir şekilde araştırılmamaktadır. Konu ve dönemle ilgili yapılan bir kaç bilimsel çalışmanın dışında, yazılanlar genellikle siyasi mahiyetli ve ideolojik bir görünüm arz etmektedir. Albanların tarihi Türk akademisinde de ihmal edilen konular arasındadır. Albanya dönemi tarihinin siyasi ve ideoloji meselelerden bağımsız bir surette araştırılması bölgede dönemin tarihine âit çok değerli bilgilerin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu durumda özellikle de bölgenin Türk tarihi açısından öğrenilmesi daha da derinleşebilecektir. Albanlar konusu günümüzde Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaşlar, ortaya atılan arazi iddiaları nezdinde öğrenilmeye çalışıldığı için ister istemez siyasi meselelerden bağımsız bir araştırma konusu olmaktan çıkmıştır. Bölge, dönem ve konu

⁶ Bu bilgi İngilizceye şu şekilde çevrilmiştir: They havet wenty-sixlanguages, because of the fact that they havenoneasy means of intercourse with one another.

⁷ Nazan Karakaş Özur, "Strabo'nun Coğrafyası", *Coğrafya Dergisi*, 30, 2015, s. 84.

siyasi, ideoloji tartışmalardan bağımsız incelendiği takdirde bölgede mevcut olmuş halkların, medeniyetlerin tarihinin öğrenilmesi de berraklaşacaktır. Albanların kimliği meselesi saptayabildiğimiz ve aşağıda ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalışacağımız meselelerden dolayı siyasi ve ideoloji tartışmalara alet edilmiştir. Konunun bu denli siyasileşmesi ister istemez konu üzerine yapılan araştırmalarda bilimselliğin esnemesine, tarihi hakikatlerin siyasi sebeplerden dolayı doğru bir şekilde aksettirilememesine sebep olmaktadır. Albanlarla ilgili tarihin ideolojik ve siyasi konu olmasına sebep olduğunu düşündüğümüz başlıca âmiller bunlardır:

Hristiyanlığın İlk Defa Devlet Dini İlan Edilmesi Meselesi Etrafındaki Tartışmalar.

Bu meselenin Alban konusunun siyasileşmesinde ilk önemli etkenlerden biri olduğunu düşünüyoruz. Ve bu iddia esasen Ermeni tarihçiliğinin ve Ermeni siyasilerinin ortaya attığı bir meseledir. Aslında Hristiyanlığın ilk kabulü meselesi ile ilgili tartışmalar yakın dönemde ortaya çıkmış bir tartışma konusu değildir. Hristiyanlığın ilk kabul edilmesi ile ilgili tartışmaların eskiye dayandığına dair bilgi Z. Bünyadov'un Rusçadan tercüme ettiği *Albanya Tarihi* eserine yazdığı *Önsözde* de verilmiştir.⁸ Hristiyanlığın ilk kabul edilmesi ile ilgili iddia olunan tartışma Albanya Katolikosu Gagik ile onun Haçın'a davet ettiği Ermeni katolikosu Ananya arasında yaşanmıştır. Ermeni ve Alban kiliseleri arasında tarihen bir mübarezenin olduğu ile ilgili Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi'nde de bilgi verilmektedir. Ansiklopedi'de aktarılan bilgilere göre VI. yüzyılın sonu VII. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın güneyinde Bizansın etkisinin artması ile ilgili olarak Alban kilisesi Gürcü kiliseleri ile birlikte Diofizit⁹ inancına katıldılar. Arapların bölgede hakim olması ile bu sefer bölgede Bizans etkisini kırmak isteyen Araplar Monofizid Ermeni kilisesini himaye ederek Alban kilisesini zorla Ermeni kilisesine tâbi ettirdiler.¹⁰ Diofizid Hristian inancına göre Hz. İsa'nın beşeri ve Tanrısal olmakla iki tabiatı vardı.¹¹ Ermeni ve Alban kiliseleri arasındaki mesele Bünyadov tarafından da araştırılmıştır. Bünyadov, Ermeni Gregoryan kilisesinin kendisinin ilk ve üstün olduğu iddiasıyla Alban kiliselerinin bağımsızlığını ellerinden almak için çalıştığını ve bunun için önceleri Sasani, sonrasında ise Hilafet ordularının desteği ile bu işi yaptıklarını yazmaktadır.¹² N. Velihanlı'nın verdiği bilgilere göre ise Alban Katolikosu Nerses'in Hristiyanlığın Halkedonculuk kolunu ülkede yaygınlaştırmak istemesi üzerine, buna karşı olanlar Ermeni Katolikosu İlya'nın vasıtası ile halife Abdulmelik'e yazılan mektubda Alban Katolikosunun bu hareketinin Bizansla yakınlaşmak olduğu ifade ediliyor. Musa Kalankatuklu'nun *Albanya Tarihi* eserinde¹³ ve Bünyadov'un araştırmasında bu mektuplaşmanın metni verilmiştir:

⁸ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s. 7.

⁹ Hristiyanlıktaki Diofizit görüşü, Roma İmparatorluğunun Konstantinapolis Patirği Nestorius'un savunduğu bir dini görüştür. Bu görüşe göre Meryem Tanrı'nın annesi değil, İsa Mesih'in annesidir, Tanrı doğulmamıştır ve bu yüzden de İsa Tanrı ile aynı değildir.

¹⁰ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, I. Cilt, Albanlar maddesi, Bakü: ASA Baş Redaksiyası, 1976, s. 214.

¹¹ Esmâ Özdaşlı, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristianlığı Kabul Etmiş İlk Devlet Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21, no. 2, 2016, s. 557-566.

¹² Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII.-IX. Asırlarda*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 90-91.

¹³ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s. 176-177.

Ermeni katolikosu İlya'nın Abdulmalik Emir Muminine mektubu:

Hükümdar Abdulmalik Emir Muminine Ermeni katolikosu İlya'dan. Kadir Allah'ın iradesi ile bizim tâbi ülkemiz size hizmet ediyor. Biz ve Alban kilisesi bir ilahi İsa dinine itikad ediyoruz. Partav tahtında oturan şimdiki Alban katolikosu Yunan İmparatoru ile anlaşarak kendi ibadetlerinde onun adını anıyor ve ülkeni mecbur ediyor ki, her kes bu dini yönelimi kabul etsin ve onun himayesini kabul etsin.

Ermeni katolikosu İlya'nın mektubbuna Abdulmalik Emir Muminin cevabı:

Ey Allah'ın hizmetçisi ve Ermeni halkının katolikosu İlya, senin samimi mektubunu okudum ve sana merhametim olduğu için kendi sadakatli insanlarımızı büyük ordu ile gönderdim. Emr ettik ki, bizim hükümdarlığımıza karşı kıyam eden Albanlarda sizin dininize uygun değişiklik edilsin. ...¹⁴

Neticede Hilafet ordularının desteğini arkasına alan Katolikos İlya, Katolikos Nerses ve taraftarlarını berteraf ederek Alban Katolikosluğunu Ermeni Gregoryan Katolikosluğuna tâbi ettiriyor.¹⁵ Ermeni Gregoryan ve Alban kiliseleri arasındaki anlaşmazlık *Albanya Tarihi* eserinde geniş bir şekilde izah edilmiştir.¹⁶ Ermeni Gregoryan Kilisesi ve Alban Kilisesi arasındaki mübareze son dönemdeki çalışmalarda da değinilmektedir.¹⁷ Bugün de kendilerini Hristiyanlığı ilk defa devlet dini olarak ilan etmiş bir halk olarak ifade eden Ermeniler kendi Hristiyanlık geçmişlerini civar bölgelerdeki Hristiyan halkların Hristiyanlığı kabul etmelerinden önce olduğunu ifade etmektedirler. Konuyla ilgili çalışmalarda Ermenilerin bu iddialarının sebebi kendilerini ilk Hristiyan devlet olarak Hristiyan dünyasına takdim etmek ve böylelikle bazı kültürel ve siyasi üstünlükler temin etmek ve sözde soykırım ve diğer iddialarında kendilerine destek alabilmek olduğu gösterilmektedir.¹⁸ Bu iddia konuyla ilgili bir diğer çalışmada da istinad edilerek desteklenmektedir.¹⁹ Ancak burada araştırılması gereken husus bu iddiaların Ermeniler tarafından son yüzyılda mı, yoksa Hristiyanlığın Ermeniler arasında ilk ortaya çıktığı çağlarda mı varolmasıdır. Elbette bu iddianın Ermeniler tarafından IV.-V. yüzyıllardan bugüne devam ettirilmiş olması da son yüzyılda bir takım siyasi maksatlar için kullanılmadığı anlamına gelmemektedir. Hristiyanlığın devlet dini olarak ilk defa kabul edilmesi meselesi dışında bir de, diğer Hristiyan topluluklar gibi Ermeniler de apostolik iddiası²⁰ güderek Ermeni kilisesinin kuruluşunu olabildiğince erken döneme çekmeye çalışmaktadırlar.²¹ Ermeniler

¹⁴ Bünyadov, *Azerbaycan VII.-IX. Asırlarda*, s. 94.

¹⁵ Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 32.

¹⁶ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s. 175-185.

¹⁷ Erol Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18, 2004, s. 128.

¹⁸ Erich Feigl, "Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi", *Ermeni Araştırmaları*, 2, Haziran, vTemmuz, Ağustos – 2002, s. 4.

¹⁹ Mahmut Niyazi Sezgin, "Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi", *Ermeni Araştırmaları*, 5, Bahar-2002, s. 1/10.

²⁰ Apostolik anlayış, ilk Hristiyan kilisesi olma iddiasıdır.

²¹ İlhami Tekin Cinemre, "Genç Antik Çağda Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", *Asia Minor Studies*, 7, no. 1, 2009, s. 95.

genellikle kiliseleri hakkında kiliselerin onlar için millete can veren ruhun yeniden dünyaya gelmesini mümkün kılan vücut olarak görürler.²²

Hristiyanlığın Ermeniler tarafından ilk defa devlet dini ilan edilip edilmemesi meselesi doğrudan bu çalışmanın konusu değildir. Ancak bu konuyla ilgili Feigl'in²³ fikrini burada hatırlatmak istiyoruz. Feigl, Ermeni hakimi Tridates'in Roma İmparatoru Diokletian'ın (Büyük Hristiyan zulümcülerin sonuncusu) Hristiyanlığı yok etmeye yönelik son darbesini 303-304 yılları arasında gerçekleştirdiği için 301 senesinin Hristiyan Ermeni devletinin kuruluş yılı olmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir.²⁴ Ancak Feigl, bir tarihçi değildir ve bilinen kronoloji üzerinden bir kurgu kurarak bu sonuca varmıştır. Hristiyanlığın ilk defa devlet dini olarak kabul edilip edilmemesi meselesi siyasi ve ideoloji boyut kazanmamış olsaydı bu olayın sıradan bir tarihi kronoloji olması dışında 301 veyâ 313 yılı olmasının bir önemi olmayacaktı. Konu Hristiyanlığın bölgede yayılması ile ilgili yalnızca birincil kaynaklar ışığında tam anlamıyla aydınlanabilir. Ancak mesele doğrudan Hristiyanlığın tarihini araştırmak gayesi güdülerek bilimsel bir sonuç elde etmek için yapılırsa sağlıklı bir sonuç elde edilebilir. Bu konuya eğilen her araştırmacı kendisinde belirlediği bu sorular üzerinden yola çıkarak hareket ederse bilimsellik adına daha verimli neticenin elde edileceğini düşünüyoruz: Hristiyanlığın hangi halk tarafından ilk devlet dini olması meselesi bizlerde bilimsel bir kaygı mıdır, yoksa siyasi mi? Eğer doğrudan bilimsel bir kaygıysa Grabarca, Suryanice ve Roma kaynaklarının araştırılması ile bu sorular gerçek cevabını bulabilir. Konuyla ilgili istifade ettiğimiz elimizdeki tek kaynak eser ise Bünyadov'un tercümesindeki *Albanya Tarihi* eseridir. Bilindiği üzere Hristiyanlıkla ilgili tartışmalar esasen bu esere ait olan 3. kitapta verilmektedir. Yâni müellifinin tam olarak belli olmadığı bölümde. Aynı zamanda burada verilen bilgileri devrin diğer kaynaklarıyla doğrulanmadan olduğu haliye kabul etmek bir bakıma sakıncalı olacaktır. Hristiyanlığın devlet dini olarak ilan edilmesi kendi başına büyük bir siyasi olay olsa da biz bu konuya doğrudan bilimsel bir kaygıyla yaklaşmanın taraftarıyız. Zîrâ yalnız böyle bir yaklaşımla konu berraklaşabilir. Diğer türlü önceden siyasi bir amaç edinilerek ve belli bir tutum sergileyerek girişilen çalışmalarda bilimsel bir sonucun ortaya çıkmayacağını düşünüyoruz. Bu konu her ne kadar siyasileşmiş ise de, araştırmamızdaki amaç bilimsel bir sonuç elde etmektir.

Karabağ'daki Olayların Albanlar Konusunun Siyasileşmesindeki Etkisi.

Karabağ'da esasen 1905 yılından itibaren başlayan Ermeni-Türk çatışması²⁵ bölgenin asıl sahiplerinin kimler olduğu konusunda siyasi ve ideoloji tartışmaları da doğurmuştur. 1905 yılından başlayan çatışmalar 1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti zamanında da yeniden alevlenmiş ve neticede I. Karabağ savaşı başlamıştır. Bu savaşta Ermeni güçleri bastırılrsa da Karabağ'a olan toprak iddiası Sovyet Rusya'sının da tahriki ile Ermenilerin gündeminden çıkmamıştır. Sovyet rejimi kurulduktan üç yıl sonra ise 14 Haziran 1923'de Azerbaycan dahilinde Dağlık Karabağ

²² Gaffar Çakmaklı, *Ermeni Düşünce Sistemi ve İdeolojisi*, Ekim Yayınları, İstanbul 2015, s. 18.

²³ Erich Feigl, Avusturyalı belgesel yapımcısı ve araştırmacıdır. Ermenilerin sözde soykırım iddialarını çürüten araştırmaların müellifidir.

²⁴ Feigl, "Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi", s. 4.

²⁵ Memmed Seid Ordubadi, *Qanlı İller – 1905-1906 Qafqazda Baş Veren Ermeni Müselan Davasının Tarixi*, Qafqaz Yayınevi, Bakü 2007.

Özerk Vilayeti oluşturuldu.²⁶ Ermenilerin Azerbaycan SSC (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) dahilinde özerk bir vilayet tesis edilmesi bölgeye yönelik yerli halk olma iddialarını da gündeme getirmiş oldu. Siyasi bir tartışma konusu haline gelen Karabağ'ın yerlisinin hangi halk olduğu meselesi de ister istemez Alban kimliği konusunu siyasileştirmiştir. Şöyle ki, bölgede Alban kiliseleri ve mabedleri olarak bilinen yapıtlar Ermeniler tarafından kadim Ermeni kiliseleri olarak gösterilmeye başlandı.

Mesele çok açık bir şekilde ortaya koyuldu. Karabağ'ın yerlileri kimlerse oranın aslı sahipleri de onlardır. Mesele sadece yerlilikle de sınırlanmıyordu. Zîrâ ilk yerlisi olmak demek ister istemez bölgenin geçmiş medeniyetlerinin de mirasçılığını beraberinde getirmiş oluyordu. Bununla da bölgedeki kadim kiliselerin, mabedlerin de sahiplerinin Albanlar mı yoksa Ermeniler mi olduğu tartışması ortaya çıkıyordu. Kadim kiliseler, mabedler hangi halkın olmuşa bölgenin sahipleri de o halktır düşüncesi oluşmuştu. Bu durum da ister istemez bölge ve konu üzerinde sonu gelmez siyasi tartışmaları doğurmuş oldu. Bu tartışmaların da esas konusu olarak Albanlar konusu Ermeniler ve Türkler arasında varislik tartışmasına dönmüş oldu. Bu husuda Albanların etnik, dini ve kültürel kimliği de bilimsel bir konu olmaktan çıkarak siyasileşti. Aynı zamanda Azerbaycan'da Türklüğün oluşumunda Albanların önemli rolü olduğuna dair görüşlerin de artması²⁷ meseleyi içinden çıkılmaz bir hale getirdi. Mesele sadece Albanların kimliği ile sınırlı kalmadı bölgedeki kültür değerlerinin kime ait olduğu tartışmaları da ortaya çıkmış oldu. Kadim kiliseleri, dini egemenliği sahiplenmiş olanlar ister istemez bölgeye de sahiptirler düşüncesi ortaya çıktı. Bilindiği üzere Ermeniler için kilise sadece devletlerini teşkil eden bir güç değil aynı zamanda milliyetin de temsilcisi konumundadır. Bir sözle Ermeniler için kilise ezeli ve ebedi kuruluş vasıtasıdır.²⁸ Bu sebeple Ermeniler nazarında bir bölgede kadim kilisenin var olması demek Ermeniliğin var olması anlamına gelmektedir. 1923'de Azerbaycan SSC dahilinde Ermenilerden ibaret özerk bir vilayetin resmi olarak kurulması, 1989'da Ermenistan SSC'nin Karabağ'ın Ermensitan'a birleştirilmesi ile ilgili karar kabul etmesi, Azerbaycan tarafından ise 1991'de bu özerk yapının lağv edilmesi, sonrasında başlayan II. Karabağ savaşı da Albanlar ve döneme ait tüm çalışmalara siyasi ve ideoloji hava kazandırmış oldu. En son 2020 yılında yapılan III. Karabağ savaşında²⁹ Azerbaycan ordusunun galip gelmesine rağmen, imzalanan anlaşma gereği Şuşa şehri hariç Dağlık Karabağ'da Ermeni varlığının Rus ordusuyla muhafaza edilmesi³⁰ de bölgenin tarihine yönelik tartışmalara son vermemekle birlikte farklı bir boyut kazandırmış oldu. Ancak Albanlar konusunun siyasi boyutta tartışılması Karabağ'daki

²⁶ Nazim Memmedov, *Azerbaycan SSR-İN Dağlık Karabağ Muhtar Vilayetinde İÇtimai-Siyasi Hayat, İktisadi-Medeni İnkişaf 1923-1991*, Tehsil Neşriyatı, Bakü 2008, s. 43.

²⁷ Saleh Muhammedoğlu (Aliyev), "Azerbaycan Türklerinin Oluşumuna Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi", *Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*, 116, Ekim 1998, s. 96.

²⁸ Küçük Abdurrahman, "Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşumu ve Konsil Kararları Karşısında Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/1, Nisan 1996, s. 128.

²⁹ 10 Kasım 2020 yılında Rusya garantörlüğünde imzalanan anlaşma ile durdurulan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaş II. Karabağ savaşı olarak ifade edilmektedir. Halbuki, bu son savaş Karabağ'da Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki III. Karabağ savaşıdır. Karabağ'da Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki savaşın kronolojisini şu şekilde sıralayabiliriz: I. Karabağ savaşı 1920, II. Karabağ savaşı 1987-1994, III. Karabağ savaşı 2020.

³⁰ Azerbaycan-Ermenistan-Rusya arasında 10 Kasım 2020'de imzalanmış bildiri metni, Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı, <https://president.az/articles/45923> (Son erişim: 10.06. 2021).

Ermeni varlığının olup olmaması ile bitecek bir mesele değildir. Bugün Dağlık Karabağ'da Ermeni varlığı mevcut olmamış olsaydı bile bölgenin tarihine yönelik iddialar yine de devam edecekti.

Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde Alban Kimliği

Gülüstan-i İrem Eserinde Albanlar

Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde tarihi Türklerle ilişkilendirilen bölgedeki kadim halklardan biri de Albanlardır. Araştırmamız³¹ dahilinde Albanya ile ilgili ilk bilgi Bakıhanov'un Gülüstan-i İrem³² eserinde karşımıza çıkmaktadır. Bakıhanov, Plutarh ve Strabon'un Albanya'da Pompey'e karşı gönderilen ordunun sayısı dikkate alındığında, Albanya'nın İsa'dan 65 yıl önce büyük bir devlet olduğunu yazdıklarını kaydetmektedir.³³ Bakıhanov, Albanya'nın kapsadığı coğrafya ile ilgili bilgi verirken Şirvan³⁴ ve Dağıstan³⁵ arazilerinin birlikte Albanya'yı oluşturduğunu yazmaktadır.³⁶ Yazar, Albanya adının Alan adına benzemesinden yola çıkarak bu adların birbirinden alındıklarını ve Albanya kelimesinin anlamını açıklarken bu adın *Rum dilinde ağılıq mənasında olaraq azadlığa işarədir. Şirvan ve Dağıstan ölkələri Azadlar ölkəsi adı ilə məşhurdur* şeklinde açıklama vermektedir.³⁷ Eserde, Albanlarla ilgili diğer bilgiler Pompey ile Albanlar arasındaki savaş ve Albanların Pompey'e mağlub olmaları ile ilgilidir. Bu bilgilerin dışında eserde Albanların kimliği ile ilgili bilgi verilmemektedir.

Demokratik Cumhuriyet Dönemi Çalışmaları (1918-1920)

Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmaları³⁸ içerisinde İsmailov'un çalışmasında da Albanya ile ilgili bilgi verilmektedir. İsmailov, Albanya ahalisinin hangi halktan olduğunu şimdiye kadar malum olmadığını ve bu ülkede muhtelif dillerde konuşan halkların yaşadığını yazmaktadır.³⁹ Yazar, yine aynı yerde Albanya kelimesinin anlamını açıklarken kelimenin *Alb, Alpi* yani dağ anlamına geldiğini öne sürmektedir.⁴⁰

³¹ Bu çalışmadaki Demokratik Cumhuriyet, Sovyet ve Cumhuriyet dönemi alt başlıklarımızda Yüksek Lisans tezimizin ilgili bölümünden yararlanılmıştır. Oder Alizade, *Azerbaycan'da Erken Türk Tarihi Anlayışı*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi., Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 83-90.

³² Bu eser ilk defa 1841 yılında Farsça kaleme alınmış ve 1844 yılında Farsça yazılmış bir nushasından 1951 yılında Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir. Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarih ve Felsefe Enstitüsü, Bakü 2010.

³³ Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, s. 48.

³⁴ Eserde, Şirvan vilayetinin: Doğudan Hazar denizi, Güney Batıdan onu Muğan ve Ermenistan vilayetlerinden ayıran Kür nehri ile, Kuzey Batıdan Ganık/Alazan nehri ile, İlisu nahiyesinden geçen belirsiz sınırla Kafkasya dağları, Küre ve Tabasaran nahiyelerini Gazıgumuk Gaytak memleketlerinden ayıran dağ silsilesi ile ve oradan da, Dervag nehir yatağından onun Hazar denizine kavuştuğu yere kadar uzanan bölge ile sınırlı olduğunu yazmaktadır. Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, s. 13.

³⁵ Dağıstan vilayetinin ise: Doğudan Hazar denizi, Kuzeyde Terek nehri ile, Batıdan Çerkez ve Osetin mülkü ile, Güney Batı taraftan Gürcistan'la ve güney doğudan Şirvan'la sınırlı olduğu yazmaktadır. Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, s. 14 - 15.

³⁶ Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, s. 20.

³⁷ Ağılıq - Aklık, Beyazlık - reng anlamındadır. Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, s. 21.

³⁸ Demokratik Cumhuriyet dönemi ifadesiyle 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne ait ettiğimiz yazarların eserleri kastedilmektedir.

³⁹ Reşid Beyİsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 29.

⁴⁰ Kitabın 1992 yılında yapılan ikinci baskısının ilave ve izahlar kısmında İsmailov'un bu fikrinin yanlış olduğu ve Albanya adının *Türk menşelli* Alban halkının adından geldiği yazılmaktadır. İsmailov'da

Bu döneme ait Zeynalıoğlu'nun eserinde ise Albanya adı *Ağıvan - Arran* şeklinde geçmekte ve ahalisinin 26 dilde konuşan muhtelif kabilelerden oluştuğu ve Güneşe ve Aya taptıkları yazılmaktadır.⁴¹ Bu konunun doğrudan ele alındığı Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmaları içerisinde ele alacağımız bir değer çalışma

M. B. Mehmetzade'nin *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya* adlı eseridir.⁴² Mehmetzade, Albanları bir Türk halkı, Albanya'yı da bir Türk memleketi olarak görmektedir.⁴³ Mehmetzade, Wilhem Brandenstein'in Etrüsklerin Türkistan'dan çıkıp Anadolu'ya geldiklerini, burada uzun müddet kaldıktan sonra ise İtalya'ya geçtiklerini yazdığını aktarmakta ve bu bilgiden yola çıkarak Etrüsklerin Doğu Anadolu'da uzun müddet kalmalarının bir neticesi olarak onların Ermenilerin ve Albanların diline tesir ettiklerini iddia etmektedir.⁴⁴ Yazar, sözünü ettiği tesiri bu şekilde açıklamaktadır: *Albanya'da ve Alpler'de Alb ve Alp kökünden gelen müşterek mefhum ve tabirlerin Altay bölgesinde de aynı kelimeler ile bir olması, işte bu Etrüsk tesirinin bir neticesidir.*⁴⁵ Mehmetzade, Albanya kelimesinin kökünü oluşturan *Alb* kelimesinin *klassik garp dillerinde* cesur, kahraman tabirlerinin *Alb* kökünden alındığını, *eski Greklerde* Albion adının bu manada kullanıldığını ve Oğuz Hanın babası Kara han zamanında yaşamış olan bir Türk kahramanının adının da Alban olduğunu yazmaktadır.⁴⁶ Bu döneme ait ettiğimiz Oder'in çalışmasında ise ortada dil ve antropoloji kanıtlar olmadığı için Albanların hangi ırka ait olduklarını tespit etmenin zor olduğunu ve bazı araştırmacıların onları *Turani*, bazılarının ise onları Dağistan kavimlerinin selefi saydıkları bildirilmektedir.⁴⁷ Oder, gösterdiği bu sebeplerden ötrü Albanların kimliği ile ilgili kesin bir şey söylemekten kaçınmaktadır.

Sovyet Dönemi Çalışmaları (1920-1991)

Sovyet dönemine geldiğimizde Azerbaycan Ulusal Akademisi Tarih Enstitüsünün Üç Ciltlik çalışmasında ilk olarak Albanya'nın arazisi hakkında bilgi verilmekte ve

olduğu gibi bu fikri tekzip etmeye çalışan editörler de bu iddialarına karşı hiçbir kaynak göstermemektedirler.

⁴¹ Cihangir Zeynalıoğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası yayınları, Bakü 1992, s. 6.

⁴² Mirza Bala Mehmetzade, Azerbaycan'dan Türkiye'ye iltica etmiş bir Türk aydınıdır. Mehmetzade, Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucu partisi Musavat partisinin II. Başkanlığını yapmıştır. Mehmetzade'nin bu eseri 1951 yılında *Azerbaycan Kültür Derneğinde* verdiği konferans metinleri esasında hazırlanmıştır. Eserin 1951 yılında yayınlanmasına rağmen, Mehmetzade Cumhuriyet dönemi aydınlarından olduğu ve eser Azerbaycan Türk toplumuna hitaben bir diaspora çalışması niteliğinde yazıldığı için bu eseri Cumhuriyet dönemi çalışmaları içerisinde ele almayı uygun gördük.

⁴³ Mirze Bala Mehmetzade, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1951, s. 3.

⁴⁴ Mehmetzade, *Azerbaycan Tarihinde*, s. 29.

⁴⁵ Mehmetzade, *Azerbaycan Tarihinde*, s. 29.

⁴⁶ Mehmetzade, *Azerbaycan Tarihinde*, s. 30.

⁴⁷ Kerim Oder 1901 yılında Bakü'de doğdu. Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra Türkiye'ye iltica etti. Demokratik Cumhuriyetin kurucu partisi Musavat Partisinin III. başkanlığını ve Azerbaycan Kültür Derneği'nin fahri başkanlığını yaptı. K. Oder'in bu eseri Türkiye'de yapılmış bir diaspora çalışmasıdır ve Oder'in kendisi de Demokratik Cumhuriyet dönemi aydınlarından. Tüm bunlar göz önünde bulundurularaktan Demokratik Cumhuriyetten çok sonraki bir dönemde basılmasına rağmen bu çalışmayı Demokratik Cumhuriyet dönemi eserleri içerisinde ele almayı uygun gördük. Kerim Oder, *Azerbaycan*, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1982, s. 90.

Azerbaycan'ın kuzey kısmı ve Dağıstan'ın büyük bir kısmının kadimde Albanya adlandırıldığı yazılmaktadır.⁴⁸ Çalışmada, Albanya'da yaşayan ahalinin *terkip itibariyle çok muhtelif* olduğu, en büyük boy olan Albanların deniz sahilinde yaşadıkları ve dillerinin Kafkasya grubu dillerinden olup Dağıstan halklarının dillerine çok yakın olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁹

Bünyadov da ele aldığımız çalışmada Albanlar konusuna değinerek bir zamanlar Gökçe gölünden Derbent'e kadar büyük bir arazide yaşayıp, kendi kiliseleri, medeniyeti olan Albanlar gibi büyük bir halktan şimdi Azerbaycan'ın kuzey batısında yaşayan ve doğrudan Albanların nesli olan bir kaç bin *Udin* istisna olmakla hiç bir izin kalmadığını ileri sürmektedir.⁵⁰ Bundan başka Bünyadov, yine aynı yerde Arran ahalisinin bir kısmı olan Albanların, Arapların bu bölgelere gelişi ile kısa zamanda Araplaştıkları, sonralar ise Selçuk Türklerinin gelişi ile Araplarla birlikte Türkleştiklerini ve Arran'ın dağlık bölgelerinde yaşayan Albanların bir kısmının ise Ermenileştiklerini iddia etmektedir. Bünyadov, doğrudan Albanlar üzerine araştırma yapmasa da bağımsızlığın ilk yıllarında Moisey Kalankatuklu'nun Albanya Tarihi ve Mxitar Goş'un Alban Selnamesi eserlerini Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir.⁵¹ Bu dönemde Tarih Enstitüsünde yapılmış bir çalışma doğrudan Albanya ile ilgili olsa da, çalışmada sadece Albanya'nın maddi medeniyeti araştırılmış ve arkeolojik verilerden yola çıkılarak Albanya ahalisinin yaşam tarzı hakkında bilgi verilmiştir.⁵² Sovyet dönemi çalışmaları içerisinde değerlendireceğimiz bir diğer çalışma da Voroşil'in yukarıda hakkında bahsettiğimiz çalışmasıdır. Voroşil, *Ağuvan* ve Alban kelimelerinin *mertler, comertler ülkesi* anlamlarında kullanıldığını⁵³ ve Alban yazısının V. yüzyılın ilk çeğreğinde eski Udi dili esasında yarandığını ileri sürmektedir.⁵⁴ Sovyetlerin son döneminde yapılan Seyidov'un yukarıda hakkında bahsettiğimiz çalışmasında da Albanya konusuna değinilmekte ve Albanya kelimesinin anlamı ve köken meselesi ele alınmaktadır. Yazar, Alban kelimesinin yer adı olduğunu, bu adın Türk dilleri ile ilişkili olduğunu ve kelimenin *Al ve Ban* kelimelerinden oluştuğunu ve Türkçe *yaşayış yeri* anlamına geldiğini iddia etmektedir.⁵⁵

Sovyet döneminin sonlarına doğru İgrar Aliyev'in Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin tarihini ele alan çalışmasında da Albanlar konusuna değinilmekte ve Albanların bölgenin yerli halkı olması meselesi üzerinde durulmaktadır. Eserde

⁴⁸ İ. A. Hüseyinov ve diğerleri, *Azerbaycan Tarihi Üç Ciltte*, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Neşriyatı, Cilt: 1, Bak 1958, s. 65.

⁴⁹ Hüseyinov ve diğerleri, *Azerbaycan Tarihi*, s. 65 - 66.

⁵⁰ Z. Bünyadov, *Azerbaycan VII.-IX. Asırlarda*, (Bakü, Azərneşr, 1989), 170. Bünyadov'un bu eseri ilk defa 1965 yılında Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi yayınları olarak Rusça yayınlandı. Eserin 1970 yılında Azerbaycan Türkçesinde yayınlanması düşünülse de yazardan kaynaklanmayan sorunlardan dolayı eserin çevirisi 1989 yılına kadar gecikti ve sonunda eser 1989 yılında Azerbaycan Türkçesinde yayınlandı. Eserin giriş kısmında yazarın kendisinin de belirttiği gibi 1965 yılında Rusça yayınlanmış baskısı ile 1989 yılında Türkçeye çevrilerek yayınlanan baskısı arasında hiçbir fark bulunmamaktadır.

⁵¹ M. Kalankatuklu, *Albanya Tarihi*; M. Goş, *Alban Selnamesi*. Çev. Z. Bünyadov, Elm Neşriyatı, Bakü 1993.

⁵² F. L. Osmanov, *Gafgaz Albanya'sının Maddi Medeniyeti, (M.Ö. IV. - M. III. yüzyıllar)*, Elm Neşriyatı, Bakü 1982.

⁵³ G. Voroşil, A. Tahirzade, Ed., Öğretmen Neşriyatı, Bakü 1993, s. 75.

⁵⁴ Voroşil, s. 22-35.

⁵⁵ M. Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken*, Yazıcı Yayınevi, Bakü 1989, s. 77 - 83.

Albanları teşkil eden halkların, özellikle de Udilerin, Sodilerin ve Aynianların yerli halklardan olduğu, dillerinin de Dağıstan dil grubuna aid olduğu iddia edilmektedir.⁵⁶

Cumhuriyet Dönemi Çalışmaları (1991-2020)

Cumhuriyet dönemine⁵⁷ geldiğimizde doğrudan Albanya ile ilgili yapılmış F. Memmedova'nın çalışmasında Albanların tarihi Türk tarihi olarak ele alınmamaktadır.⁵⁸ Çalışmada, Albanya'nın siyasi tarihi, kilisesi, edebiyatı ile ilgili konular işlense de Albanların etnik kimliği meselesine değinilmemektedir. Sadece çalışmanın sonuç kısmında Alban halkının diğer halklar içerisinde asimile olarak yok olması ile ilgili fikirlerin doğru olmadığı ve *Azerbaycan'ın Antik ve Erken Orta çağ medeniyetini yaradan halklardan Azerbaycanlı Türklerin ecdatlarından biri Albanlardır* ifadesi yazılmaktadır.⁵⁹ Geybullayev, çalışmasında Memmedova ve İ. Aliyev'in genel olarak Albanların hepsini ve Alban halkının kendisinin Kafkas dilli veya Dağıstan dilli olarak görmelerine karşı çıkmakta ve Albanların yalnız bir kısmının, Dağıstanla sınır bölgede yaşayanlarının Dağıstan dilli olduklarını ve Alban etnik adını taşıyanların ise *Türk dilli* olduklarını iddia etmektedir.⁶⁰ Geybullayev de, Albanya'da yaşayan ahalinin hepsinin, aynı zamanda Alban etnik adını taşıyan halkın Kafkas dilli adlandırılmasının bilimsel açıdan doğru olmadığını ve bu fikrin Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları için bir esas olacağını ileri sürmektedir.⁶¹ Geybullayev'in bu ifadesi Alban konusunun siyasileştiğinin bir başka örneğidir.

Azerbaycan Tarihi adlı çalışmada ise Alban kelimesi üzerinden yola çıkılarak Albanların kimliği ile ilgili yorum yapılmakta ve Alban adının *Türk menşeli* olması ile ilgili ortaya atılan iddianın daha inandırıcı olduğu ve bu iddiaya göre Türkmen ve Kazaklar arasında da bu etnonimin yaşadığı yazılmaktadır.⁶² Yine aynı yerde etnonim olarak ele alınan Alban kelimesinin *kadim Türk dillerinde*⁶³ *cesur, yiğit* anlamına gelen *Alp/Alb* kelimeleri esasında yarandığı iddia edilmekte ve bu durumun Albanya ahalisinin terkinde Türk boylarının geniş şekilde temsil olunduğunun kanıtı olduğu bildirilmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz *Azerbaycan Tarihi* adlı bir diğer çalışmada ise Alban adını taşıyan halkın Transkafkasya'ya Sakaların içerisinde geldikleri⁶⁴ ileri

⁵⁶ İ. Aliyev, *Dağlık Karabağ: Tarihi Faktlar, Hadiseler*, ASSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü. Elm Neşriyatı, Bakü 1989, s. 19-20.

⁵⁷ Cumhuriyet dönemi ifadesi ile Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991'den başlayan dönem kastedilmektedir.

⁵⁸ F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albanay'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, çev. R. Safalan, A. Aslan, ed., Z. Bünyadov, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.

⁵⁹ Memmedova, *Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi*, s. 235.

⁶⁰ Giyaseddin Geybullayev, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1994, s. 172.

⁶¹ Geybullayev, *Azerbaycan Türklerinin*, s. 173.

⁶² Yusuf Yusufov ve diğerleri, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, I. Bakü 1994, s. 147.

⁶³ Bu *kadim Türk dillerine* dair kaynak gösterilmemektedir.

⁶⁴ Togan'ın çalışmasında da bununla ilgili bilgi verilmektedir. Togan, Strabo'nun Uti olarak zikrettiğini bildirdiği, Azerbaycan Türk tarihçiliğinde Albanları teşkil eden boylardan biri olarak bilinen Udh ve Udhin'lerin Azerbaycan bölgesine Sakalarla birlikte gelen ilk Türkler olduğunu yazmaktadır. Togan, sözünü ettiği Udilerin günümüzdeki Kafkas dilli Utilerle aynılaştırıldığını ve bunu doğru saydığımız zaman, Udilerin de bir zamanlar Avarlar gibi Türkçeyi unutarak kavmiyetlerini kaybettikleri ihtimalini öne sürmektedir. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 233.

sürülmekte ve ne İran dilli ne de Kafkas dilli halklar içerisinde Alban adını taşıyan halkın olmadığı ve bu adı taşıyan halkların yalnız Türk halkları içerisinde - Türkmen, Kazak - olduğu yazılmaktadır.⁶⁵

Bu döneme ait T. Memmedov'un çalışmasında da Albanlar Türk halkı olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmada konumuzu ilgilendiren esas konular Alban adının kökeni, anlamı ve Alban olarak adlandırılan halkın kimliği meselesidir. Memmedov, Alban adının Yunan ve Latin dillerinde *Albaniya*, Ermeni kaynaklarında *Alvanik*, *Alvan* şekillerinde geçtiğini ve araştırmacıların şimdiye kadar *Alban* kelimesinin anlamını kadim Yunan - Latin dil kontekstinde açıklamaya çalıştıklarını ve bugüne kadar bu kelimenin anlamının *ana dilimizde, Azerbaycan dilinde* açıklanmadığını vurgulamaktadır.⁶⁶ Memmedov, kadim Yunan - Latin dillerindeki yazılı kaynaklardan günümüze ulaşmış şekli olduğunu iddia ettiği *Albeniya*, *Albus* kelimesini iki kısma *Al-Ban-ya* ayırdıkta onun ilk *Al* kısmının *Azerbaycan dilinde* kırmızı, güzel anlamlarına geldiğini ve *Azerbaycan dilinin* gramer kurallarına uygun olarak Alban kelimesinin *Ban* kısmındaki *B* ünsüzünün *M* ünsüzü ile yer değişmesi esas alındığında ve *Ban* kısmını *Mən* (Türkiye Türkçesi - Ben) olarak okuduğumuzda Alban kelimesinin *Azerbaycan dilinde Al - Men* şeklinde okunacağını iddia etmektedir.⁶⁷ Yazar, bundan başka Albanya kelimesinin ülke adı anlamında *Güzel ülke*, halk adı olarak *Güzel, yakışıklı insan* anlamlarına geldiğini ileri sürmektedir. Memmedov, *Azerbaycan dili* olarak adlandırdığı dilin gramer kurallarında *b* ve *m* ünsüzlerinin sözlerde yer değişimi ile ilgili herhangi bir gramer kuralını kaynak göstermeden Albanya kelimesindeki *Ban* kısmının aslında *Men* olduğunu iddia etmekte ve *Al* kelimesinin kendisinin *Azerbaycan dili* olarak tanımladığı bir dilde kırmızı anlamına, kırmızı kelimesinin de güzel anlamına geldiğini hiçbir kaynak göstermeden ileri sürmektedir. *Al* kelimesinin Türkçede kırmızı⁶⁸ olduğu bilinen bir durum olsa da, yazar neye dayanarak Albanya adını Türkçedeki kırmızı kelimesi üzerinden açıkladığını yazmamaktadır.

Memmedov, Albanya kelimesinin antik kaynaklarda geçen versiyonu üzerinden kelimenin anlamını yukarıda açıkladıktan sonra Ermeni kaynaklarında *Alvank* şeklinde geçtiğini öne sürmekte ve tarihi Ermenicedeki *Alvank* kelimesinin *Al-Van-k* olarak üç kısma bölündüğünü ve kelimenin birinci ve ikinci kısımlarını birlikte okuduğumuzda *Alvan* şeklini aldığını ve *Alvan* kelimesindeki birinci *a* ünlüsünün *dilimizin gramer kurallarına uygun olarak Azerbaycan Türkçesindeki ə* ünsüz harfi ile yer değişmesini doğru kabul ettiğimizde *Alvank* kelimesinin *Azerbaycan dilindeki Əlvan* yani güzel yer anlamına geldiğini iddia etmektedir.⁶⁹ Memmedov, yine Ermeni kaynaklarında geçtiğini iddia ettiği *Alvank* kelimesinin hangi gramer kuralına göre ve neye dayanarak üç kısma ayrıldığını söylememekle birlikte, Arapça reng anlamına gelen *levn* kelimesinin çoğul hali olan ve Azerbaycan Türkçesine çoğul halde *Əlvan* olarak geçen bu kelimeyi Ermeni kaynaklarında geçen *Alvankla* aynılaştırmakta ve bunun *Azerbaycan dilinde*

⁶⁵ Bu çalışma bağımsızlığın ilk yıllarında M. E. Resulzade adına Bakü Devlet Üniversitesinde verilen eğitim programı esasında hazırlanmıştır. Yagub Mahmudov ve diğerleri. Süleyman Aliyarlı, Ed. *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan neşriyatı, Bakü 1996, s. 170.

⁶⁶ T. M. Memmedov, *Kafkas Albanyası İlk Orta Asırlarda*, Tehsil yayınları, Bakü 2006, s. 54.

⁶⁷ Memmedov, *Kafkas Albanyası*, s. 54.

⁶⁸ Türk Dil Kurumu Büyük Sözlük. (10.05.2019).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cd56860370441.51879895

⁶⁹ Memmedov, *Kafkas Albanyası*, s. 55.

Əlvənlər ülkesi, yəni güzəllər ülkesi anlamlarına gəldiyini iləri sürməkdir. Memmedov, Arapça bir kəliməyi Albanya adına bənzəstirərək Albanlar'ın Türk, Albanya kəliməsinin də Türkçə olduğunu iddia etməkdir. *Əlvən* kəliməsi bugünümüz Azərbaycan Türkçəsində kullanılan Arapça kökenli bir kəlimədir.⁷⁰ AMBA Tarih Enstitüsünün yayını olan və Enstitünün *İlmi Şurasının*⁷¹ qərarıyla yayınlanan bu eserdə Albanların kökeninə ilişkin yazılanlar akademik bir araştımadan ziyadə magazinsel tarih anlatımı görünümünü verməkdir.

Tarih Enstitüsünün ürünü olan Yedi Ciltlik çalışmada Geybullayev'in, Yusufov'un və digərlerinin Alban adını taşıyan halkan və genel olaraq Albanlar adlanan halkların *Türk mənşəli* olduklarına dair fikirlərinin tarih bilimində genel qəbul edilmiş fikrə aykırı olduğu yazılmaktadır.⁷² Yedi Ciltlik bu çalışmanın I. Cildində *Albanların Orta Çağlarda onların topraklarına gəlmiş, Türk dilini qəbul etmiş və yeni Türk dilli halka çevrilmiş bugünümüz Azərbaycanlıların ecdatlarından biri* olduğu yazılmaktadır.⁷³ Bu çalışmanın 1998'də yayınlanan ilk baskısında bu fikirlər digər baskılarında olduğu gibi aynı şəkildə təkrar edilməkdir.⁷⁴ Çalışmada, tarihi gələneğe görə özellikle də Ermeni gələneğine⁷⁵ görə bugünümüzdə yalnız *Qəbələ* Gebele ilində yaşayan, qədim və orta çağlarda isə Azərbaycan arazisində fevkaladə geniş yayılmış olan bugünümüzdəki *Udilerin* qədim Albanlarla aynı oldukları iddia edilməkdir.⁷⁶ İleri sürülən bu iddia hərhangi bir dil örneğine dayandırılmamakla birlikdə, sadəcə aşağıdakı səbəplərdən dolayı Udilerin qədim Albanlar olduğu iləri sürülməkdir: 1. *Udilerin I Petro'ya yazdıqları mektupta kendilerini Ağvan/Alban olaraq tanıtmaları.* 2. *Udi dilinin Kuzey - Doğu Kafkas dilləri ailesinə mənsub olması.*⁷⁷ Çalışmada, iləriyə sürülən bu iddialardan yola çıkılarak Albanların bu dil ailesinə mənsub oldukları yazılmaktadır. Ancak, bu iddialar ortaya atılırken Alban dili ilə Udi dilinin aynı olduğu örneklərlə göstərilməkdir.

AMBA'nin Arkeoloji və Etnografi Enstitüsünün çalışmasında isə Alban adının *qədim Türk sözü olan Alp (cesur, yiğit) və an (çoğul eki)* əsasında yarandığı və cesurlar, yiğitlər anlamına gəldiyi iddia edilməkte⁷⁸ və bununla da Alban etnik adını taşıyan əsas halkan Türk olduğu ima edilməyə çalışılmaktadır. Cumhuriyyət döneminde yayınlanan Azərbaycan Milli Ansiklopedisi'də isə Alban adının Albanlara komşu halklar tərəfindən verildiyi, Alban'yanı təşkil edən boylardan birinin dilinin *Türk Qarqar (Gargar)* dili

⁷⁰ Seyfəttin Altaylı, *Azərbaycan Türkçəsi Sözlüğü*, I. Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1994, s. 372.

⁷¹ Tarih Enstitüsündə Üst Bilim Kurulu.

⁷² Bu eserin Sovyet Dönemi BA Tarih Enstitüsü tərəfindən 1970 yılından başlayaraq 1990 yılına qədər I. IV. V. və VI. ciltləri yazılmışdır. 1998 yılında Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi "*Yedi Ciltte Azərbaycan Tarihi*" adlı eseri ilavə və dəyişikliklər edərək yenidən yazma qərarı aldı və eser 1998 yılında ilk dəfə yayınlandı. 2007 yılında isə eser hiçbir dəyişiklik edilməksizin yenidən yayınlanmışdır. Eserdə bizim yararlandığımız konular ilk yayınlandığı yıldaki hali ilə aynıdır. Çalışmanın bizim konumuza daxil olan I. və II. ciltlərində hiçbir dəyişiklik yapılmamışdır. İğrar Aliyev, ed., *Azərbaycan Tarihi*, Yedi Ciltte, I. Cilt, AMBA Tarih Enstitüsü yayınları, Bakü 2007, s. 358-359.

⁷³ *Azərbaycan Tarihi*, Yedi Ciltte, I. Cilt, 2007, s. 280.

⁷⁴ *Azərbaycan Tarihi*, Yedi Ciltte, I. Cilt, Elm yayınları, Bakü 1998, s. 328.

⁷⁵ Burada Ermeni gələneği ifadəsiylə Ermeni kaynakları kəstedilməkdir.

⁷⁶ *Azərbaycan Tarihi*, Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 282.

⁷⁷ *Azərbaycan Tarihi*, Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 282.

⁷⁸ *Azərbaycan Etnografyası*, I. Cilt, AMBA Arxeologiya və Etnografya İnstitutu, Şark-Garp Yayınları, Bakü 2007, s. 38.

olduğu ve bu dilin esasında V. yüzyılda Gürcü, Ermeni ve *Uti* diline yakın sayılan Alban adlandırılan alfabelerle birlikte yeni bir alfabe yaratıldığı yazılmaktadır.⁷⁹ Ancak bu alfabenin nasıl olduğuna dair yazı örneği veya görsel verilmemektedir. Bu döneme ait olan Ortaokul öğrencileri için hazırlanan *Azerbaycan Tarihi* adlı ders kitabında Albanya ahalisinin *Türk dilli* ve Kafkas dilli halklardan oluştuğu ve bu halklar içerisinde Albanların çoğunluğu oluşturdukları yazılsa da Albanların kimliği kesin olarak belirtilmemektedir.⁸⁰ Buraya kadar verilen örneklerden görüldüğü bu çalışmalar akademik bir tarih çalışması ve ciddi bir etnoloji araştırması niteliğinde değildir.

Albanya Tarihi Eserinde Alban Kimliği

Musa Kalankatuklu'nun *Albanya Tarihi* eseri umumilikte Kafkasya'nın VII.-X. yüzyıl tarihine ait muhtelif bilgiler içermektedir. Esas itibarıyla Albanların tarihi hakkında bilgi veren eser aynı zamanda Türklerin, İranlıların, Romalıların, Gürcülerin ve Ermenilerin de bölgedeki tarihi ile ilgili bilgiler vermektedir. *Albanya Tarihi* üç kitaptan oluşmaktadır ve söz konusu eseri teşkil eden kitapların müelliflerinin kimliği hakkında farklı fikir ayrılıkları mevcuttur. Bu çalışmada Kalankatuklu'nun *Albanya Tarihi* eseri esasen tercümenin tercümesi üzerinden, yani Ermenice'den Rusçaya, Rusçadan da Bünyadov tarafından Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiş hali üzerinden incelenmiştir. Bununla birlikte değindiğimiz husular 1861'deki Rusça baskısıyla karşılaştırılmıştır. Eserin özgün dili üzerinden incelenmemesi bu çalışma da dahil olmakla tercümenin tercümesi üzerinden yapılan tüm çalışmalarda hassas konularda şüphe payı bırakacaktır. Kalankatuklu'nun bu eserinin bazı kısımları 1849-1851'de Fransızcaya, 1861'de tam haliyle Rusçaya ve 1961'de İngilizceye tercüme edilmiştir.⁸¹ F. Kırzioğlu'nun verdiği bilgilere göre ise, 2 Üçkilse/Eçmiyadzin 1 İstanbul ve 1 Tebriz elyazmalarına göre 1860'da Karabet Şahnazaryan tarafından Paris'te Fransızcaya, yine aynı yılda Ermeni asıllı M. Emin tarafından Moskova'da Rusça'ya çevrilmiştir.⁸² *Albanlar Tarihi* eseri Türkçeye ilk defa 1943 yılında Hrand D. Andreasyan tarafından Fransızca üzerinden çevrilmiştir.⁸³ Kırzioğlu'nun iddiasına göre Andreasyan, bazı dini ve sırf kiliseye ait parçaları kasıtlı olarak çevirmemiştir. 2006 yılında ise Bünyadov'un Azerbaycan Türkçesine tercümesi üzerinden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.⁸⁴ Söz konusu aktarma üzerinden bir sıra çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan birisi eseri Türkiye Türkçesine aktaran Gedikli'nin çalışmasıdır.⁸⁵ Söz konusu çalışmada Albanya Tarihi eserinin tercümesinde geçen Hunlar ve Hazarlarla ilgili Türkçe sözcükler tespit edilmiş, onların anlamı ve karşılaştırılması yapılmıştır. Albanya Tarihi eseri üzerinden yapılan bir diğer çalışma ise söz konusu eserde tespit edilen *Kuzey Hükümdarı*, *Cebu Hakan* ve *Şad* adları ve bu kelimelerin kimleri ifade

⁷⁹ Bu çalışmanın redaksiyon heyetini Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in başkanlığında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin akademisyen kadrosu oluşturmaktadır. İlham Aliyev ve diğerleri, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, Elm Merkezi, Bakü 2007, s. 100.

⁸⁰ *Azerbaycan Tarihi 6*, (Ders kitabı), Tehsil yayınları, Bakü 2018, s. 71.

⁸¹ *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Movses Kalankatlı maddesi.

⁸² Fahrettin Kırzioğlu, *Albanlar Tarihi Üzerine*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 9.

⁸³ Kırzioğlu, *Albanlar*, s. 9.

⁸⁴ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, akt., Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

⁸⁵ Yusuf Gedikli, "463-482 Arasında Kuzey Kafkasya Hun Beyliğinden ve Hazar Türklerinden Alban Tarihi'nin Kaydettiği Türkçe Sözcükler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 2015, s. 217.

ettiği üzerinde durulmuştur.⁸⁶ *Albanya Tarihi* eseri üzerine Türkiye’de ilk çalışma Kırcıoğlu’ya aittir. Kırcıoğlu değerlendirmesinin C. J. F. Dowset’in 1961’deki İngilizce tercümesi üzerinden yaptığını yazmaktadır ve değindiği konular *Türk Töresi ve Dilini Yansıtan Misaller* ile ilgilidir.⁸⁷

Albanya Tarihi eserinde bizim araştırmaya çalışacağımız husus **Albanların kimliği** meselesidir. Eserde ele alınan tüm olaylara dönemin Hristiyan dindarlığının bakış açısıyla bakılmıştır. Bu sebeple hadiseler din, dindarlık üzerinden anlatılmaktadır. Kimlik tanımını burada ihtiva ettiği geniş anlamı ile ele almaya ve köken, inanç, coğrafya ve kültür meselesini de bu bağlamda ortaya çıkarmaya çalışacağız. Çünkü kimlikbilindiği üzere de kullanılan dilden tarihe, siyasi olaylardan dine, ortak amaçlardan coğrafi birliğe kadar pek çok kavramı içermektedir.⁸⁸ Her ne kadar geniş anlamı ile Albanların kimliği ile ilgili bilgileri aktarmaya çalışsak da çalışmamız asıl metnin tercümesinin tercümesi üzerinden olduğu için her zaman şüpheli ve sathi olarak kalacaktır.

Albanların Kökeni

Albanya Tarihi eserinde I. kitapda I. bölümde *Allahın yarattığı ilk insan – Adem* ve ondan Nuh’a kadar olan şecere anlatılmakta ve daha sonra Nuh’un oğlu Yafes’in evlatlarının ve onların ceddi oldukları halkların adları verilmektedir. Halkların adı ve onların ceddi olduğu yazılan Yafes oğullarının adları verildikten sonra Albanlarla ilgili paragrafta bu şekilde bir bilgi verilmektedir: *Toplam 15 halktır. Bunlardan üçü yurtlarını terk edip putperest adalarına dağıldılar. Bunlar Yafes’in oğullarından olan Ketarilerin neslinden olan Kipirtiler (Kıbrıslılar) ve kuzeyde Ketarilere akraba olan halklar idiler ve Albanlar da bunların neslindedir.*⁸⁹ Burada diğer halklarda olduğu gibi Albanların doğrudan Yafes’in hangi oğlunun soyuna bağlandığına dair kesin bir bilgi verilmemektedir. Bu yüzden kuzeyde Ketarilere akraba olan hangi halkın soyundan ve kuzeyin nereden ibaret olduğu tespit edilememektedir. Halklar ve onların menşei ile ilgili verilmiş parçadan Albanların menşeyi ile ilgili diğer halklarda olduğu gibi ayrıntılı bir bilginin verilmemesinin bir ihtimalle eserin yazarının bilgisinin bu kadar olduğundan kaynaklandığını düşünebiliriz.⁹⁰ Aksi taktirde Albanların tarihinden bahseden eserde Albanların ikinci dereceli halk olarak verilmesi düşündürücü olurdu.

Albanların Yazısı

Albanların kökeni ile ilgili Nuh, Yafes ve şeceresi üzerinden tüm halklara ait olan genel bir bilgi verildikten sonra yazıya sahip olan halklarla ilgili 3. bölümde yazıya sahip olan halklar arasında Albanların da adı geçmekte, ancak bu yazının ne şekilde

⁸⁶ Umut Üren, “Albanya Tarihi Adlı Kaynakta Batı Göktürk Yöneticileri: Kuzey Hükümdarı, Cebu Hakan” Ve Şad Hakkında Değerlendirmeler”, *Tokat Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2020, 15/1.

⁸⁷ Kırcıoğlu, *Albanya*, s. 48-60.

⁸⁸ Zeynep İskefiyeli, “Ermeni Kimliğinin Oluşmasında Din Faktörü”, *Akademik İncelemeler*, 2/1, 2007, s. 233.

⁸⁹ Moisey, *Albanya*, s. 14-15.

⁹⁰ Eserde Nuh’un evlatları ile ilgili verilen bilgilerde yazarın İncil’de verilen bilgilerin aksine Homer’in oğullarını “Fogarma”nın oğulları olarak takdim etmesi de yazarının bu konuda sathi bir bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Halk adları ile ilgili düzeltmeler Ziya Bünyadov’a aittir.

olduğu ile ilgili bilgi verilmemektedir.⁹¹ Ermeni alfabesinin müellifi olarak bilinen Mesrop Maşots ile ilgili 15. Bölümde ise o, Gürcülere, Ermenilere ve Albanlara alfabe hazırlayan biri olarak takdim ediliyor.⁹² Eserde verilen Mesrop'un Albanlara da alfabe hazırlaması meselesi ile ilgili verilen bilgi ile ilgili Bünayodv'nın 94. notunda Mesrop'un Albanlara ve Gürcülere alfabe hazırlamadığını, hatta Ermeni alfabesinin Habeş (Amhar) alfabesinden türediğini iddia etmekte, ancak bu iddialarına karşı kesin bir delil ortaya koymamaktadır.⁹³ Bize göre Mesrop'un Albanlara da alfabe hazırlaması ile ilgili iddia ciddi bir araştırma yapılmadan sıradan bir itirazla tekzip edilemez. Ancak bu iddianın sahilliği de tercümenin tercümesi olan bir metin üzerinden alınarak ve özgün kaynağa bakılıp teyit edilmeden doğru kabuledilemez. *Albanya Tarihi* eserinin Rusça tercümesinde ise Mesrop'un sadece Ermenilere ve Rusça *İverçam* olarak yazılmış olan Gürcülere alfabe hazırladığı yazılmakta⁹⁴ ve Albanlara da alfabe hazırlaması ile ilgili bilgi verilmemektedir. Bünayodv'un tercümesindeki Albaniya Tarihi eserinin 2006'da latinize edilerek yapılan baskısında da Mesrop'un alfabe hazırladığı halklar içerisinde Albanların adı verilmemiştir.⁹⁵ Mesrop'un Albanlara da alfabe hazırlamış olması ile ilgili mesele Azerbaycan Türk akademisinde bir itiraz doğurmaktadır. Bu durumun sebebi Alban kimliğinin Azerbaycan Türk tarihçiliğinde ve Azerbaycan siyasi hayatında ve aynı zamanda Ermenistan'da sahiplenilmesidir. Oysa ki, Albanlar sadece olarak Albanlardır ve onların sahiplenilmesi veyâ ötekileştirilmesi bilim adına sağlıklı araştırmaların önünü kesmektedir. Tabii ki Alban kimliğinin bu kadar sahiplenilmesi Ermenilerin günümüz Azerbaycan toprakları ile ilgili iddialarına cevap niteliğinde ortaya çıkmıştır. Kanaatimizce bölgenin kadim tarihine ait halkların tarihini öğrenirken, günümüzdeki siyasi durumdan dolayı birini ötekileştirip, diğerini sahiplenmek bilim adamının ve bilimin işi olmamalıdır.

Mesrop'un Albanlara da alfabe hazırlaması ile ilgili Alban Tarihi'nde verilen bilgi üzerine Ermeni ve Alban alfabesi arasındaki benzerliğin derecesini örnekler üzerinden tespit etmek gerekmektedir diye düşünüyoruz. Ancak bu benzerliğin derecesi Mesrop'un Alban alfabesini hazırlaması ile ilgili verilen bilgini kuvvetlendirmede gibi tekzip de edemez. Zira aynı bölgede dini, siyasi ve kültürel ilişkileri olan iki halkın alfabeleri arasında benzerliğin, etkileşimin olması oldukça doğal bir durumdur ve kaçınılmazdır. Ermeni Alfabesi ile Alban alfabesi arasında zahiri çok sathi bir benzerlik vardır. Bu da sadece bazı harflerin şekli benzerliği düzeyindedir. Harflerin aynı sesleri ve karşılıkları vermesi gibi birebir benzerlik yoktur. Örneğin: Klassik Ermeni alfabesindeki yets **Ե** harfi ile Alban alfabesinde b sesini veren odet harfi, b sesini veren ben **Б** harfi ile J sesini ve Jil harfi, a sesini veren küçük ayp **а** harfi ile ç sesini veren ça harfi, k sesini veren büyük ken **К** harfi ile i sesini veren irb harfi, m sesini veren men **М** harfi ile ts sesini veren tsoy harfi, xe sesini veren büyük **Х** x (boğazda h) harfi ile v/b sesini veren vez harfi, p sesini veren büyük **Փ** phur harfi ile k sesini veren kiu harfi çok az zahiri bir benzerlik teşkil etmektedir ve görüldüğü gibi aynı seslere karşılık değildir. Albanlara ait yazının şekliyle ile Alban alfabesinin bulunmasından bir yıl sonra

⁹¹ Kalankatuklu, *Albaniya*, s. 16.

⁹² Kalankatuklu, *Albaniya*, s. 31.

⁹³ Kalankatuklu, *Albaniya*, s. 212.

⁹⁴ Kagankatvaçi, *İstoriyaAgvan*, s. 89.

⁹⁵ Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, Avrasya Pres yayınları, Bakü 2006, s. 543.

1938’de yaptığı çalışmada da Alban alfabesinin listesi, Ermenice ve Gürcüce yazılmış şekilleri ile de verilmiştir.⁹⁶

АЛФАВИТ КAVKAZСКИХ АЛБАНЦЕВ (В порядке албанского алфавита).									
10	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Ա	Ե	Ը	Ձ	Ժ	Գ	Ը	Բ	Գ
	Ալթ	Ադեթ	Ազիմ	Արամ	Աբ	Առալ	Ան	Աբի	Արամ
	Alt	Odet	Zim	Gat	Eb	Zapl	Eu	Zil	Tas
1	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա
	Ca	Jud	Za	fid	Ša	Lan	lna	Xen	Dan
2	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա
	Zox	Kar	Lit	Heg	tlaj	Ar	Coj	Či	Čaj
3	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա
	Kar	Nuc	žaj	Šak	žaju	Un	Taj	Xatu	žaj
4	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա	Կա
	Pen	Pes	Kat	Sek	Vez	Tiur	Soj	lon	Čau
5	Կ	Կ	Կ						
	Կա	Կա	Կա						
	Jajd	Piur	Kip						

Alban alfabesi ile ilgili Gukasyan’ın çalışmasında da fotoğraflı ve açıklamalı bir bilgi verilmiştir.⁹⁷ Gukasyan, Ermeni ve Süryani kaynaklarınca da bu alfabenin Albanlara ait olduğunun onaylandığını yazmaktadır.⁹⁸ Alban alfabesi ile ilgili bilgi veren çalışmalardaki ortak ifade söz konusu alfabenin 52 harften ibaret olmasıdır. Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi’nde de bu bilgi verilmekte ve orada da Gukasyan’ın çalışmasındaki alfabe listesinin fotoğrafı verilmektedir.⁹⁹ Albanlara ait edilen alfabenin mevcut olduğuna dair en somut maddi delil ise 1948-1951 yıllarında Azerbaycan’ın Mingeçevir ilinde yapılan arkeoloji çalışmaları zamanı ortaya çıkarılan üzerinde Alban alfabesi olan abidelerin aşikar olunmasıdır.¹⁰⁰ Abideler üzerinde Ermeni alfabesi ve

⁹⁶ A. Şanidze, “Novootkritny alfavit kavkazskiy albançev i eto znaçenie dlya nauku”, *İzvestiya İnstitutu Yazıka, İstorii i Materialnoy Kulturu im. akad. N.Y. Marra*, IV. Tibilisi: Gruzinskiy Filial Akademii SSSR, 1938, 28.

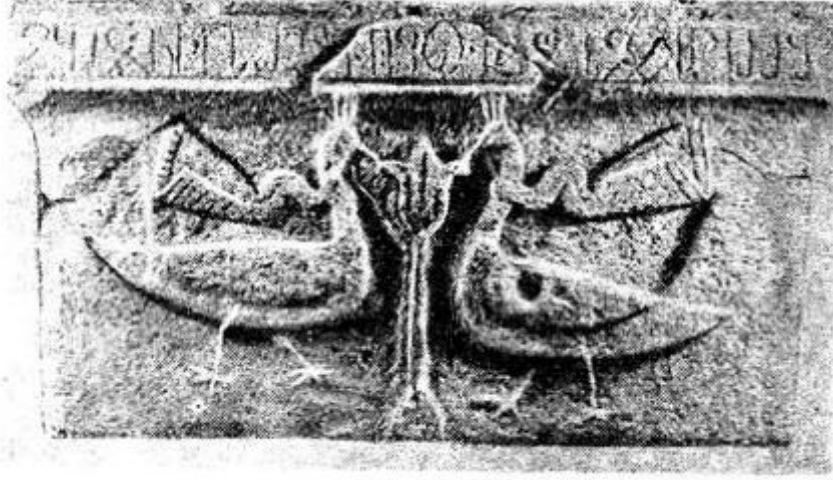
⁹⁷ V. L. Gukasyan, “O novonaidennom spiske albanskovo alfabita”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 2, 1917, s. 131.

⁹⁸ Gukasyan, “O novonaidennom”, s. 132.

⁹⁹ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, “Albanlar”.

¹⁰⁰ R. M. Vahidov, *Azerbaycan III-VIII asırlarda*, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Neşriyatı, Bakü 1961, s. 138.

Alban alfabesi olarak iki ayrı alfabenin verilmesi de bu alfabelerin her birinin mustakil alfabeler olduğunu göstermektedir.

Üzerinde Alban alfabesinin yazılı olduğu bu abidenin fotoğrafı Vahidov'ın ilgili araştırmasından alınmıştır.

Alban alfabesi ile ilgili eski kaynaklarda bilgilerin olmasına rağmen bu alfabenin olduğuna dair ilk somut örnek yalnızca 1937 yılında İ. V. Abuladze tarafından Eçmiyazın elyazmaları araştırılırken Foma Metsopski okulunun XV. yüzyıla ait Ermeni dili ders kitabında 52 harften ibaret Alban alfabesinin ortaya çıkarılmasıyla elde edilmiştir.¹⁰¹

Albanya Coğrafyası

Eserde Albanya'nın yerleştiği coğrafya Büyük ve Küçük Kafkasya dağları olarak yine ayrıntılı olmayan bir şekilde verilmiştir.¹⁰² Coğrafya ile ilgili bilgilerde önemli bir husus eserde Kür nehrinin ülkenin ortasından akıp geçtiğinin vurgulanmasıdır. Sıradan bir coğrafi tasvir olarak görünen bu bilgi bizlere Albanya'nın tarihen şimdiki kuzey Azerbaycan'ın yerleştiği coğrafyayı kapsamış olduğunu göstermektedir. Yani tarihi Albanya coğrafyasının yalnızca Kür nehrinin kuzeyinden ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Coğrafya ile ilgili bölümde ülkenin başkentinin Berde şehri olduğu yazılmaktadır.¹⁰³

Albanlar Arasında Dini Kimlik Olarak Hristiyanlığın Yayılması

Albanya Tarihi'nden anlaşıldığı üzere Albanlar arasında Hristianlık ilk defa İsa'nın Havarilerinden olan Faddey tarafından tebliğ edilmiştir. Eserde İsa'nın kendi öğrencilerinden Faddeyi tüm dünyaya ve *biz şark halklarına*, yani Albanlara gönderdiği ve onun Ermeni çarı Sanatruk tarafından öldürüldüğü yazılmaktadır.¹⁰⁴ Yine aynı yerde, Faddey'in öğrencisi Yelisey'in bu olaydan sonra Küds şehrine geri dönüp sonra yeniden, Ermenilerden kaçarak Albanya'nın Çola vilayetinde Hristiyanlığın tebliğine

¹⁰¹ Vahidov, *Azerbaycan*, s.137.

¹⁰² Kalankatuklu, *Albaniya*, s. 16.

¹⁰³ Kalankatuklu, *Albaniya*, s. 17.

¹⁰⁴ Kalankatuklu, *Albaniya*, s. 18.

başlaması ve baskılara mâruz kalsalar da şimdiki Azerbaycan'ın Şeki ilinin Kiş köyünde Albanya'nın ilk kilisesini inşa etmelerinden bahsediliyor. Bünyadov'un esere yaptığı notlarında Artaşesiler sülalesinden olduğu yazılan ve eserde Ermeni çarı olarak gösterilen Sanatruk'un¹⁰⁵ 115-116 yılları arasında hâkimiyet sürdüğünü yazılmaktadır. Bu tarihi kronolojiyi doğru kabul etmiş olursak, Hristiyanlığın Albanya'da daha bu yıllarda tebliğ edildiği anlaşılmış olur. Aynı zamanda Fadley'in bölgeye gelmesi de yeni dinin bölgede ilk defa Havariler tarafından tebliğ edildiğini göstermektedir. Eserde Albanlar arasında Hristiyanlığın yayılması ile ilgili bir diğer faaliyet aziz Gregori olarak bilinen Ermeni Katolikosunun faaliyeti ile ilgilidir. Geregori'nin Katolikos seçildikten sonra Gürcüler ve Albanlar arasında yeni dini tebliğ etmek için gittiği ve Haband vilayetine gelerek Amaras şehrinde yeni bir kilise inşa ettirdiğine dair kısa bilgi verilmektedir.¹⁰⁶

Eserde Katolikos Gregori'in torunu olan Gregori'nin de dedesinin yolunu izleyerek Katolikos olduğu ve Gürcistan ve Albanya'nın Katolikosluğuna lâyük görüldüğü ve bu bölgelerde Hristiyanlığı yaydığı ve Maskutlar ülkesine giderek Maskut çarı Sanesan'ın huzurunda Hristiyanlığı tebliğ ettiği yazılmaktadır.¹⁰⁷ Bu bölümde bölgedeki Erken dönem Türk tarihi açısından önemli bir husus Gregori'nin Sanesan¹⁰⁸ tarafından öldürülmesinden sonra bölgede Hristiyanlığı tebliğ edenleri cezalandırmak için Sanesan'ın "sayısız hesapsız Hunların orduları ile" Ermeniyeye baskın ettiğine dair bilginin verilmesidir. Bu durum o dönemde Hunların bölgede ezici bir güç olduğunu göstermektedir.

Hristiyanlığın Albanya'da resmileşmesi Alban çarı Urnayır döneminde oluyor. Bu hadise Hristiyanlığın Roma'da 313 yılında resmileşmesiyle mümkün olabiliyor. Zira o dönemde Albanya Roma'nın tesiri altın idi ve bu tarihten önceye kadar Hristiyanlığı tebliğ edenler Roma'da da olduğu gibi cezalandırılıyordu. Konstantin'in resmi izin çıkarmasıyla Hristiyanlığın diğer bölgelerde de resmileşmesi hadisesi eserde bedii bir üslupla ifade edilmiştir. Eserde, *Allah'ın insan neslini ziyaret ettiği günlerde ve büyük imparator Konstantin'in hâkimiyeti altında batıyı terakkiye davet ettiği zamanda*, doğu ülkelerini de imana getirdiği ve Urnayır vasıtası ile Albanlara Hristiyanlığı kabul ettirdiği ifade ediliyor.¹⁰⁹ Kalankatlu'nun eserinde Hristiyanlığın Albanya'da yayılması ile ilgili bölümlerden anlaşılan genel sonuca göre söyleyebiliriz ki, yeni din Albanya'da ilk defa İsa'nın öğrencilerinden Faddey ve onun öldürülmesinden sonra öğrenci Yelisey tarafından tebliğ ediliyor ve bu suretle Kiş köyünde ilk kilise inşa ediliyor, sonrasında aziz Gregori ve onun torunu Gregori de bölgede Hristiyanlığın yayılması faaliyetlerinde iştirak ediyor, sonunda ise 313 yılında Roma'da Hristiyanlık resmileştiği zaman Albanya çarı Urnayır tarafından da Hristiyanlık ülkede resmileşiyor.

¹⁰⁵ Eserin bu bölümünde Ermeni olarak gösterilen Sanatruk'un, ilerleyen bölümlerde Albanya'nın Paytakaran vilayetinden tanınan Sanatruk'un Albanların çarı olduktan sonra Ermeniyeye hücum etmesinden bahsediliyor. Kalankatuklu, *Albaniya*, s. 27.

¹⁰⁶ Kalankatuklu, *Albaniya*, s. 23.

¹⁰⁷ Kalankatuklu, *Albaniya*, s. 24-25.

¹⁰⁸ Azerbaycan Türk tarihçiliğinde Sanesan ve Sanatruk adlarının aynılaştırılması durumu vardır. Bu durum Bünyadov'un eserinin I. Bölümüne yazdığı 50. notundan da görülmektedir. Bünyadov, Sanesan adından sonra parantez içerisinde (Sanatruk) yazmakta onunla ilgili kaynaklar önermektedir.

¹⁰⁹ Kalankatuklu, *Albanlar*, s. 26.

Sonuç

Albanlar adı altında kimliğini araştırmaya çalıştığımız halk, aynı adı taşıyan bölgede bir kaç halkın birliyinden müteşekkil bir halklar topluluğudur. Ancak bunun yanı sıra bu halklar içerisinde yazısı, siyasi hakimiyeti ve medeniyeti ile öne çıkan ve diğer halkları kendi hakimiyetinde tutan bir halkın olduğu da muhakkaktır. Lakin söz konusu bu halkın Albanya'daki halklardan hangisi olduğunu tespit etmek zordur ve bu durum şimdiye kadar kesin olarak belirlenememiştir. Bu sebeple yazısından, siyasi varlığından ve medeni hayatından haberdar olduğumuz bu bölge halkını genel adlandırma ile Albanlar olarak ifade ediyoruz. Kimlik araştırmasında genel olarak ele aldığımız Alban adı üzerinden bir araştırma yapmaya çalıştık. Bu sebeple ortaya çıkarmaya çalıştığımız kimlik özellikleri de genel olmakla birlikte kesin olarak hangi etnik gruba âit olduğu belli olmayan tanımlamadır. Alban kimliğinin tam olarak kesinleştiremesek de, Alban yazısı olarak bildiğimiz az sayıda metinlerin çözülmesi ve farklı türden metinlerin de bulunup çözülmesi halinde en azından bu halkların kullanmış olduğu resmi dilin veya vahit dilin ne şekilde bir dil olduğu anlaşılmış olur. Yazının ve dilin çözülmesi etnik kimliğin esaslı ölçüde belirlenmesini sağlayabilecektir. Diğer türlü ortada çözülmüş dil örneğinin olmadığı bir durumda Alban kimliği ile ilgili kesin bir söz söylemek zordur.

Albanlarla ilgili, Azerbaycan Türk tarihçiliğinde ilk bilgi veren ne Gülüstan-ı İrem eserinde ne de Demokratik Cumhuriyet dönemi çalışmalarında onların Türk veya başka ırka ait olduklarına dair kesin bilgiler verilmemektedir. Bu çalışmalarda Albanlarla ilgili bilgiler doğrudan konu üzerine yapılmış araştırmalar değil, genel bilgi aktarımı düzeyindedir. Aktarılan bilgiler de aşağı yukarı birbirine benzemektedir. Bu çalışmalar içerisinde yalnızca yazarının siyasi mensubiyeti itibariyle Demokratik Cumhuriyet dönemine ait ettiğimiz 1951 yılında yayınlanan Mehmetzade'nin çalışmasında yazar Albanları kendinden önceki yazarlardan ve kendinden sonra gelecek olan K. Oder'den¹¹⁰ farklı olarak Türk tarihi içerisinde ele almaktadır. Çalışma Mehmetzade'nin verdiği konferans metinlerinin bir araya toplanarak yayınlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Mehmetzade, Demokratik Cumhuriyet dönemi aydınlarından. Mehmetzade'nin siyasi - ideoloji kişiliğinden ve Yeni Kafkasya¹¹¹ dergisinde yazdığı yazılardan yola çıkarak söyleyebiliriz ki, onun Sovyetlere karşı keskin bir duruşu vardı ve bunu tüm yazılarında Sovyet zamanındaki ekonomik, siyasi ve kültürel politikaları tenkit etmesinden de görmekteyiz. Mehmetzade'nin bu çalışmasının Sovyet istilasında olan yurdunun kadim bir Türk memleketi olduğunu göstermek istemesinden yola çıkarak yapıldığını ihtimal edebiliriz. Zira konferans metinlerinin bir araya getirilerek hazırlanan çalışma ideolojik bir görünüm arz etmektedir. Döneme ait ettiğimiz çalışmalar içerisinde yalnızca Mehmetzade'nin çalışmasında Albanların Türk oldukları iddia edilmektedir. Bu durumda Mehmetzade'nin Türkiye'de yaşaması ve bu konuda Togan'ın Albanların kökeni ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz yazısından etkilendiğini

¹¹⁰ K. Oder de Demokratik Cumhuriyet dönemi aydınlarından ve Demokratik Cumhuriyetin kurucu partisi Musavat'ın Mehmetzade'den sonra III Başkanlığını yapmıştır. Ancak, Oder bu konuda daha soğukkanlı davranmıştır ve uzman olmadığı bir konu üzerine kesin fikirler beyan etmekten çekinmiştir.

¹¹¹ Yeni Kafkasya 1923 - 1927 yıllarında İstanbul'da Azerbaycan'dan gelmiş Türk aydınları tarafından 15 günde bir yayınlanan siyasi, içtimai ve bilimsel bir dergidir. Derginin kurucusu ve başyazarı Azerbaycan'ın sabık Milli Şura Reisi M. E. Resulzade'dir. Mehmetzade'nin bu derginin tüm sayılarında muhtelif mevzularda yazıları mevcuttur. Bu dergi Mehmetzade'nin kişiliğini ve onun yazılarının mahiyetini kavraya bilmemizi sağlamaktadır.

düşünebiliriz. Zira, Toganın bu eseri Mehmetzade'nin eserinden önce 1946 yılında yayınlanmıştır ve Mehmetzade Togan'la birlikte Yeni Kafkasya vd. dergilerde beraber yazarlık yapmışlardır. Bu dergiler Türk yurtlarındaki Sovyet rejimine karşı bir politika izlemekteydi. Buradaki tarihle ilgili yazılar da Sovyetlerdeki tarih anlayışına tamamiyle zıttı karakterde idi. Bu döneme ait ettiğimiz Oder'in çalışmasında, yazar doğru bir öneride bulunmakta ve Albanların köken meselesinin araştırılması için antropolojik ve dille ilgili delillerin gerekli olduğunu yazmaktadır.

Bir önceki dönemde ele aldığımız çalışmalarda olduğu gibi Sovyet ve Cumhuriyet döneminde yapılan Tarih Enstitüsünün çalışmalarında ve Sovyet dönemine ait ele aldığımız diğer çalışmalarda da Albanlar Türk halkı olarak görülmemektedir. Sovyet dönemine ait çalışmaların ekseninde Albanlar dil olarak Kafkas dilli Udilerle ilişkilendirilmektedir. Sadece olarak dönemin son yıllarında yapılan ve doğrudan Albanlar üzerine olmayan Seyidov'un çalışmasında Alban kelimesi Türkçe olarak açıklanmaktadır. Bu döneme ait Tarih enstitüsünün çalışmasında ve ele aldığımız diğer çalışmalarda Albanların kimliği konusunda antropolojik ve dille ilgili deliller gösterilmeden, kıyaslama yapılmadan onların kimliği konusunda iddialar ileri sürülmektedir.

Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalarda dönemin ilk yıllarından başlayarak Albanların Türk olduklarına dair iddialar ortaya atılmaktadır. Özellikle, Albanlarla ilgili bağımsızlığın ilk yıllarında daha çok araştırma yapılmasının sebebi Ermenilerin Azerbaycan topraklarına olan iddiasından ve Sovyetler zamanında Albanya döneminde Azerbaycan'da Türk varlığının inkar edilmesinden kaynaklandığını ihtimal etmekteyiz. Örneğin, Geybullayev, Albanların Kafkas dilli adlandırılmasının yanlış olduğunu ve bu durumun da Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları için gıda membağı oluşturduğunu yazmaktadır.¹¹² Son olarak Albanların Kafkas dilli ve İran dilli olduklarının iddia edildiği çalışmalarla, onların Türk olduklarının iddia edildiği çalışmaların akademik yeterlilik açısından aynı düzeyde ve aynı metotla hazırlandığını görmekteyiz.

Albanya Tarihi eserinde araştırmaya çalıştığımız Albanların kimliği meselesi bizim ele aldığımız yönleriyle o kadar da geniş bir şekilde aksettirilmemiştir. Etnik köken meselesinde dini-efsanevi bir anlatımın dışında günümüz anlayışıyla bir köken ayrıntısı verilmemektedir. Bunun yanı sıra dil ve kültür meselesinde de aydınlatıcı her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kitapta genel olarak Hristiyan dindarlığı üzerinden insanların ve hükümdarların dine olan münasebeti anlatılmıştır. Albanların kuzeyden gelen Türk akınları karşısındaki durumu ve İran şahları ile olan münasebetleri de yine dönemin dini anlayışıyla ifade edilmiştir, siyasi hadiseler ve onların sonuçları din üzerinden açıklanmıştır. Albanya Tarihi eserinden ayrıntılı bir şekilde Alban kimliği meselesini öğrenebilmek mümkün değildir. Zira VII.-X. yüzyıllara tarihlendirilen eserlerin böyle bir kaygısı olmadığı için bu mesele üzerinde durulmamıştır. Albanların kimliği meselesinde Albanlar adı altında anılan tüm halkların ayrı ayrılıkta kimliğini belirlemek bugün için belki de mümkün değildir. Bu sebeple en azından adıyla belli ve yakın dönemimize kadar izlerini bırakmış halkların kimliklerini - dil, köken- belirlemek mümkün olur. Alban Tarihi eserinden yola çıkarak Albanları genel itibarıyla tasvir edecek olursak, dini kimlik olarak Albanlar Miladın ilk yüzyılından itibaren Hristiyanlığı kabul etmeye başlamış ve yeni dini zamanla ülkenin resmi dini olarak ilan etmiş Hristiyan bir halktır. Ancak Albanların tarih sahnesini çıkışı genel

¹¹² Geybullayev, *Azerbaycan Türklerinin*, s. 174.

olarak M.Ö. IV. Yüzyıldan başlamaktadır. Albanların Hristiyanlık öncesi dinleri de bölgelere göre değişerek İran'ın tesiri ile Zerdüştlük, Putperestlik ve Paganizim şeklinde olmuştur. Albanların yaşadıkları coğrafiya günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti arazisini ve Azerbaycan bilimsel, edebi ve siyasi literatüründe Batı Azerbaycan olarak adlandırılan, günümüz Ermensitan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan Batı Azerbaycan topraklarının bir kısmı, Gürcistan'ın sınırları içerisinde olan Borçalı bölgesine kadar uzanan ve Rusya Federasyonu dahilindeki Derbent bölgesini de kapsayan geniş bir arazi idi. Elbette tüm bu bölgelerde tek düze vahit Alban halkından bahsedemeyiz. Bu bölgelerde dilleri ve gelenkleri itibariyle biri birinden farklı halklar mevcut olmuş olsalar da onları genel siyasi ve coğrafi adlandırma ile Albanlar, bölgeyi ise Albaniya olarak adlandırabiliriz.

Kaynakça

- Aliyarlı, Süleyman, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan neşriyatı, Bakü 1996.
- Aliyev, İ., *Dağlık Karabağ: Tarihi Faktlar, Hadiseler*, ASSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü. Elm Neşriyatı, Bakü 1989.
- Aliyev, İğrar., *Azerbaycan Tarihi*, Yedi Ciltte, I. Cilt, AMBA Tarih Enstitüsü yayınları, Bakü 2007.
- Aliyev, İlham. ve diğerleri, *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası*, Elm Merkezi, Bakü 2007.
- Alizade, Oder, *Azerbaycan'da Erken Türk Tarihi Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi., Ege Üniversitesi, 2019.
- Azerbaycan Etnografyası*, I. Cilt, AMBA Arxelogiya ve Etnografya İnstitutu, Şark-Garp Yayınları, Bakü 2007.
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, I. Cilt, "Albanlar maddesi", ASA Baş Redaksiyası, Bak 1976.
- Azerbaycan Tarihi 6*, (Ders kitabı), Tehsil yayınları, Bakü 2018.
- Azerbaycan Tarihi*, Yedi Ciltte, I. Cilt, Elm yayınları, Bakü 1998,
- Bakıhanov, Abbaskulu Ağa, *Gülüstan-ı İrem*, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarih ve Felsefe Enstitüsü, Bakü 2010.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII. - IX. Asırlarda*, Azerneşr, Bakü 1989.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII.-IX. Asırlarda*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.
- Cinemre, İlhami Tekin, "Genç Antik Çağda Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", *Asia Minor Studies*, 7, no. 1, 2009, s. 95-105.
- Çakmaklı, Gaffar, *Ermeni Düşünce Sistemi ve İdeolojisi*, İstanbul: Ekim Yayınları, 2015.
- Feigl, Erich, "Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi", *Ermeni Araştırmaları*, 2, Haziran, Temmuz, Ağustos-2002, s.4.
- Gedikli, Yusuf, "463-482 Arasında Kuzey Kafkasya Hun Beyliğinden ve Hazar Türklerinden Alban Tarihi'nin Kaydettiği Türkçe Sözcükler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 217, Ağustos 2015. S. 687-714.

- Geybullayev, Giyaseddin, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1994.
- Gukasyan, V. L. “O novonaidennom spiske albanskovo alfabita”, *Sovetskaya Tyurokologiya*, 2, (1917). S. 130-136.
- İ. A. Hüseyinov ve diğerleri, *Azerbaycan Tarihi Üç Ciltte*, Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Neşriyatı, Cilt: 1, 1958.
- İskefiyeli, Zeynep, “Ermeni Kimliğinin Oluşmasında Din Faktörü”, *Akademik İncelemeler*, 2/1 (2007). s. 231-255.
- İsmailov, Reşid Bey, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.
- Kagankatvaçi, Moiseya. *Storiya Agvan*, Prodaetsya u Komissionerov İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankpeterburg 1861.
- Kalankatuklu, M., *Albanya Tarihi*. M. Goş, *Alban Selnamesi*. Çev. Z. Bünyadov, Elm Neşriyatı, Bakü 1993.
- _____, *Albaniya Tarihi*, Bakü: Avrasya Pres yayınları, 2006.
- _____, *Albaniya Tarihi*, Çev. Ziya Bünyadov, Elm Neşriyatı, Bakü 1993.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Albanlar Tarihi Üzerine*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Küçük, Abdurrahman, “Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşumu ve Konsil Kararları Karşısında Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/1, Nisan 1996, s. 117-154.
- Kürkçüoğlu, Erol, “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan’da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18, 2004, s. 115-141.
- Mehmetzade, Mirze Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1951.
- Memmedov, Nazim, *Azerbaycan SSR-İN Dağlık Karabağ Muhtar Vilayetinde İçtimai-Siyasi Hayat, İktisadi-Medeni İnkişaf 1923-1991*, Tehsil Neşriyatı, Bakü 2008.
- Memmedov, T. M., Mahmudov, Y. M., *Kafkas Albanyası İlk Orta Asırlarda*, Tehsil yayınları, Bakü 2006.
- Memmedova, F. *Azerbaycan’ın (Albanya’nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, çev. Safalan, R. Aslan, A. ed., Bünyadov, Z. Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.
- Moses, Kalankatlı, *Alban Tarihi*, akt., Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Muhammedoğlu (Aliyev), Saleh, “Azerbaycan Türklerinin Oluşumuna Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*, 116, Ekim 1998, s. 91-105.
- Oder, Kerim, *Azerbaycan*, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1982.
- Osmanov, F. L., *Gafgaz Albanya’sının Maddi Medeniyeti, M.Ö. IV. - M. III. Yüzyıllar*, Elm Neşriyatı, Bakü 1982.

- Özdaşlı, Esmâ, Alban “Kültür Mirası Üzerine İnşa edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristianlığı Kabul Etmiş İlk Devlet Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21, no. 2, 2016, s. 557-566.
- Özür, Nazan Karakaş, “Strabo’nun Coğrafyası”, *Coğrafya Dergisi*, 30, 2015, s. 84.
- Seyidov, M., *Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken*, Yazıcı Yayınevi, Bakü 1989.
- Sezgin, Mahmut Niyazi, “Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi”, *Ermeni Araştırmaları*, 5, Bahar - 2002, 1/10.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, ed. H. L. Jones, Cambridge Massachusetts Harvard University Press, 11/4/6 William Heinemann Ltd, MCMLXXXVIII, London 1989.
- Şanidze, A., “Novootkritiy alfabit kabkazskiy albançev i eto znaçenie dlya nauku”, *İzvestiya İnstituta Yazıka, İstorii i Materialnoy Kulturu im. akad. N.Y. Marra*, IV, Tibilisi, Gruzinskiy Filial Akademii SSSR, 1938, 1-78.
- Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Üren, Umut. “Albanya Tarihi Adlı Kaynakta Batı Göktürk Yöneticileri: “Kuzey Hükümdarı, Cebu Hakan Ve Şad Hakkında Değerlendirmeler”, *Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15/1, (Haziran 2020). s. 1-10.
- Vahidov, R. M., *Azerbaycan III-VIII asırlarda*, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Neşriyatı, Bakü 1961.
- Velihanlı, Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.
- Voroşil, G. A., *Tahirzade*, ed, Öğretmen Neşriyatı, Bakü 1993.
- Yusufov, Yusuf, ve diğerleri, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, I. Bakü 1994.
- Zeynalıoğlu, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası yayınları, Bakü 1992.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 11.11.2021

Makale Kabul | Accepted: 21.12.2021

Atıf | Cite as: Emine Dikmen, “Peçeneklerin Hristiyanlaştırılma Meslesi: Querfurtlu Aziz Bruno Örneği”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(2), Aralık 2021, s. 61-76.

PEÇENEKLERİN HRİSTİYANLAŞTIRILMA MESELESİ: QUERFURLU AZİZ BRUNO ÖRNEĞİ

Emine DİKMEN*

Öz

IX. yüzyıl itibarıyla günümüz Ukrayna bozkırlarına yerleşen Türk boylarından biri de Peçeneklerdir. Batı Göktürk Kağanlığına bağlı olan Peçenekler, Karluk baskısı sebebiyle Batı Türkistan'daki yerleşimlerini terk ederek, Ten (Don) Nehri'ni aşmış ve Hazarlarla siyasi iş birliğindeki Macarların hâkimiyeti altındaki topraklara ulaşmışlardır. Bu saha üzerindeki hâkimiyetlerini güçlendiren Peçenekler, Ruslar ve Bizans arasında bir nevi güç dengesini oluşturmuşlardır. Hem Bizans hem de Ruslarla olan etkileşimleri, onları çok farklı kültür unsurlarıyla karşı karşıya getirmiştir. 957 senesinde Rus Knyaginya (княгиня) Olga, Hristiyanlığa geçerek daha sonra Rus toplumunda etkisi kuvvetlice hissedilecek olan mühim bir süreci başlatmıştır. Olga'nın torunu Knyaz (князь) Vladimir zamanında Hristiyanlığın, Rus toplumunda resmi din hâline gelmesiyle (988), Ortodoks inancı yayılmıştır. Bu çalışmada Katolik rahip Querfurtlu Bruno'nun pagan halkları Hristiyanlığa teşvik maksadıyla önce Rus daha sonra Peçenek topraklarına yaptığı misyonerlik faaliyeti, Peçeneklerin Hristiyanlığa döndürülemedeki başarısızlık ve kısmen Peçeneklerin inanç sistemi ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kiev Rusyası, Peçenekler, Hristiyanlık, Querfurtlu Bruno.

THE QUESTION OF THE CHRISTIANIZATION OF THE PECHENEGS: THE CASE OF SAINT BRUNO OF QUERFURT

Abstract

One of the Turkic tribes who settled in 9th century today's Ukrainian steps were Pechenegs. The Pechenegs, who established a mutual relationship with the Western Turkic Khaganate at first, left their settlements in the West Turkestan area due to the Karluk compulsion. Pecheneg's hordes crossed the Don River, and reached the lands under the domination of the Hungarians, who were dependent on the Khazars in that time. Strengthening their dominance over this area, the Pechenegs brought into existence a kind of power balance between the Russians and Byzantium. Their interactions with both Byzantium and Russians brought them face to face with very different cultural elements. In the year of 957, Olga the

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, eminenurdikmen@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9095-5342

Russian Knyaginya, converted to Christianity and started an important process that will be strongly felt in Russian society. When Christianity became the official religion in Russian society (988), in the time of Olga's grandson Knyaz Vladimir, the Orthodox faith spread. In this study, the missionary activity of the Catholic priest Bruno from Querfurt in order to encourage the pagan peoples to Christianity, first to the Russian and then to the Pechenegs territory, the failure of the Pechenegs to be converted to Christianity and partly the belief system of the Pechenegs will be discussed.

Keywords: Kievan Russia, Pechenegs, Christianity, Bruno of Querfurt.

Giriş

IX. Yüzyılın ortalarından itibaren *Deşt-i Kıpçak* bozkırları olarak bilinen Güney Rusya bozkırlarında, yeni bir Türk boyu dalgasıyla karşılaşmıştır. Hazarların hâkim olduğu bu sahada, Hazarlarla yakinen siyasi ve askeri temasları olan Macarlar hayatlarını sürdürmekteydiler. Ancak saha içindeki mevcut unsurlar, zamanla değişiklik göstermeye başlamıştır. Türkistan sahasında yaşanan hareketlilikte, Karlukların baskıları sebebiyle ileride büyük değişikliklere yol açacak olan Türk boyu Peçenekler, öncelikle İtil sahasını ve sonrasında Hazarların gücünü kırmalarıyla Ten (Tın- Don) nehrinin batısına geçmişlerdir. Bu sebeple Ten ile Özi nehirleri arasından Macarlar, Peçenekler tarafından çıkartılarak, daha batıya sürülmüşler ve Peçenekler bu sahanın yeni efendileri olmuşlardır.¹

Doğu'dan gelen bu dalganın yanı sıra, kuzey sahasında da yeni kıpırdanmalar görülmeye başlanmıştır. VIII. Yüzyılın sonlarına doğru oldukça saldırgan, ancak ticarete bir o kadar maharetli yeni bir topluluk ortaya çıkmıştır. Batıda Vikingler (İskandinav) olarak adlandırılan bu insanlar, denizcilikte de ziyadesiyle ustalaşmışlardı. İskandinavların Doğu grubu olarak adlandırılan İsveçliler, yönlerini kadim Rusya topraklarına çevirmişlerdi. İskandinavların, Finler tarafından *Rus'* adıyla anılması üzerine bu terim, yerli Slav boylarında da kullanılır olmuş ve zamanla Rus olarak adlandırılan siyasi yapı ortaya çıkmıştır.²

800'lü yılların ortalarından itibaren Rurik adında bir İskandinav lideri, Novgorod havalisine yerleşerek, Rus *Rurik Hanedanını* kurmuştur.³ Slav boylarının yavaş yavaş Rus yapısına entegre edilmesiyle hem kültür hem de siyasi açıdan melez, yeni bir siyasi yapılanma ortaya çıkmıştır. Ancak Rus kroniklerinde siyasi manada asıl yapılanmanın, Knyaz (князь) Oleg (879- 912) zamanında yeşermeye başladığına dikkat çekilir.

840'larda Rurik'in hizmetinde olan Askold ve Dir adlı iki savaşçının Hazarların denetiminde bulunan Kiyev'i ele geçirerek, ileride Kiev Rusya'sının başkenti olacak şehri belirlemişlerdir.⁴ Kiyev'in en mühim özelliği, tam bir merkez noktada bulunmasıdır. Dolayısıyla Kiyev, kuzey-güney yönlü Vareng-Bizans ticaretinin ana

¹ D.A. Rasovskiy, "Rus'da ve Ugriya'da Peçenekler, Torklar ve Berendiler", Tr. Kürşat Yıldırım, *TDA*, C. 121, S. 239, 2019, s. 285.

² Vilhelm Thomsen, *Rus Devleti'nin Kökenleri Eski Rusya ve İskandinavya Arasındaki İlişkiler*, Tr. Emine Dikmen, Selenge Yay., İstanbul 2021, s.74.

³ *Povesti Vremennih Let* bundan sonra PVL şeklinde kısaltılacaktır), Tr. D. C. Lihaçeva, Vita Nova, Sank-Peterburg, 2012, s.17; *Patriarş ili Nikonovskoyu Letopis'*, *Polnoye Sobranie Russkih Letopisey*, Sank-Peterburg 1862, s. 9; *The Russian Primary Chronicle*, Tr. Samuel H. Crosss, The Medieval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, 1953, s.60; *The Nikonian Chronicle*, Tr. Serge A. Zenkovsky, The Kingston Press, New Jersey 1984, s.16.

⁴ George Vernadsky, *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven 1944, s. 341.

damarını teşkil etmekteydi. Ticaretle canlanan ve mücadelelerin bu yönde kızıştığı bir ortamda, yeni kültürler de birbirleriyle etkileşime geçmişlerdir. Macarların ilk önce Eteköz, sonrasında ise Panonya'ya sürülmesi ile Ten ile Tuna'ya kadar olan sahada Peçenekler varlıklarını güçlendirmiştir.⁵ Burada yeni sınır komşusu oldukları Ruslarla mevcut siyasi nabızlarını, kendi çıkar ilişkilerine göre şekillendirmişlerdir. En detaylı bilgileri edindiğimiz Bizans İmparatoru VII. Konstantin'in (944- 959) *De Administrando Imperio*⁶ (DAI) adlı eserinde o, Peçeneklerin komşuları olan Bizans, Ruslar ve Bulgarların, Peçeneklerle ilişkilerini olabildiğince dikkatli şekilde, stabil tutmaya çalıştıklarını aktarır.⁷

Peçeneklerin Erken Döneme Ait İnanışları Ve Querfurtlu Aziz Bruno'nun

Peçenek Topraklarına İntikali

Peçeneklerin daha erken safhalarına yönelik beşeri, somut malumat günümüze kadar ulaşmadığından, onların dönem itibarıyla diğer Türk boylarıyla benzer inanç ve gelenekler sergilediklerini söyleyebiliriz. Öte yandan sınır komşuları olan Rusların (İskandinav), inanç ve geleneklerine İslam coğrafyacılarının eserlerinde rastlanılmaktadır. Bunlardan en ünlüsü *İbn Fadlan Seyahatnamesi*'nde konu edilmiştir. Eserde Ruslar, bilinen hiçbir dini kaideye riayet etmeyen, çoğunlukla ateşe ya da farklı unsurlara tapan, ölülerini yakan dinsizler olarak tanımlanmaktadırlar.⁸ Rusların bu dini tutumu, Knyaz Svyatoslav'ın annesi Knyaginya (княгиня) Olga'nın 957 senesindeki Hristiyanlığı kabulüyle büyük değişime uğramıştır.⁹ Rusların Bizans'la olan münasebetlerinin artması birtakım değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Bir süre daha pagan inancına bağlı kalan Ruslar, meşhur Knyaz Vladimir döneminde (978-1015) radikal bir din değişimine kapı aralamışlardır. Bu dönemde Knyaz Vladimir, Peçeneklerin saldırgan tutumları yüzünden etrafındaki güçlerle olan bağlarını stabil tutmaya mecbur kalmıştır. Çevresindeki siyasi yapılara bakıldığında İtil Bulgarları'nın İslamiyet'i, Hazarların Museviliği ve Bizans'ın ise Hristiyanlığı benimsedikleri görülmektedir. Vladimir'e göre en makul tek tanrılı inanç, Bizans'taki Hristiyanlıktır.¹⁰ Dini bir sükût ortamının sağlanmasıyla Bizans ile mücadelede zaman kaybı yaşanmayacak, böylelikle daha birincil tehlike olan Peçeneklere karşı, sistemli bir saldırı politikası yürütülecekti. 988 senesinde büyük bir merasimle Knyaz Vladimir ve adamları vaftiz edilmiş, Bizans'tan Hristiyanlığın yayılması adına piskoposlar

⁵ A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s.49.

⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, İng. Tr. R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washinton 1967. Kısaca DAI olarak adlandırılacaktır.

⁷ DAI, s. 51, 53.

⁸ *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, Tr. Ramazan Şeşen, Tarih Encümeni Yay., İstanbul 2020, s.75 d.n. 113, 77, 78; ayrıca Mesudî onları Mecusîler olarak adlandırmıştır. Bkz. Mesudi, *Murûc ez-Zeheb*, Tr. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004, s. 63.

⁹ PVL, s. 42; Kroniğe göre 955 senesi verilse de bunun 957 senesinde gerçekleştiği düşünülmektedir. Bkz. Omeljan Pritsak, "When and Where was Ol'ga Baptized?", *Harvard Ukrainian Studies*, V. 9, S. ½, 1985, s.15; B. Küçükspahioğlu, "IX-X. Yüzyılda Bizans-Rus İlişkileri ve Kiev Prensesi Olga'nın Hristiyanlığı Kabulüne Dair Bazı Görüşler", *Kafkas Dosyası*, İstanbul 2006, s.6.

¹⁰ Vladimir'in kendisine din tebliği için gelen Müslüman Bulgarlar, Museviler ve Hristiyan din elçileri arasında Hristiyanların söylemlerini daha makul bulduğu ve tercihini bu yönde yaptığına dair rivayet mevcuttur. Ancak bunun tamamen politik maksatla tercih edildiği aşikârdır. Bkz. George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Selenge Yay., İstanbul 2019, s. 59.

gönderilmiştir.¹¹ Böylelikle Hristiyanlığın, ilk başlarda kılıç zoruyla gerçekleştiği düşünülse de, Rusların içine zamanla nüfuz ederek yegâne din şeklini almıştır.¹²

Peçenekler İtil Nehri kıyılarına vardıklarında, burada göçerlik geleneklerine bağlı bir şekilde yaşadıkları anlaşılıyor. Uzların, Hazarların ittifak teklifine olumlu bakarak, Peçenekler üzerine saldırımları neticesinde, bir kısım Peçenek ordası Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara göç ederken, geride ayrıca Uzların içinde kalan Peçenek bakiyelerinden de söz edilmektedir.¹³ Uzlar içinde mevcudiyetlerini sürdüren Peçenekler, batıya giden bakiyeden ziyade bir süre daha bozkır inançlarını korudukları kuvvetle muhtemeldir. İbn Fadlan, yazdığı seyahatnâmesinde Uzların inançlarına yönelik ilginç detaylar vermiştir; buna göre onların da tıpkı Müslümanlar gibi tek bir tanrıya inandıkları, başlarına bir musibet geldiğinde yüzlerini semaya dönüp 'Bir Tanrı!' şeklinde seslendiklerini aktarır.¹⁴ Bu vaziyet Peçenekler içinde de yaygın olmalıdır.

Bu dönemlerde ayrıca İtil boylarındaki ticaret rotası sıkça, güneyden gelen Müslüman tüccarlar tarafından tercih edilmekteydi. Uzların aslında hiçbir şeye ibadet etmedikleri ancak sırf bu Müslüman tüccarlara yaranmak maksadıyla 'kelime-i tevhid' getirdikleri de ifade edilmektedir.¹⁵ Peçeneklerin ticaretle iştigal eden boyların, bu Müslüman tüccarlarla sürekli iletişim halinde oldukları kesindir. Hatta İslamiyet'in, bu alışverişler neticesinde İtil Bulgarları vasıtasıyla Peçenekler içinde yayıldığı öne sürülmüştür.¹⁶ Dolayısıyla İslamiyet Peçenek boyları arasında en fazla aşına olunan bir dindir. Bu sayede onların Müslüman tüccarlar aracılığıyla en azından bir kısmının Müslüman olduğu düşünülebilir.¹⁷ Ancak bunun bir ihtimal dâhilinde olduğu, kaynakların net bilgiler sağlayamaması sebebiyle kesin hüküm vermenin imkânsız olduğu unutulmamalıdır. Yine de Uzlar içerisinde yaşamlarını sürdüren Peçeneklerin, hem İslamiyet hem de Gök Tanrı inancı ekseninde dinlerini ve geleneklerini devam ettirmiş oldukları gözükmektedirler.¹⁸ Bununla birlikte çevrelerindeki siyasi yapılarda da İslamiyet'in yayılışı dönemsel bazda benzerlik göstermekteydi. Ticaret gelirleriyle zenginleşen, tüccarların en çok rağbet ettikleri Hazarların başkentinde, Müslümanların yanı sıra, Hristiyan, Musevi ve diğer Türk inançlarına mensup insanlar için din adamları bulunmaktaydı.¹⁹ İtil Bulgarlarına bakıldığında ise İslamiyet'i seçene kadar onların da

¹¹ *The Russian Primary Ch.* s.,113. Vladimir'in Tamartarkan'da kendi muhafızları içinde bulunan bazı Peçenek savaşçıları ile birlikte vaftiz edildiği görüşü de mevcuttur. Bkz. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993, s. 132; M. Uydu Yücel, "Slav/Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Rus Ortodoks Kilisesinin Kuruluşu", *CİEES, 4. Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları, 4.Kongre Bildirileri*, Eskişehir 2020, s. 46-81.

¹² George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s.60. Bilhassa Hristiyanlığın yayılması ve yerleşmesi, Knyaz Vladimir'in oğlu Akıllı Yaroslav (1019- 1054) zamanında hız kazanmış, birçok Bizans vâri kilise ve yapılar inşa edilmiştir. Bkz. *The Russian Primary Chronicle*, s.137.

¹³ DAI, s. 169.

¹⁴ *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, s.36.

¹⁵ *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, s. 35- 36.

¹⁶ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 131.

¹⁷ Zekeriyâ Kitapçı, *Azerbaycan- Harzem ve Türk Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yay. İstanbul 2005, s. 167.

¹⁸ İbn Fazlan eserinde Uzların bir dine inanmadıklarını, hiçbir şeye ibadet etmediklerinden bahsetmektedir. Ayrıca onların müşkül durumlarda başlarını semaya kaldırıp 'Bir Tanrı!' dediklerini ifade eder. Anlaşıldığı üzere Gök Tanrı inancı toplumun büyük bir kesimi tarafında etkisini sürdürmekteydi. Bkz. *İbn Fazlan*, s. 35, 36.

¹⁹ İbn Rüsteh, *el- A'lâkun-Nefise*, Tr. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yay. Ankara 2017, s. 158; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, Selenge Yay., İstanbul 2019, s.105.

Gök Tanrı inancını sürdürdükleri düşünülmektedir.²⁰ Ancak Hazarlara bağlı olarak sürdürülen devletin mevcudiyeti zamanla Hazar tahakkümünden kurtarılmaya çalışılmış, siyasi otoritenin güçlendirilmesi adına atılan adımla, İtil Bulgarları 922 itibarıyla Abbasi Devleti'nden gelen elçiler vasıtasıyla İslamiyet'i kabul etmişlerdir.²¹

Hristiyanlığın yayılımı Rus topraklarında hız kazanırken, Peçenek boylarının da kendi içlerinde muhtemelen Gök Tanrı inancını sürdürmekte oldukları yukarıda ifade edilmişti. Peçeneklerin de içinde bulunduğu bozkır kültürü, maddi ve manevi sahada, bozkır hayatının hemen her alanında ve zamanında kendini gösteren ve iç dinamikte sıkı bağlarla çevrelenmiş süreklilik arz eden bir yapı hükmündeydi. Nitekim karma inançlardan oluşan yapı içerisinde, Karadeniz üzerinden batıya doğru akan Türk boyları genel olarak Türkistan'a özgü inanç ve ölü gömme geleneklerine bağlı kalmayı sürdürmüşlerdir.²² Saltovo kültürünü²³ ortadan kaldırdığı düşünülen Peçeneklerin²⁴ ölü gömme adetlerinde, hâlâ Bronz ya da Saka dönemine ait kalıntıların söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Ölen Peçenek kişilerinin tahta tabutlara konularak Sakalarınkine benzer kurgan biçiminde kazılmış veya hafif bir yükseltiye sahip mezarlara gömüldükleri belirtilmektedir.²⁵ Ayrıca yapılan kazı çalışmalarında Güney Rusya bozkırlarında çok sık rastlanan mezar içlerine kireç ve kömür yerleştirme gibi adetler de Peçeneklerde devam ettirilmiştir.²⁶ Psellos'un kayıtlarında Peçeneklerin, ölümün bütün mevcudiyetin sonu olduğu iddiasına karşın Peçeneklerin ölü gömme âdetlerinde mezar içine yerleştirdikleri en sevdikleri atlar, silahlar vb. objelerle onların ahiret inancını benimsediklerini görmek mümkündür.²⁷ Peçeneklerin daha sonraki azılı düşmanları olan Kumanlara ait bazı bilgilerde kımız ve et gibi yiyeceklerin mezara yerleştirildiği, ölen kişinin sahibine ait atın birkaç eşyasının mezar başına asıldığı, ayrıca kurban edilen atın bazı uzuvların da mezara konulduğunun yaygın bir gelenek olduğu ifade edilmektedir.²⁸ Macar topraklarına intikal eden Peçeneklerin de çok uzun zaman boyunca eski Türk âdetlerine göre gömüldükleri, sevinçli bir hadisenin yaşanması sırasında ise Türk âdetlerine göre hayvan kurban edip, şölen verdikleri aktarılmaktadır.²⁹ Bazı araştırmacılar Türk boyları içinde Gök Tanrı dininden ziyade bazı şamanik öğretilerin de yer aldığını, dolayısıyla bunların göç edilen sahalarda

²⁰ İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslamiyet*, Ötüken Yay. İstanbul 2019, s.103.

²¹ Dinçer Koç, "İtil Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.286.

²² M. V. Kiselëva, "Peçenegi v Sisteme Mejdnorodnih Otnoşenii v VIII- XII vv." *Disseertsaya na Soiskaniye Uçonoy Stepeni Kandidata İstoriçeski Nauk*, Varoney 2012, s. 358- 59.

²³ M. I. Artamonov, "Saltovo Kültürü'nün hâkim olduğu bölgeler, güney batı kesimlerinde doğrudan doğruya Hazarya ile iç içeydi ve hiç şüphesiz Hazar toprakları bünyesine dâhildi." Şeklinde açıklar. Ardından As'ların Hazar hâkimiyetine isyanıyla bu kültürün varlığının sona erdiğini ilave eder. Bkz. M. I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Selenge Yay., İstanbul 2019. S.457- 458.

²⁴ S. A. Pletnëva, görüşünü Ribakov'a dayandırır ancak M. I. Artamonov bu görüşü kabul etmez. Bkz. S. A. Pletnëva "Peçenegi, Torki i Polvtı v Yujnorusskih Stepyah" *MIA*, No: 62, Moskova- Leningrad 1958, s. 213-214. Krş. M.I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 458.

²⁵ A. P. Horvath, *Pechenegs, Cumans Iasians, Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Hereditas, Hungary, 1989, s.20.

²⁶ Teodora Krumova, "Pecheneg Chieftains in the Byzantine Administration", s. 214.

²⁷ Michael Psellos, *Fourteen Byzantine Rulers: The Chronographia*, Penguin Books, New York, 1966, s.319; V. Spinei, *The Romanians and The Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to Mid Thirteenth Century*, Brill 2009, s. 275, 277.

²⁸ V. Spinei, *The Romanians and The Turkic Nomads*, s. 277.

²⁹ Macar Kroniği'nde Reis Ketel ve Tulma'nın ölene kadar pagan inançlarında kaldıkları ve öldüklerinde de pagan adetlerine göre defnedildikleri aktarılmaktadır. Bkz. *Macarların Gestası*, s. 42- 43.

devam ettiğinden bahsetmektedirler.³⁰ Buna karşın tabiata ve canlılara hassas davranan, büyük saygı besleyen Türk boylarının içinde yalnızca tek tanrılı bir dinin mevcut olduğunu, Gök Tanrı dininin eski Türklere özgü, orijinal bir dini fenomen olmakla birlikte bunun Şamanizm’le herhangi bir bağı olmadığını şiddetle altını çizen araştırmacılar da mevcuttur.³¹ Şamanizm’in yanı sıra animizm, totemizm, büyücülüğün de eski Türk inançların da yaygın olduğu, dolayısıyla çeşitli aktarımlar vasıtasıyla Peçenek bakiyeleri içinde de mevcut olabileceği düşünülmektedir.³² Orta Asya’ya özgü inançlarla birlikte, Rus bozkırlarında yaşanan mücadeleler neticesinde Balkanlara göç eden Peçenek boyları içinde, onların değişik Manihey mezheplerinden etkilenecek ve bu yönde itikat gösterenlerin de olduğu öne sürülmüştür.³³ Fakat yaşadıkları süre zarfında yerleştikleri coğrafyalarda pek çok farklı etnik unsurla karşılaşmaları, onların yaşam biçimlerinde bir takım değişikliklerin meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Mesela, Ruslarla olan yakın irtibatları onların ölü gömme geleneklerinde de birtakım değişikliklerin yaşandığını göstermektedir. İslam coğrafyacısı İdrisî, Peçeneklere dair bir kaydında onların, Ruslar gibi ölülerini yaktıklarından bahsetmektedir.³⁴ Dolayısıyla zamanla gelişen siyasi ve ticari ilişkiler, günlük yaşam ve geleneklere etki etmiştir.

Yönümüzü daha batıya çevirdiğimizde Rus yerleşimlerine komşu olan Peçenek boylarının, Hristiyanlık dinine mensup Slavlar, Bizans ve Bulgarlarla bağlar kurduklarını görmekteyiz. Zaman zaman yaşanan mücadeleler, Peçenek boy birliği içindeki başbuğların farklı sahalardaki iş birliği çerçevesinde birbirlerine aykırı mecralarda yer aldıklarını göstermektedir. Bilhassa Rus Knyazlarının giderek güçlenmesi ve Peçeneklerin kendi boy birliği içinde yaşadığı birtakım çekişmeler ve çıkar çatışmaları, Peçenek başbuğlarının Knyazların hizmetinde Hristiyanlığa meyletmelerine sebep olmuştur. Bunu örnekleyen hadise olarak, yıllıklarda önce *Megitay* (Метигај) adında Peçenek başbuğunun ve ardından diğer Peçenek başbuğu *Küçük* (? Кучюгъ)ün de maiyetiyle birlikte vaftiz olmayı kabul ederek, Vladimir’in müttefikliğine dâhil olduğu belirtilmektedir.³⁵ Bunun gibi Bizans’la içli dışlı olan Peçeneklerin de Hristiyanlığa ilgi duydukları düşünülebilir. Öte yandan Hristiyanlığın Bizans eliyle yayılmaya başladığı Rus topraklarında daha çok Ortodoks mezhebi görülmektedir.

Bu dönem, batı topraklarında aynı zamanda Katolik ve Ortodoks mezhebinin kendi nüfuz alanlarını genişletmek amacıyla birbirleriyle yarışa girdiği bir dönemdir.

³⁰ E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław–Warsaw–Cracow–Gdańsk, 1975, S. 584. Eski Türk inanışlarına dair bkz. L. N. Gumilov, *Drevnie Turki*, Nauka, Moskva 1967, s. 76- 86.

³¹ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1980, s.40; Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Rağbet Yay. İstanbul 2003, s. 137- 148.

³² L. N. Gumilov, "Eski Türk Dini", Tr. Harun Güngör, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 377, 1994, s. 526.

³³ V. Vasil’evskij, ‘Vizantiya i Peçenegi’, *Trudy*, Akademii Nauk, Sank- Peterburg 1908, s. 39; O. Pritsak, *The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transfortmation*, The Peter De Ridder Press, Lisse 1976, s.24.

³⁴ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 129. Ölü yakma geleneğine dair çeşitli görüşler mevcuttur. B. Ögel, bu âdetinin Göktürklerle Kırgızlardan gelmiş olabileceğini belirterek eski Türk âdetlerinden biri olduğuna işaret eder. Ancak Radloff, tam aksi bir surette böyle bir geleneğin var olmadığını, insan külüne ait herhangi kaplara rastlanmadığını belirtir. Bkz. B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 761; W. Radloff, *Sibirya’dan*, Tr. Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994, s. 150.

³⁵ *Nikonovskaya Letopis*, s. 57, 64.

Bulgarlar üzerinde Katolikliği yayma mücadelesini başaramayan Roma Kilisesi, hâlâ pagan inançlarını sürdüren bir kısım Slav halklarının topraklarına yönelmek istemiştir.³⁶ Katolik Roma ile Ortodoks Bizans'ın arasındaki bu çekişme görünürde dini bir profil çizse de aslında siyasi hakimiyetin genişletilmesi amacıyla karşımıza çıkmaktadır. Ortodoksluk propagandasıyla Balkan sahasındaki varlığını güçlendiren Bizans'ın, sürekli olarak etrafa misyonerler göndermesi, Bizans'a ısındırma gibi hamleleriyle Katolik dünyasını endişeye sürüklemiştir.³⁷ Dolayısıyla meselenin özü hiçbir zaman Slavlar ya da Türk boyları olmamış, yalnızca siyasi hâkimiyetten ibaret olmuştur.

İşte bu noktada Katolik rahip Querfurtlu Bruno'nun³⁸ 1008 (1007?) senesinin sonları ya da 1009'un başlarına tarihlenen, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun gözetimindeki misyonerlik faaliyeti başlamaktadır. Onun bu yolculuğunun görünür niyetinde, sözde pagan inanca sahip Türk boyları ve Prusyalıları, Katolik mezhebine döndürme isteği yatmaktaydı. Nitekim o dönemde Macarlar başarılı politikalarla Katolik mezhebine dâhil edilmişlerdi. (1000 senesi).³⁹

Querfurtlu Bruno'nun Kral II. Henry'e⁴⁰ yazdığı mektupta Knyaz Vladimir dönemine ve Peçeneklere ilişkin detaylar bulunmaktadır.⁴¹ Mühim kaynaklar arasında

³⁶ Balkanlar üzerinde yaşanan Katolik Roma ile Ortodoks Bizans rekabeti için bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2006, s. 213- 215.

³⁷ Meşhur Slav alfabesinin babası olarak görülen Kiril ve Metodi'nin misyonerlikleri Bizans'ın klasik hamlelerinden biridir. Bkz. Dimitry Obolensky, *Byzantium and the Slavs*, St. Vladimir's Seminary Press, New York 1994, s.244- 246.

³⁸ 974 civarında soylu bir ailede dünyaya gelen Papaz Bruno, ilk olarak Magdeburg Katedrali'ne gönderilerek eğitimine burada başlamıştır. Mezuniyetinin ardından Aziz Maurice Kilisesinde Kanon (katedral rahibi) olan Bruno, soyluluk bağlarının getirdiği ayrıcalıkla imparator III. Otto'nun(983- 1002) maiyetine(kraliyet özel vaizi olarak) dâhil edilmiştir. Papaz Bruno'nun Avrupa içlerine yolculuğa niyet edip paganları Hristiyanlık dinine davet etme isteği ise, Aziz Adalbert- Wojciech'in Prusya'da şehit edilmesi(997) ile ortaya çıkmıştır. Onun üzerinde derin bir etki bırakan bu olayla birlikte Bruno hayatını, paganları Hristiyanlığa davet etmeye adanmıştır. 1004 senesinde Magdeburg Başpiskopos'u tarafından misyoner piskopos olarak görevlendirilerek, Macaristan'ın doğu kesimlerine yolculuk etmiş, orada Sekeller olarak bilinen Türk boyları arasında Hristiyanlığı yaymaya çalışmıştır. Yine çıktığı bu yolculukta ölümü(1009), acımasız olarak nitelediği Peçeneklerden değil, Prusyalıların elinden olmuştur. Yaşamına ilişkin ayrıntılar, *The Life of St. Adalbert, The Five Martyred Brothers, A Letter to the German King Henry II* adlı eserlerde yer almaktadır. Bkz. Darius Baronas, "St. Bruno of Querfurt: The Missionary Vocation", *Lithuanian Historical Studies*, V. 14, 2009, s. 43;

³⁹ Macar Kralı Geza'nın oğlu Vajk, Stefan adıyla (Macarca Istvan) Katolik Hristiyanlığı kabul etmiştir. Bkz. Osman Karatay, "Macarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 414.

⁴⁰ I. Otto'nun torunu olan II. Henry (973- 1024), 7 Haziran 1002 senesinde kuzeni III. Otto'nun ölümüyle yönetime geçmiştir. Ancak Papa tarafından imparator ilan edilmesi, 1014 senesinde gerçekleşmiştir. Bkz. James Bryce, *The Holy Roman Empire*, The Macmillan Co., London 1901, s.149; Uta-Renate Blumenthal, *The Investiture Controversy Church and Monarchy from Ninth to the Twelfth Century*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988, s.42-45; Timothy Reuter, *Germany in the Early Middle Ages 800- 1056, Rotledge, 2013, New York, s. 186- 187.*

⁴¹ Querfurtlu Bruno'nun Kral II. Henry'ye yazdığı mektubun İngilizce tercümesi için bkz. "The Letter of Bruno of Querfurt to King Henry II: On His Alliance with the Pagans", İng. Tr. W.L. North, erişim adresi: https://d31kydh6n6r5j5.cloudfront.net/uploads/sites/83/2019/06/Bruno_of_Querfurt_Letter_to_Henry_II_for_MARS_website.pdf, erişim tarihi: 26.07.2021

Orijinal metin için bkz. Wilhelm von Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit: Bd. Blüthe des Kaiserthums*. 5. Aufl, Duncker & Humblot, Leipzig, 1885, s. 702- 706. Ayrıca bkz. Jadwiga Karwasinska, "Vita quinque fratrum eremitarum (seu) vita uel passio benedicti et Iohannis sociorumque

yer alan bu mektupta Querfurtlu Papazın Peçeneklere doğru çıktığı yolculukta başından geçenleri bizzat kendisinin anlatmış olması bu kaynağı daha önemli kılmaktadır. Fakat Misyoner Bruno'nun zaman zaman çeşitli saptırmalara başvurmak suretiyle hadiseleri farklı şekilde aktardığı da hemen mektupta göze çarpmaktadır. Dolayısıyla mektubun içeriğinde yer alan hadiselerin dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Mektupta ilk olarak Bruno'nun Macarlara olan seyahati ve sonrasında Ruslara varışı anlatılmaktadır. (1007) Vladimir'in hâkimiyetinin sürdüğü bu dönemde Bruno, metinden de anlaşılacağı üzere saygıyla ve ilgiyle karşılanmıştır. Ancak Peçeneklerin Ruslarla süregiden şiddetli mücadelelerinden dolayı Knyaz'ın, Papaz Bruno'nun yapacağı yolculuk için endişelendiği göze çarpmaktadır. Yine de amacından vazgeçmek istemeyen Papaz, mektupta şunları aktarmaktadır:

“... Elbette, orada amaçsız bir şekilde uzun süre kalıp, Macarlardan ayrıldığımdan beri bütün bir yıl, günler ve aylar birbirini tamamladı ve tüm putperestlerin en acımasız olanı, Peçeneklere doğru yola çıktık. Zenginliği ve hükümdarlığıyla meşhur Rusların efendisi(Vladimir), benimle irademe karşı mücadele ederek beni bir ay boyunca yanında tuttu, sanki gönüllü olarak kendimi öldürmek istiyordum gibi o akılsız ulusun yanına gitmemem, gitsem bile ölümden başka o aptal ırkın ruhunda herhangi bir fayda sağlanamayacağı konusunda benimle müzakereler etti. Fakat beni ikna etmede başarısız olunca ve bu değersiz bendeki kararlılık onu azaba/korkuya düşürdü, o ve ordusuyla iki gün boyunca devletinin en uzak sınırına kadar başıboş/göçebe düşmanları yüzünden her tarafı uzunca ve oldukça sağlam çitlerle çevrelenmiş, benimle birlikte yolculuk etti. Atından yere atladı ve ben yoldaşlarımla birlikte ilerlerken, o yanındaki ileri gelenlerle birlikte takip etti. Biz daha sonra kapıdan geçip çıktık. O bir tepede durdu, biz ise başka bir tepede durduk; çarmıhımı ellerimin arasına alıp sıkarak, kutlu bir ilahi söyleyerek öne doğru (çarmıhı) çıkardım: ‘Peter, eğer beni seviyorsan, insanlarımlı/koyunlarımlı gözet, kolla’. İlahi söylemem bittiğinde, hükümdar şu sözlerle birlikte adamlarından birini gönderdi: “Seni sınırlarımızın bittiği yere kadar getirdik, burada düşmanlarımızın sınırları başlıyor; biliyorum ki yarın üç saatten önce, hiçbir fayda sağlamadan sebepsiz yere, ölümün acı tadını hissetmiş olacaksın. ”dedi. “Dilerim ki, Tanrı size cennetin yolunu açsın, tıpkı sizin bize Paganlara doğru olan yolu açtığınız gibi” diye cevap verdim.”⁴²

Mektubun devamında, Bruno'nun iki gün boyunca herhangi bir aksilikle veya saldırıyla karşılaşmadan Peçeneklere doğru seyahat ettiği vurgulanmaktadır. Sonrasında Peçenek yerleşimlerinin içine vardıkları düşünülmektedir çünkü günde üç kez başları önde ölümlü yüz yüze geldiklerini ancak bir mucize eseri Peçeneklerin kendilerine zarar vermedikleri ifade edilmektedir.⁴³ Ancak bizim kanaatimize göre misyoner, ifade ettiği üzere çok müşkül durumlarla karşılaşmamış, bunu inandırıcılığı arttırmak niyetiyle kasten mübalâğa etmiştir.

“... Pazar günü daha büyük kalabalığın olduğu yere geldik ve tüm insanlar elçilerle bir konsey için toplanana kadar bize kalacak bir yer verildi. Sonra, başka bir pazar günü akşamında (ya da akşamüzeri?), konseye çağırıldık; biz ve atlarımız kırbaçlandı; kan lekeli gözleri olan sayısız halk üzerimize üşüştü ve korkunç bir yaygara koştular; bin balta ve boyunlarımız üzerinde kınından çıkmış binlerce kılıçla,

suorum auctore Brunone Querfurtensi: Epistola Brunonis ad Henricum regem” *Monumenta Poloniae Historica series nova*, t.IV:3, Warsaw: Panstowowe Wydawnictwo Naukowe, 1973, s. 97- 106.

Bu çalışmada ise mektubun hem İngilizce tercümesi hem de Latince aslı mukayeseli olarak kullanılmıştır.

⁴² Wilhelm von Giesebrecht, *age.*, s.702- 703.

⁴³ Wilhelm von Giesebrecht, *age.*, s.703.

*beyhude yere bizi parçalara ayırmakla tehdit ettiler. Başka bir bölgeye sürüklendikten sonra, gecenin karanlığına kadar üzüldük, bizi bir kavgada ellerinden alan toprakların ileri gelenleri, iyi bir şey uğruna topraklarına girdiğimizi fark ederek (akıllıca davranan adamlar), bir kez daha açıklamamızı/maksadımızı işittiler. Böylece, muhteşem Tanrı ve en değerlimiz Peter'in emrettiği gibi, beş ay boyunca bu insanlar arasında kaldık ve topraklarının üç bölümünü dolaşmamıza karşın dördüncüye gidemedik; ancak bu bölgeden, daha soylu insanların (meliores/ daha iyilerin) habercileri bize geldi. Hristiyanlık, Tanrı'nın parmağıyla yaklaşık otuz ruhta yaratıldığında dedikleri gibi, bizden başka kimsenin başaramayacağı onlarla (Ruslarla) aralarında bir barış yaptık: "Bu barış, "dediler," sizin aracılığınızla oldu; eğer anlattığınız gibi sağlam/sabit kalırsa, hepimiz özgürce Hristiyan olacağız; ama eğer Rusların efendisi sözünde durmazsa, sadece savaşı düşünmeliyiz, Hristiyanlığı değil." Bu anlaşma ile Tanrı aşkına memnuniyet gösteren, oğlunu rehin olarak sunan Rus'un efendisine geldim ve aramızdan birini piskopos olarak kutsadık, Rus efendisinin oğluyla birlikte toprağın ortasında yerleştirildik ve böylece, yeryüzündeki tüm putperestlerin en kötüsü ve en acımasızları olanların arasında, Hristiyan Yasası, Kurtarıcı Tanrı'nın büyük zaferine ve övgüsüne ulaştı."*⁴⁴

Papaz Bruno'nun verdiği bilgilere göre Peçenek boy yaşamını derinden etkileyecek bir değişim unsurunun, boy ileri gelenleri tarafından enine boyuna tartışılıp bir karara bağlandığı açıktır. İlk olarak vurgulanması gereken nokta, Peçeneklerin bağımsız bir ruha sahip bir Türk boyu olduğudur. Dolayısıyla herhangi bir kısıtlama altına girmek, Peçeneklerin isteyeceği türden bir olgu değildir. Ancak zaman zaman bazı boyların daha müsamahakâr, bazılarının da şüpheli davranması dönemin şartlarında olağandır. Misyonerin ilk olarak vardığı bir Peçenek boyunun topraklarında, (muhtemelen Özi'nin batı kesiminde bulunan Peçenek ordaları) bu din tebliğinin zararlı olduğu düşüncesi ya da bir oyun olabileceği düşüncesi gelişmiştir ki bunun sonucunda elçilik heyeti, başka bir Peçenek boyunun topraklarına sürülmüştür. Buradaki güvensizliğe dair birçok sebep ileri sürülebilir; bunlar arasında en önde geleni, Ruslarla olan husumetleri ve dolayısıyla bunun bir Rus hilesi olabileceği düşüncesidir. Ayrıca boy birliğinin sosyal yaşamının başka unsurlar tarafından değişikliğe uğratılarak, Peçenekler üzerinde kötücül sonuçlar doğuracağı endişesi de elçilik heyetinin başka bir yere nakledilmesine sebep olmuş olabilir. Bruno'nun bize aktardıklarında belirsizliğe sebep olan nokta, onun tam olarak hangi bölgelerde bulunduğu veya hangi Peçenek boyuyla görüştüğünün ifade edilmemiş olmasıdır. Unutulmamalıdır ki bizler ancak kısıtlı kaynaklarla farazi görüşler üzerinden, hadiseleri bir demet şekline getirerek olay örgüsü tasarlayabilmekteyiz.

İlerleyen süreçte heyetin gönderildikleri diğer bölgede, bir tartışma esnasında birkaç Peçenek savaşçısının acıyarak, kavgacılar arasından onları kurtarması, Bruno ve beraberindekiler için umut ışığı olmuştur. Zira o, kurtarıcıları olarak ifade ettiği Peçenekleri, akıllı davranan adamlar olarak nitelemiş ve onlar sayesinde Peçenekler içinde 5 ay kadar uzunca bir süre yaşama izni almışlardır. Yine de tebliği gerçekleştirdikleri süre zarfında bazı bölgelerden sınırlı tutulmuşlardır. 3 adet bölgeyi rahatça dolaşabilmelerine rağmen yalnızca 4.'ye müsaade edilmemesi, Peçeneklerin işlerinde epeyce serbest olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla bazı boyların topraklarında hiçbir şekilde bu din görevlilerine güvenilmezken, bazılarında serbestçe hareket ettikleri görülmektedir. Bu mümkün olan diğer din tebliğleri için de geçerli

⁴⁴ Wilhelm von Giesebrecht, *age.*, s.703.

olmalıdır. Elbette Knyaz Vladimir zamanına denk gelen bu dönemde, Peçeneklerin temkinli davranıyor olması olağandır. Nitekim bu dönem, Peçenek- Ruslar arasında en şiddetli saldırıların yaşandığı, iki güçlü ulusun birbirine üstünlük sağlamaya çalıştığı dönemdir.

İlerleyen zamanlarda Bruno ve yanındakiler için sevindirici bir hadise yaşanmıştır. Gitmelerine izin verilmeyen 4. Bölgeden bazı elçilerin gelerek, Bruno'dan Ruslarla aralarında bir anlaşmanın sağlanması halinde, Hristiyanlığı kabul edeceklerine dair istekte buldukları anlaşılmaktadır. 4. Bölge olarak nitelenen kısım, muhtemelen Rus hudutlarına yakın ve şiddetli çatışmaların sürdüğü bir toprak parçası olmalıdır. Vladimir'in gittikçe etkisini arttıran saldırıları neticesinde, bu bölgede yaşayan Peçeneklerin zor durumda kaldığı ve bu yönde bir çıkış noktası aradıkları düşünülebilir. Ancak mantık çerçevesi içerisinde değerlendirildiğinde Peçeneklerin bilhassa Ruslarla sürekli iletişim halinde olanların, zaten Hristiyanlığı yakından tanıdıkları bilinmektedir. Hristiyanlığın kabulü için tanımadıkları ve güvenmedikleri bir Hristiyan papazdan yardım talebinde bulunmaları olayın, yalnızca politik bir zaruretten kaynaklandığı resmini bize çizmektedir. Peçeneklerin bir süre soluklanma ve toparlanma olarak değerlendirilebilecekleri bu mecburi talep sonrası, olayların nasıl bir şekilde seyrettiğine dair bilgimiz bulunmamaktadır ancak böyle bir teklif, anlık olarak Peçenekler için iyileşme, zaman kazanma manasına gelmekteydi. Metinde Papazın Vladimir'e gelerek Peçeneklerin ateşkes karşılığında Hristiyan olacakları düşüncesinin olduğunu belirtmesi, Vladimir'in üstünlüğünün perçinlenmesi olarak yansıtılmıştır. Ardından Knyazın oğullarından biriyle tekrar Peçenek topraklarına dönüp onların vaftiz edilmesi hadisesi anlatılmaktadır. Ancak Vladimir'in oğlunu Peçeneklere rehin olarak verdiğine dair görüş birliği yoktur. Ayrıca eğer göndermiş olsa bile, kaynaklarda 12 oğlu olduğu belirtilen Knyazın hangi oğlunun bu misyonda görevlendirildiği belirsizdir. Burada Bruno ile gönderilen kişinin hadisenin resmiyet kazanması açısından Knyazın voyvodalarından biri olma ihtimali de bulunmaktadır. Ancak anlaşma şartlarının yerine getirilmesi açısından bir kısım Peçenek başbuğunun maiyetiyle birlikte 36 kişinin Hristiyanlığa dönüşümü gerçekleşmiş görünmektedir.⁴⁵ Bu dönüşüm yalnızca tepe noktasında kalmış, halk nezdinde yer bulamamış bir din değiştirmedir.

Papaz Bruno buradaki misyonunu tamamlayıp az sayıda dönüşüm gerçekleştirmesine karşın, adeta zafer kazanmış bir edayla diğer bir zorlu görevi olan Prusyalılara yönelmiştir. Ancak o ve beraberindekiler en çok korkulan, zalimlikleriyle insanların dimağlarında yer edinen Peçenekler arasında uzun bir süre kalıp, hiçbir zarar görmeden oradan sağ salim çıkmayı başarabilmişlerdir. Birçok araştırmacının, Türk boylarından daha ileri ve uygar bir ulus olarak niteledikleri Slav Prusyalılar arasına vardıklarında ise kaderin bir cilvesi olacak ki Papaz Bruno ve beraberindeki heyet, o topraklarda acımasızca katledilmişlerdir.

Bruno'dan sonra Hristiyanlık Peçenekler içerisinde pek kabul görmemiş olacak ki yine Ruslar ile Peçenek mücadeleleri devam etmiştir. Zaten dönüşümün samimi bir şekilde gerçekleşmediği hatta tamamen politik tabanlı bir zaruretten kaynaklandığı ortadadır. Ancak Bruno ve heyeti, belirledikleri süreden daha fazla Peçenekler içinde yaşasalar belki de Hristiyanlık Peçenekler içinde beklenenden daha kalıcı hâle gelebilirdi. Bununla birlikte Ruslarla olan ilişkilerin, Hristiyanlık bağlamındaki seyri farklı bir yön izlemiş olacaktı. Papazın hazin sonuyla bu dönüşüm tamamen misyonunu

⁴⁵ C.A. Macartney, 'The Pechenegs', Tr. Emine Dikmen, *GTTD*, C. 2, S.4, 2020, s. 491.

yitirmiş, Hristiyanlığın benimsenmesi ve yayılımı Peçenek bakiyeleri için daha ileri bir tarihe ertelenmiştir.

Peçenekler arasında Hristiyanlığa geçişin büyük sayılarda yaşandığı hadise, Bizans kaynaklarından da takip edebildiğimiz üzere Peçenek başbuğları Kegen ve Turak'ın kendi halklarıyla birlikte vaftiz edilmesidir. Peçeneklerin güçlerinin zirvede olduğu dönemlerde muhtemelen örtülü bir şekilde sürdürülen misyonerlik çalışmaları, olayların ciddi boyutlara sürüklenmesiyle siyasi bir görünüm kazanmıştır. Nitekim Turak'ın vaftiz edilmesi olayı tam bir zorlama ile gerçekleşmiş görünmektedir. Uz saldırıları neticesinde Bizans topraklarında yaşamlarını sürdürmek isteyen Kegen ve Turak'ın halkı, ancak vaftiz edilmek suretiyle kabule layık görülmüştür.⁴⁶ Bizans, sürekli sınırlarını zorlayan, güvenliğini tehdit eden Türk boylarını kendi inanç potasında eritmek suretiyle etkisiz hâle getirmiş, izlediği ustaca politikalar sayesinde Türk boylarının kimliklerini unutturmuştur.

Peçeneklere dair söylenmesi gereken bir diğer önemli husus ise bazı Peçenek boylarının içerinde tıpkı Hazarlarda olduğu gibi dini hoşgörünün mevcut olduğudur.⁴⁷ Kendi içlerine dışarıdan gelen yabancı elçi ve din adamlarına karşı zaman zaman kimliklerini koruma yönünde korkutucu davranışlar sergilemiş olsalar da belirli sınırlar çerçevesinde bazı boylar, gelen kişilerin tebliğine müsaade vermişlerdir. Peçenekler ticaretle iştiğal olduklarından çeşitli inançlara sahip birçok tüccarla karşılaşmaktaydılar. Dolayısıyla bu çeşitli inançların Peçenek boyları içinde de var olduğu düşüncesi kaçınılmazdır. Mesela bu konuda Endülüslü coğrafyacı El- Bekri, Peçenekler arasında İslamiyet'in oldukça yayılmış olduğu bilgisini aktarmaktadır. Eserinde Hicri 400 (M.1010) senesinden sonra esir edilmiş bir âlimin, Peçeneklere İslamiyet'i tebliğ ettiği ve bu sayede İslamiyet'in Peçenekler arasında hızlıca yayıldığını haber verir. Hatta Müslüman olan kısım ile bu inanca yanaşmayan diğer Mecusi kısım arasında büyük bir savaş vukuu bulmuş, neredeyse 12 bin kadar olan Müslüman Peçenekler, onların iki katı olan Mecusi tarafı yenmiştir.⁴⁸ El- Bekri'nin bu kaydı nereden aldığı bilinmemekle beraber o dönem için böylesine büyük sayıda Peçenek'in Müslümanlığa geçiş yapmış olması pek ihtimal dâhilinde gözükmemektedir. Muhtemelen El- Bekri, başka bir Türk boyu ile Peçenekleri karıştırarak yanlışlığa düşmüştür.⁴⁹ Ancak *Gırnâti'nin Seyahatnâmesinde* geçen bazı kayıtlar sebebiyle de Peçeneklerin XII. Yüzyıl ortalarında bilhassa Macar sahasında yaşayanların arasında İslamiyet'in yaygın olduğuna işaret edilmektedir. Macarlar arasında kaldığı süre boyunca bazı grupları Magribi olarak nitelemesi, araştırmacılar da Peçenekleri ima ettiği düşüncesini şekillendirmiştir.⁵⁰ Fakat XII. Yüzyıl öncesi dönemde Peçeneklere dair en tafsilatlı bilgileri edindiğimiz imparator Konstantin bile onların inanç sistemine dair somut veriler sunmamaktadır.⁵¹ Yine de bu Peçeneklerin arasında Müslüman hiç kimsenin bulunmadığı manasına da

⁴⁶ Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Ope, Ed. I. Bekker, V. II, Bonn 1839, s. 584 John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.430; Aleksander Paron, *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*, Brill, Leiden 2021, s. 223

⁴⁷ Tıpkı Hazarlardaki olduğu üzere Peçeneklerde de 'Pax Peçenegiya: Peçenek Hoşgörüsü' olgusunun mevcut olduğu ifade edilmektedir. Bkz. M. U. Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s.415.

⁴⁸ *Izvestiya Al-Bekri i drugikh avtorov o Rusi i slavyanakh*, A. Kunik, Akademi Nauk, C. I, Sank-Peterburg, 1878,s. 59, 60. Peçeneklerin Müslüman olduğuna dair üstü kapalı bir bilgi Mesudi'de de mevcuttur. Bkz. Mesudi, *Altın Bozkırlar*, Tr. D. Ahsen Batur, Selenge Yay. İstanbul, s. 94.

⁴⁹ A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s.78.

⁵⁰ *El- Gırnâti Seyahatnamesi*, Hz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yay. İstanbul 2018, s.200.

⁵¹ A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 78.

gelmemektedir. Ufak bir yüzdellik dilimi dahi olsa da Müslümanlarla ticaretin yapıldığı noktalara yakın kesimlerde ve muhtemelen batı ordalarının içinde de İslamiyet inancı mevcuttu. Nitekim Hazarlar ve Bulgarlar arasındaki Müslümanlık İslam ülkelerinden gelen tüccarlar ve kendisini İslam'a adanmış dervişler vasıtasıyla sağlanmışır.⁵² Ancak bütün bunlarla birlikte çok daha farklı inançlara mensup Peçenek boyu içindeki ilişkilerin nasıl bir seyir izlediğine dair maalesef elimizde yeterli bilgiler bulunmamaktadır.

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Peçeneklerin bir boyunun Hristiyanlığı kabulü, zaruret ortamının doğmasından kaynaklanmıştır. Bazı görüşlere göre Peçeneklerin 11. yüzyıldan 12. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemde dini görüşlerinden şu veya bu şekilde tek tanrılı doktrin lehine bunu topluca reddettiklerine ilişkin bilgilerin şu anda yeterli maddi doğrulamaya sahip olmadığı kabul edilmesi gerektiği belirtilir. Aynı zamanda, tüm bu çelişkilerin tek mantıklı açıklamasının, Peçenekler tarafından yeni inancın benimsenmesinin, onlar tarafından uluslararası arenadaki çok mühim siyasi varlık meselelerini çözmek için kullanıldığı şeklinde değerlendirilmektedir.⁵³ Zaten Peçenek liderleri tarafından sözde kabul edilen Hristiyanlık, Bruno'nun Peçenek topraklarını terk etmesinin ardından, bu dönüşümlerin yaygınlaşmadığı, hatta kısa sürede terk edildiği görülmektedir. Ancak kısa süren bu dönüşüm dahi, Peçenekler için herhangi bir sükûnet ortamı yaratmamış, aksine sonraki süreçlerde yaşanacak zor zamanların temelini atmıştır. Peçeneklerin Ruslarla olan mücadeleleri şiddetini arttırırken, diğer bir tehlike doğu sahasından baş göstermiştir. Kuman/ Kıpçaklar, bir diğer Türk boyu olan ve önceden de Peçeneklerle husumetleri olan Uzları, Peçenek sahasına doğru göçe zorlamıştır.⁵⁴ Yaşanan bu göç dalgası Macarlarla Peçenekler arasında yaşanan hadiselerle benzerlik gösterir. Bir yandan Rus, diğer yandan Uzlar arasında sıkışan Peçenekler, soluğu Bizans, Macar ve Rus topraklarında almışlardır. İç politikada hareket ederken birlik yönünden sıkıntılar çeken Peçeneklerin her boyu, farklı şekillerde hayatlarını çizmişlerdir. Uzların baskısıyla birçok Peçenek bakiyesi, Rus knyazlarının yönetimleri altına girerek, önce Hristiyanlaştırılıp, daha sonra sınır muhafazasında görevlendirilmişlerdir.⁵⁵ Yabancı sahalara intikal eden Peçenek bakiyeleri, ilk olarak Hristiyanlığı görünüş itibariyle kabul etseler de aradan geçen zaman zarfında bu din boylar içine yerleşmiş, böylelikle sindirme politikası başarıyla gerçekleştirilmiştir. Macar topraklarına göç eden Peçenekler de zaman zaman zorlamalarla karşılaşmışlar hatta bu yönde ölümler bile gerçekleşmiştir.⁵⁶ Birbirinden kopan Peçenek boyları gerek Rus topraklarında gerekse dağıldıkları farklı coğrafyalarda, Rus-Slav birliği içine dâhil olarak, hem Slav kültürü hem de Hristiyanlıkla yoğrulan melez bir yapı içinde zamanla kimliklerini kaybetmişlerdir. Gün yüzüne çıkarılan kazılardaki mezar kalıntılarında, bilhassa 1030'lar sonrası dönemlerde Peçeneklerin Hristiyanlığa dönmüş olanlarında dahi, inatla bozkır gelenekleri devam etmiş, Hristiyan gömme geleneklerinin yanı sıra bozkıra ait inançlar da definlerde

⁵² Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, Selenge Yay., İstanbul 2021, s. 141- 147.

⁵³ M. V. Kiselëva, "Peçeneği v Sisteme Mejdnorodnih Otnoşenii v VIII- XII vv.", s.359.

⁵⁴ Uzlardan, Rus Kroniklerinde ilk defa 985 senesinde bahsedilir. Bu dönemde Peçeneklerin Uz baskısına dayanamayıp bazı boylarının Knyazların hizmetine girmesine ve dolayısıyla onların vaftiz olmalarına yol açmıştır. Bkz. *PVL*, s.57.

⁵⁵ A. P. Horvath, *age*, s.30- 31.

⁵⁶ *Gesta Hungororum* adlı eserde Tanuzaba ve karısının Kral Istvan zamanında Hristiyan olmayı reddettiği pagan inançlarına bağlı kaldığı anlatılmaktadır. Bkz. Anonymus, *Macarların Gestası*, Tr. Gökhan Dilbaş, Zepros Yay., İstanbul 2014, s. 90.

görülmüştür.⁵⁷ Netice itibarıyla Peçenekler kendilerine tebliğ edilen şekilde rızayla değil, mecburi şartlar altında göç ettikleri mezkûr topraklarda Hristiyanlık kimliğine bürünmüşlerdir. Yukarıda bahsedilen metinde geçtiği üzere acımasız ve insanî vasıflara uygun görülmeyen Peçeneklerin ancak Hristiyanlığa geçişiyle huzur buldukları ve kendi insanî mevcudiyetlerini bulabildikleri ifade edilerek, sonraki dönemlerde onların Hristiyanlığa geçişi adeta zafer sayılmıştır.⁵⁸

Sonuç

Peçeneklerin etrafındaki diğer siyasi dinamikler benzeri, tam manasıyla Hristiyanlık, İslamiyet gibi inançları benimseyememiş olmalarının altında yatan asıl sebebin, onların içişlerinde bağımsız boylar şeklinde örgütlenme sistemine sahip olmaları yönünde kanaat getirmekteyiz. Her ne kadar bağımsız şekilde hareket etseler de son zamanlarda vücuda getirilen yeni çalışmalarda, onların bilinçli bir şekilde idari ve sosyal devlet yapılanmasını sağlayarak, kağanlık kurdukları ileri sürülmektedir.⁵⁹ Gök Tanrı inancının yaygın bir şekilde sürdürülmesine rağmen geçen zaman içinde buldukları arenada çeşitli siyasi hadiselerin cereyan etmesi, onları bazı tek tanrılı inançları sözde kabule zorlamıştır. Gök Tanrı inancının terk edilmesinin boy birliği içinde nahoş karşılandığı bilinmektedir. Tek tanrılı din adı altında vaftiz olup, Hristiyanlığa geçen boy liderlerinin bu inancı tercih etmesiyle, liderlik mevkilerinin ellerinden alınması gibi büyük yaptırımlar da mevcut görünmektedir. Bunun benzer örneği, İbn Fadlan'ın Bulgarlara seyahati sırasında Uzlarla karşılaşmasında görülür. Daha önceden Müslüman olmuş bir Uz reisine kendi boyu tarafından gözdağı verilmiş, eğer bu inancı sürdürürse reislik mevkiinin elinden alınacağı söylenmiştir.⁶⁰ Aynı şekilde Rus Knyaz Svyatoslav'ın annesinin onu vaftiz olmaya ikna etme çabaları da Svyatoslav'ın drujinaları karşısında küçük düşeceği, dolayısıyla liderlik vasfını kaybedeceği endişeleri sebebiyle başarıya ulaşamamıştır.⁶¹ Adeta pamuk ipliğine bağlı siyasi ilişkiler dini seçimler karşısında tereddüt noktasını oluşturmuştur. Ancak ne zaman Peçenekler kuzeyden Ruslar ve doğudan Uzların saldırılarına maruz kalıp boyların yapıları bozulmuştur, işte o zaman Hristiyanlığı daha sonradan çevre güçlerin güdümünde, şartların zorlanmasıyla kabul etmişlerdir. Bizans'a intikal eden önemli boy beyleri vaftiz olarak kendi halklarına öncülük etmişlerdir. Bizans ise kendi etkisi altına almayı hedefleyen politikasında sözü geçen Peçenek başbuğlarını çeşitli hediyeler ve unvanlar vererek onların gözlerini boyamak suretiyle kendi hizmeti altına girmelerini sağlamıştır. Zaten Uz ve Rus saldırıları sebebiyle bozulan ekonomileri, geçim darlığı çekmelerine yol açmış, Bizans'ın sevindirici miktarlarda para ve hediye karşılığında vaftiz olmayı koşul sunması, Peçenekler için başta zararsız bir istek gibi görülmüştür. Lakin bunun bedelini sonradan kimlikleri yitirerek ve bağımsızlıklarından ödün vererek ödemeye mecbur kalmışlardır. Netice itibarıyla her ne kadar dolaylı bir etmen gibi gözükse de iç bünyedeki dağınıklık ve sonradan tepeden inme bir din, birlik içinde

⁵⁷ Teodora Krumova, "Pecheneg Chieftains in the Byzantine Administration", *Annual of Medieval Studies*, at Ceu, V. 11, 2005, s. 215; Florin Curta, "The Image and Archeology of the Pechenegs", *Banatica*, V. 23, 2013, s. 157.

⁵⁸ Florin Curta, "The Image and Archeology of the Pechenegs", s.144

⁵⁹ M.U. Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 489-90.

⁶⁰ *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, s.40; Nikon Kroniğinde Peçenek Başbuğu Temir'in akrabaları tarafından öldürülmesi hadisesi yer almaktadır. (1004) Buna göre mesele başbuğun Hristiyanlığı tercih edip Rus Knyazının safına geçmek istemesinden kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir. Bkz. *The Nikon Ch.* s. 119.

⁶¹ *The Russian Primary Ch.* s. 84.

kenetlenmeyi sağlayamamış, bu ise siyasi istikrarın yapısına direkt bir etki yaparak bu ulusu tarihten silmiştir.

Kaynaklar

Ana Kaynaklar

Anonymus, *Macarların Gestası*, Tr. Gökhan Dilbaş, Zepros Yay., İstanbul, 2014.
Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, İng. Tr. R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washinton 1967.

El- Gırnâfî Seyahatnamesi, Hz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yay. İstanbul 2018.

Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Ope, Ed. I. Bekker, V. II, Bonn 1839.

Izvestiya Al-Bekri i drugikh avtorov o Rusi i slavyanakh, A. Kunik, Akademi Nauk, C. I, Sank- Peterburg, 1878.

İbn Fazlan Seyahatnâmesi, Tr. Ramazan Şeşen, Tarih Encümeni Yay., İstanbul 2020.

İbn Rüste, *el- A'lâkun-Nefîse*, Tr. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yay. Ankara 2017.

John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, Tr. John Wortley, Cambridge University Press, New York 2010.

Mesudi, *Murûc ez-Zeheb*, Tr.D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004.

Michael Psellus, *Fourteen Byzantine Ruslers: The Chronographia*, Penguin Books, New York 1966.

“The Letter of Bruno of Querfurt to King Henry II: On His Aliance with the Pagans”, İng. Tr. W. L. North, erişim adresi: https://d31kydh6n6r5j5.cloudfront.net/uploads/sites/83/2019/06/Bruno_of_Querfurt_Letter_to_Henry_II_for_MARS_website.pdf, erişim tarihi: 26.07.2021.

Povesti Vremennih Let, Tr. D. C. Likhaçeva, Vita Nova, Sank-Peterburg 2012.

Patriarş ili Nikonovskoyu Letopis', *Polnoye Sobranie Russkih Letopisey*, Sank-Peterburg 1862.

The Russian Primary Chronicle, Tr. Samuel H. Crosss, The Medieval Academy of America, Cambridge, Massachusetts 1953.

The Nikonian Chronicle, Tr. Serge A. Zenkovsky, The Kingston Press, New Jersey 1984.

Araştırma Eserler

Artamonov, M.I., *Hazar Tarihi*, Selenge Yay., İstanbul 2019.

Baronas, Darius, “St. Bruno of Querfurt: The Missionary Vocation”,

Lithuanian Historical Studies, V. 14, 2009.

Blumenthal, Uta-Renate, *The Investiture Controversy Church and Monarchy*

from Ninth to the Twelfth Century, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988.

Curta, Florin, “The Image and Archeology of the Pechenegs”, *Banatica*, V. 23, 2013, s. 143- 202.

- Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, Selenge Yay., İstanbul 2019.
- Giesebrecht, Wilhelm von, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit: Bd. Blüthe des Kaiserthums*. 5. Aufl, Duncker & Humblot, Leipzig 1885.
- Gumilov, L. N., *Drevnie Turki*, Nauka, Moskva 1967.
- _____, "Eski Türk Dini", Tr. Harun Güngör, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 377, 1994, s. 526.
- Horvath, A. P. *Pechenegs, Cumans Iasians, Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Hereditas, Hungary 1989.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1980.
- Karatay, Osman, Serkan Acar, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- Karwasinska, Jadwiga, "Vita quinque fratrum eremitarum (seu) vita uel passio benedicti et Iohannis sociorumque suorum auctore Brunone Querfurtensi: Epistola Brunonis ad Henricum regem", *Monumenta Poloniae Historica series nova*, t.IV:3, Warsaw: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973, s. 97- 106.
- Kitapçı, Zekeriya, *Azerbaycan- Harzem Ve Türk Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yay. İstanbul 2005.
- Kiselëva, M. V. "Peçenegi v Sisteme Mejdunorodnih Otnoşenii v VIII- XII vv." *Disseertsaya na Soiskaniye Üçonoy Stepeni Kandidata İstoriçeski Nauk*, Varoney, 2012.
- Koç, Dinçer, *İdil Bulgarları*, Selenge Yay., İstanbul 2021.
- Krumova, Teodora, "Pecheneg Chieftains in the Byzantine Administration", *Annual of Medieval Studies at Ceu*, V. 11, 2005, s. 207- 221.
- Kurat, A. N., *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.
- Küçükspahioğlu, B. "IX-X. Yüzyılda Bizans-Rus İlişkileri ve Kiev Prensesi Olga'nın Hristiyanlığı Kabulüne Dair Bazı Görüşler", *Kafkas Dosyası*, İstanbul 2006, s.6.
- Macartney, C.A., 'The Pechenegs', Tr. Emine Dikmen, *GTTD*, C. 2, S.4, 2020, s.491.
- Obolensky, Dimitry, *Byzantium and the Slavs*, St. Vladimir's Seminary Press, New York 1994.
- Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2006.
- Ögel B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001.
- Radloff, W., *Sibirya'dan*, Tr. Ahmet Temir, 4 C., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.
- Paron, Aleksander, *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*, Brill, Leiden 2021.
- Rasonyı, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.
- Rasovskiy, D.A., "Rus'da ve Ugriya'da Peçenekler, Torklar ve Berendiler", Tr. Kürşat Yıldırım, *TDA*, C. 121, S. 239, 2019, s. 285.

Reuter, Timothy, *Germany in the Early Middle Ages 800- 1056*, Rotledge, New York 2013.

Pletnëva S. A., “Peçenegi, Torki i Polvtı v Yujnorusskih Stepyah” *MIA*, No: 62, Moskva- Leningrad 1958, s.213- 214.

Pritsak, Omeljan, “When and Where was Ol'ga Baptized?”, *Harvard Ukrainian Studies*, V. 9, S. ½, 1985, s.15.

_____, *The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transfortmation*, The Peter De Ridder Press, Lisse 1976.

Spinei, V., *The Romanians and The Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to Mid Thirteenth Century*, Brill, 2009.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

Thomsen, Vilhelm, *Rus Devleti'nin Kökenleri Eski Rusya ve İskandinavya Arasındaki İlişkiler*, Tr. Emine Dikmen, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Topsakal, İlyas, *İdil Bulgarları ve İslamiyet*, Ötüken Yay. İstanbul 2019.

Tryjarski, E., *Hunowie europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław– Warsaw–Cracow–Gdańsk, 1975.

Ünver, Günay, Harun Güngör, *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Rağbet Yay. İstanbul 2003.

Vernadsky, George, *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven 1944.

_____, *Rusya Tarihi*, Selenge Yay., İstanbul 2019.

Vasil'evskij, V., ‘Vizantiya i Peçenegi’, *Trudy*, Akademii Nauk, Sank- Peterburg 1908.

Yücel, M. U., *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2020.

TTAD, 6(2)2021: 77-91

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 04.11.2021

Makale Kabul | Accepted: 02.12.2021

Atıf | Cite as: Aleksandr Vyaçeslavoviç Mayorov, “Papa Iv. İnnokent’in Altınorda Hanı Sartak’a Gönderdiği Mektup (Metin, Tercüme, Yorum)”, Çev. Alihan Büyükçolak, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(2), Aralık 2021, s. 77-91.

PAPA IV. İNNOKENT’İN ALTINORDA HANI SARTAK’A GÖNDERDİĞİ MEKTUP (METİN, TERCÜME, YORUM)

Aleksandr Vyaçeslavoviç MAYOROV*

Çev. Alihan BÜYÜKÇOLAK**

Öz

Makalede, Papa IV. İnnokent’in Altınorda Hanı Sartak’a gönderdiği mektubun orijinal metni ve tercümesi sunulmaktadır. Mektup, Sartak Han’ın ve tebaasının bir kısmının Hristiyanlığı kabul ettiği haberini taşıyan bir elçinin Roma’ya ulaşmasından sonra kaleme alınmıştır. Böyle bir haberi taşıyan bir elçinin Papa’ya ulaşmış olduğunu, IV. İnnokent’in biyografı Niccolo di Calvi teyit etmektedir. Ermenice, Süryanice ve Farsça gibi başka kaynaklarda da Sartak’ın Hristiyanlığı kabul etmiş olduğundan bahsedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Papa IV İnnokent, Sartak Han, mektup, Hristiyanlığın kabulü, Nesturilik.

POPE INNOCENT IV’S LETTER TO SARTAKH KHAN OF THE GOLDEN HORDE (TEXT, TRANSLATION, NOTES)

Abstract

The paper published the original text and translation of the letter of Pope Innocent IV to the Golden Horde Khan Sartaq. The letter was written after his arrival in Rome Ambassador Sartaq’s with the news of the adoption of Christianity by Khan and part of his subjects. The fact of the arrival of the ambassador to Pope confirmed the biographer of Innocent IV Niccolò da Calvi. The adoption of Christianity by Sartaq reported as other sources, including the Armenian, Syrian and Persian.

* Prof. Dr., St. Petersburg Devlet Üniversitesi.

** Lisans Öğrencisi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi Tarih Enstitüsü, alihan.buyukcolak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0641-5293

Key words: Pope Innocent IV, Khan Sartaq, Letter, the adoption of Christianity, Nestorianism.

Papa IV. İnnokent'in (1243-1254) Batu Han'ın (1239-1255) oğlu ve varisi, müstakbel Altınorda Hanı Sartak'a (1255-1256) gönderdiği, Vatikan kayıtlarında "Gratias et laudes" adıyla geçen mektup, Anagni'de kaleme alınmış olup, tarihi ise 29 Ağustos 1254'e denk düşmektedir.¹

Bullanın metni, Vatikan Gizli Arşivi'ndeki papalık kayıtlarının 23. cildinde bulunan, XVII. asrın başlarında yapılmış bir kopya sayesinde günümüze dek ulaşmış bulunmaktadır (Archivio Segreto Vaticano. Reg. Vat. Vol. XXIII. Fol. 209v-210r = Ex litteris secretis reg. Vat. ep. 10. Gen. 2. Nr. 7). Belge, ilk kez Odoricus Raynaldus tarafından 1648'de, *Caesar Baronius'un Kilise Tarihi'nin Devamı (Annales ecclesiastici)* adlı eserin 14. cildinde yayımlanmıştır.²

Belgenin aşağıda sunulan tam metninde, yapılmış en son edisyon kritik esas alınmıştır.³

Orijinal Metin:

Sattach illistri regi Tartarorum

Gratias et laudes agimus Deo Patri omnium rerum visibilium et invisibilium creatori, et unico Filio ejus coaeterno sibi Domino Jesu Chriso, Redemptori, et Salvatori hominum. Tanto mentis nostrae gaudia exultamus, quia sicut jam in universo mundo incipit praedicari, ipse Deus Pater in faciem cordis tui vitae spiraculum inspiravit, revelans tibi lumen claritatis suae, ut de speculo fidei, quo ad cognitionem invisibilis gloriae intellectus humani oculos illustrator, radium summae veritatis accipias, quo ad veram et praesentem divinae scientiae certitudinem perducaris, immortalitatis et incorruptionis desiderabili munere fruiturus. Nec mirum si super tuae illuminationis beneficio, quo de tenebris ignorantiae, in quibus alieni a Dei vivi notitia homines evanescent, ad lumen verae cognitionis adduceris, applaudens tibi exultat humanitas, et fidelium Christi universitas collaetatur, cum non fit dubium in caelesti curia, incrementum exinde receptura, non modicum de tua et tuorum conversione crevisse gaudium Angelorum, quibus, sicut Dominus Jesus Christus Rex eorum homo factus nunciavit, hominibus de reconciliatione paenitentium nascitur in caelo laetitia principalis.

Propterea cum per dilectum filium Iohannem presbyterum capellanum tuum, latorem presentium, quem ad nostram misisti presentiam, nobis innotuit, quod tu cum nonnullis de populo tuo, relicto infidelitatis errore, veterem gentilitatis hominem in sacro Christiani baptismatis lavacro exuisti; et per fidem et confessionem domini Ihesu Christi filii dei novum induisti hominem, qui secundum deum in iustitia et sinceritate creatus ad immortalitatis et incorruptionis beatitudinem iugiter innovatur. Repletum est

¹ August Potthast, *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum 1198 ad anno 1304*, T. II. Berolini, 1875, Nr. 15501. p. 1274; Elie Berger, *Les registres d'Innocent IV (1243—1254)*, Paris, 1897. Nr. 8315.

² Belgeye dair yapılmış çalışmaların bibliyografyası için bkz: Williel R. Thomson, "Checklist of papal letters relating to the order of St. Francis: Innocent III — Alexander IV", *Archivum Franciscanum Historicum*, V. 64. 1971. 367-580, Nr. 1805.

³ Karl-Ernst Lupprian, "Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels", *Città del Vaticano*, 1981, p. 209—212.

os nostrum dei laude festiva, et in spiritu nostro pro modulo imbecillitatis humane ineffabilem cum angelis gaudii dulcedinem sensimus, quia coram deo in libro vite scriptum legitur nomen tuum, et per libertatem glorie filiorum regni dei heres et coheres Christi filii eius effici meruisti.

Gaude igitur karissime fili, et non fatigeris assiduis laudibus divine pietatis rememorari clementiam, que tantam benignitatis misericordiam tecum fecit, ut te ad lucem suam mirabilis inspirationis electione vocarit, ne per antiquos cecitatis errores in eternas spiritualis mortis tenebras trahereris. Gaude, inquam, incessanter, et lauda, quod ex tumulto mortuorum, qui de tuba evangelii Christi non hauserunt audiendo et credendo vite spiritum, suscitatus irrationabilem sensuum motum, quo in sanctam resurrectionem viventium procedere valeas, recepisti. Ergo nos, quos licet immeritos idem dominus Ihesus post beatum Petrum apostolorum principem, cui quidem in summo apostolatu tempore nostro successimus, tenere voluit super homines vices suas, collata nobis in eodem apostolorum principe potestate super terram in celo quodcumque ligandi pariter et solvendi, de omnipotentis dei auctoritate confisi super te, tamquam carissimum filium nostrum, thesauros paterne ac apostolice benedictionis effundimus, ut sis a deo et nobis in secula benedictus, et in presenti tempore augearis spiritualium et temporalium bonorum gratia et in futuro seculo felicitatis eterne premio sublimeris.

Proficiat quoque tibi, nobis pro te dominum exorantibus, susceptum Christiane fidei sacramentum ad huberem meritorum gratiam promerendam quod procul dubio tibi profuit ad plenam omnium tuorum indulgentiam peccatorum; et per quod tibi patuit aditus ad regnum eternum, per illud invenias perventionis introitum ad salutem. Eum siquidem erga te concepimus dilectionis affectum, quo afficitur in filio suo pater: immo tanto maiorem, quanto potentior et affectuosior est spiritualis patris caritas, qua tibi vice dei coniugimur, quam carnalis, qua quis ad tempus diligit filios carnis sue. Ideoque fili amantissime nobis, in domine tuam celsitudinem obsecramus, quatinus in fide, spe ac dilectione creatoris et salvatoris nostril, qui te vocavit in gratiam suam, suscepit ad misericordiam, elegit ad gloriam, per meditationem legis ipsius assiduam et voluntariam disciplinam mandatorum eius, studeas exerceri. Illa quesumus scrutare sollicitus, in illis versare cotidie, et in ipsis viarum dei semitas investiga, ut per hec qualiter te deo placere oporteat eruditus, in potentias dei, cum te de infirmitate mortalis corporis educi contigerit, inducaris.

Verum quia, sicut docuit ex conscientia dei divinus apostolus Paulus, corde creditur ad iustitiam, ore autem confessio fit ad salutem, oportet, excellentissime princeps, ut susceptam Christi fidem claro confessionis preconio declarare studeas, et pie actionis testimonio dilatare. Sumat igitur ex te rationabilis creature multitudo, quam contines, Christiane institutionis exemplar: et quia salvator omnium dedit omnibus hominibus potestatem filios die fieri, credendo in nomine ipsius, qui neminem vult perire, largiendi ac recipiendi adoptionem filiorum huiusmodi per verbum evangelii omnes, te protegente, securam habeant libertatem; ita quod ad summam tibi copiose retributionis accrescat salutaris conversio plurimorum.

Sane prefati capellani tui mora prolixior excusationis legitime apud regalem clementiam debet esse tuta presidio, quia dudum cum ad nos accederat, procurantibus, ut dicitur, quibusdam malivolis a quondam Conrado, nato quondam Friderici olim Romanorum imperatoris, in regno Sicilie captus fuit, et non nisi post mortem eiusdem

.C. libertati prosequendi itineris, suis tamen rebus et litteris quas afferebat perditis, restitutus.

Dat. Anagnie IIII kl. Septembris anno XII.

Tercümesi:

Tatarların şanlı kralı Sartak'a

Görünen ve görünmeyen her varlığın Yaradan'ı Tanrı Babamıza ve O'nun, kendisiyle aynı maddeden ve kökten gelen oğlu, insanların kurtarıcısı, salâhate erdiricisi Efendimiz İsa Mesih'e müteşekkiriz ve onun duacılarıyız. Kendisine artık bütün cihanda ibadet edilen Tanrı Babamızın, nefesini senin de kalbine üflemiş olmasından ötürü kalbimizde derin bir mutluluk peyda oldu zira O kendi nurundan sana bir huzme gösterdikten sonra, görmek için insan gözünün ışık almaya muhtaç olması gibi şimdi sen de O'nun akılla kavranamaz görkeminin sırrına ermek için iman aynanda hakikatlerin en ulusuna, (O'nun) nuruna vakıf oldun. Bu sayede, ölümsüzlüğün ve sonsuz yaşamın sırlarından istifade edebilmek için Tanrı ilmine şeksiz ve şüphesiz kabul edilebilirsin. Senin tecrübe ettiğin o aydınlanma sayesinde, karanlığın içerisinde olup Yaşayan Tanrı'dan bihaber başka insanların (da) hakikatin ışığına erişmiş olmalarında şaşırılacak bir durum yoktur. İsa'ya iman eden herkes sevin sin ve insanlık sana alkış tutsun zira hiçbir şüphemiz yoktur ki Cennetteki Krallığa insanlar ayırt edilmeksizin alınacak, (senin) ve senin halkının (dine) gelişi ise melekleri sevindirecektir. (Zira) onlara (meleklerle) ve insanlara, İsa Mesih Efendimiz, bir insan bedenine girip, tövbelerini yerine getiren kimselerin cennette büyük mutluluğa vesile olduklarını söylemiştir.

Bu sebeple sen, baş rahibin, sevgili oğlumuz Johann Presbyter'i bize yollayıp, halkından bazı kimselerle birlikte küfürden uzaklaştığımızı, kutsal vaftiz ile o eski putperest insan olmaktan kurtulup, imana geldikten ve Tanrı Oğul, İsa Mesih Efendimizi tanıdıktan sonra, (artık) Tanrı tarafından adalet ve samimiyet, ebedi mutluluk ve yaşam ile muştulanmış yeni bir insan halini almış olduğundan bizi haberdar ettin. Dillerimiz vecd içinde Tanrı'nın adını anmaktayken, ruhumuzda alelade insani çaresizliğin yerine meleklerle birlikte mutluluğun o tarifi imkânsız lezzetini hissediyoruz zira (artık) İlahi Yaşam Kitabı'nda adın okunmakta, (eğer) Efendimizin oğullarına yazılmış bir şöhrat ve hürriyet varsa onlar, Tanrı'nın ve O'nun oğlu İsa Mesih'in varisleri olmalarının şanındandır.

Öyleyse, ruhunu dindir, sevgili oğul ve Tanrı'nın rahmetine hamd ü sena etmekten an geri durma zira o senin için merhametini ve şefkatini esirgemedi, kendisinin nuruna ve ilhamına varman için seni seçti ve (böylece) sen o kadim körlük kusurun yüzünden maneviyatın öldüğü o ebedi karanlıkta anlamsız bir yaşam sürmekten azat oldun. Ruhunu dindir, diyoruz ki İsa'nın İncil'inin sesini, onu duyamamış ölülerin mezarından hiçbir şey almaksızın ve durmaksızın yüceltesin. Akli aşkın bir düşüncenin tazyikiyle uhrevi yaşama iman ettin, ki bunun sayesinde de fanilerin kutsal dirilişine malik olabileceksin. Havariliğin o yüce makamına ermiş, Aziz Petrus'un ve (diğer) Havari efendilerimizin ardından, her ne kadar layık olmasak da Mesih Efendimiz, bugün, bizi insanların üzerine (kendisinin) vekili atamıştır. Havari Efendilerimize olduğu gibi, yerde ve gökte ve bunların arasında yer alan her şeyin iktidarı bize tevdi edilmiştir, seni Sonsuz Kudretin Sahibi Tanrı'nın iktidarı altına alıyoruz, sana sevgili oğul, Babamızın ve havarilerin nimetlerinden müteşekkil hazineler sunuyoruz ki bu sayede sen, Tanrı'nın ve bizim tarafımızdan sonsuza dek kutsanmış olacaksın, bugün

madden ve manen yaptığın hayırları çoğaltasın (ki böylece) öteki hayatında ebedi mutluluk ile ödüllendirileceksin.

Bunun için, Efendimize dualar ediyoruz ki layık olduğun mükafatı bolluğunca elde edebilmen için Hristiyanlık inancının sırrına ermek yolunda O (İsa Mesih) da yardımcın olsun, şüphesiz, onun şefaati, tüm günahlarının affını mümkün kılacak, sana ebedi krallığın yolunu açacak ve böylece oraya girip kurtuluşa erenlerden olmana vesile olacaktır. Zira bizim sana yönelik hislerimiz, bir babanın oğluna duyduğu sevgi gibidir ve hatta bizimkisi, sen ile bizi Tanrı için bağlayan uhrevi bir sevgi olduğundan, daha da kuvvetli ve şiddetlidir, fani yaşamda herhangi bir kimsenin kendinden doğdu diye çocuğuna duyabileceği fani sevgiden çok daha fazlasıdır. Bu yüzden, benim en sevgili oğlum, seni lütfuyla örten, merhametini esirgemeyen, adı duyulsun diye seni seçen Yaradan ve Kurtarıcımız'ın sevgisine, güvenine ve inancına layık bir hükümdar olacağından eminim, onun öğretilerinin temellerine ve nasihatlerine uzun ve gayretli bir şekilde anlamaya çalışmak suretiyle vakıf olabilirsin. Onları kavramak için çaba sarf etmeni ve onlarla her gün iştigal etmeni ve onlar üzerinden Tanrı'ya giden yolları bulmanı ve böylece Tanrı'ya nasıl hoş görünebileceğini ve kendilerini fani doğalarının zayıflıklarından azat edebilmiş kimselerin mükafatı olan, Tanrı'nın kudretinden nasıl istifade edileceğini öğrenmeni diliyoruz.

Havari Efendimiz Pavlus'un, Tanrı'nın verdiği ilhamla dediği gibi, "imana kalben gelmekle hak yola, imanın dile gelmesiyle ise kurtuluşa erişilir" dolayısıyla vakur princeps, esasen, İsa Mesih'in inancına girdiğini halkına açıkça beyan etmen ve (o inancı,) yaptığın hayır hasenatın müsebbibi olarak geniş kitlelere duyurman gerekmektedir. Anlattığın çok sayıdaki Tanrı'nın yarattığı o akıl sahipleri, senin Hristiyan ilmini kendilerine örnek alsınlar. Zira, kendine iman etmek şartıyla her insana Tanrı'nın oğlu olma fırsatı veren bizim Kurtarıcımız, tek bir kimseyi dahi kaybetmek istemez. Öyleyse her kim İncil'e iman ederek (Tanrı'nın) oğlu olmak şerefine nail olmuş ise, senin onları himaye etmen sayesinde emniyete ve hürriyete erişsinler, bu şekilde pek çok insanın imana gelmesi ise sana en eftal ve bol miktarda mükafatlar getirsin.

Pek tabii ki, yukarıda adını andığımız papazının, mahiyeti malum sebepten ötürü uzun bir süre gecikmesini, hükümdarlığından gelen merhamet ile hoş göresin zira o bizi, dediğine göre, bir zamanların Roma İmparatoru rahmetli Friedrich'in oğlu olan rahmetli Konrad'ın hizmetindeki, kendisini Sicilya Krallığı'nda alıkoyan art niyetli bazı kimselerin yüzünden hayli uzun bir süre arayıp durmuştur. Onu ancak bu Konrad'ın vefatından sonra, fakat eşyalarından ve yanında taşıdığı mektuptan mahrum bir şekilde, yoluna devam etmesi için salıvermişlerdir.

(Papa'nın) on ikinci yılının Eylül kalendasına dört gün kala Anagni'de verildi. (29 Ağustos 1254)

Yorum:

Sartak Han'ın, Hristiyanlığı kabul ettiği hususunda Papa'yı bilgilendiren şahsi papazı Johann'ın başında bulunduğu heyet, Roma'ya muhtemelen henüz 1253'te gönderilmişti. Sartak'ın elçileri, Papa'nın rakibi olan Cermen İmparatoru II. Friedrich'in (1220-1250) oğlu Cermenlerin ve Sicilya'nın Kralı IV. Konrad'ın (1250-1254) talimatı üzerine birkaç ay kadar Güney İtalya'da alıkonulmuşlardı. Bu esnada elçilerin tüm mal varlıkları ki buna Papa'ya yazılan Han'ın mektubu da dahil, ellerinden

alınmıştı. Roma'ya dek yolculuklarına ancak Konrad'ın ölümünden (21 Mayıs 1254) sonra devam edebildiler.⁴

IV. İnnokent, Han'ın elçilerini Anagni'deki makamında kabul etmiş ve 29 Ağustos 1254'te aynı şekilde Sartak'a mukabelede bulunmuştur. Han'ın vaftiz edilmiş olmasından duyduğu sevinci, hislerini hiç gizlemeyerek, açık bir şekilde dile getirmiştir. Halbuki Papa, Sartak'ın Hristiyan oluşuyla alakalı bazı meselelere vakıf idi. Bilhassa Sartak'ın Hristiyanlığı Nesturiler aracılığıyla benimsemiş olduğundan, ki Nesturi öğretisini Roma Kilisesi reddetmekteydi. Bu bilgiyle birlikte IV. İnnokent, muhtemel ki Sartak'ın elçisinden Han'ın, Katolik Kilisesi'nin öğretileri uğruna Nesturiliğin dogmalarından vazgeçmeye hazır olduğuna dair bir itimat almış olmalıdır. Her ihtimalde Papa, Sartak'ı kendisinin manevi bir oğlu olarak görmüş ve Han'ın artık İsa Mesih'in vekili olan Roma Pontifiği'nin manevi koruması altına gireceğinden emin olduğunu ifade etmiştir. Papa, mektubun son kısmında Han'ı, halkına Hristiyanlığı kabul ettiğini ilan etmeye ve bu şekilde Hristiyanlık öğretisinin tebaası arasında yayılmasına katkı yapmaya davet etmektedir.

Sartak Han'ın elçilerinin Papa IV İnnokent'e geldiklerini ve kendisiyle müzakereler yaptıklarını Papa'nın biyografisi olan Niccolo di Calvi (Nikolay de Kurbio olarak da bilinir. Daha sonra Assisi piskoposluğu yapmıştır) de teyit eder. Pontifiğin vefatından kısa bir süre sonra hazırlanan resmi biyografisinde Niccolo, "Tatarların Kralı'nın" Papa'ya gönderdiği heyetten, Papa'nın görevi sürecindeki en önemli olay olarak bahseder ki İnnokent'in biyografisinde bu olaya ayrı bir başlık (Cap. XXXIX: De nuntiis Regis Tartarorum) ile yer verir.

Niccolo di Calvi, "Tatarların kralından" Papa'ya gelen kişinin, Roma yolunda "(kral) Konrad tarafından Puglia Krallığı'nda alıkonulduğunu" (per Corradum in regno Apuliae fuit tentus) ifade ettiği, "Ermeni bir ruhban olduğunu" (quidem Armenus clericus, nuntius Regis Tartarorum) hususi olarak dile getirir.

Biyografinin devamında "Tatarların kralının" Hristiyanlığı kabul edişiyile alakalı hikâyeye yer verilmektedir: "*Kralın oğlu amansız bir hastalığa tutulmuş, tabipler ise çaresiz kalmışlardı. (İşte o zaman Kral), (bizim) cemaatimizi ve diğer Hristiyanları huzuruna çağırıp, eğer ki onların (Hristiyanların) Tanrısı, oğlunu iyileştirmez ise bunun bedelini kendi hayatları ve varlıkları ile ödemek durumunda kalacaklarını, lakin eğer oğlu sağlığına kavuşursa hemen onların dinine geçmeye hazır olduğunu söylemiş. Bundan ötürü Hristiyanlar üç gün oruç tutmuşlar ve hastanın üzerine haç çizip, İsa'nın adını zikretmişler ki bir anda İsa, şafi sıfatıyla hastaya görünmüş ve onu ıstıraplarından kurtarmış. Bundan sonra ise (Kral), onun (ardından da) tüm hanesi ve (bugün) artık elli binden fazla Tatar vaftiz olmak durumunda kalmış. Kral'ın elçisi olan bu Ermeni, büyük bir hürmet ile en yüksek pontifik makamına getirilmiş. Onun (buradaki ikameti sırasında) ihtiyaç duyduğu bütün giysiler ve gıdalar kendisi için temin edildi. Efendimiz Papamızın cevap mahiyetindeki mektubunu geldiği yere, kendi efendisine geri götürmeliydi.*"⁵

⁴ Karl-Ernst Lupprian, Op cit. p. 60-61.

⁵ "Filius namque ipsius Regis infirmabatur aegritudine valida, et omnino incuramen iudicio medicorum, et vocatis ad se Armentis, et aliis Christianis, eos est taliter allocutus, quod nisi Deus ipsorum precibus illocum iorum ejus filium redderet pristinae sanirari, omnes capitali iudicio subjacerent, quod si vero restitueretur sanitati optatae, ad fidem ipsorum continuo se transferret. Indicto igitur inter ipsos Christianos triduo jejunio, et signo crucis facto super infirmo, ac invocaro Christi nomine, subito ab eo, qui sanat

Sartak Han'ın Hristiyanlığı kabulü yalnızca Batı Avrupa değil, Ermeni, Süryani ve Fars kaynakları gibi birbirlerinden bağımsız başkaca pek çok kaynak tarafından da teyit edilmektedir.

Sartak'ın Hristiyanlığa geçtiğine dair söylentiler, Yedinci Haçlı Seferi'ne katılanlar arasında 1252'de Kutsal Topraklar'da yayılmaya başlamıştı. Bunun üzerine, Haçlıların önderi olan Fransız Kral (St.) IX. Louis (1226-1270) bu sefer sırasında kendisine eşlik eden, soyca Fransız Flandresinden gelme Fransisken keşişi Wilhelm von Rubruk'u, Sartak'ın sarayına göndermiştir. Kırım'ı ve Azak bölgesini geçtikten sonra Rubruk ve yoldaşları, İtil'in aşağı akıntısına dek varmışlar, önce Sartak sonra Batu tarafından kabul edilmişler, sonra da Büyük Han Mengü'ye (1251-1259) gönderilmişlerdi.⁶

Rubruk, Sartak'a yaptığı ziyaretin nihayetinde büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Han'ın, Koyyak (Caiac, Coiat, Coiac) adındaki kahyası, Rubruk ayrılırken şöyle demiştir: “Efendimizin Hristiyan olduğunu düşünmeyin, o Hristiyan değil Moal'dır.” Böyle bir izahatı Rubruk, Moğolların ileri düzeyde kibirli olduklarına yorumuştur: “O kadar büyük bir gurura sahiptirler ki İsa'ya bir parça inanıyor olsalar dahi Hristiyan olarak anılmak istemiyor, başkaca her türlü ismin üzerinde yalnızca kendi adlarını yani Moal'ı görmek istiyorlar.”⁷

Lakin Rubruk yine de Sartak'ın yakın çevresinde İsa'ya ibadet edildiğine dair çok sayıda delil ve bizzat Han'ın da Hristiyanlığa ilgisi olduğunu kaydeder. “Sarayın amirlerinden biri” olduğunu varsaydığı, daha evvel zikredilen Koyyak'ın başlarında bulunduğu saray teşkilatının yüksek makamlardaki mensuplarının çoğu Hristiyan idi.⁸ Hatta Koyyak, Rubruk'tan kendisini ve Sartak'ı kutsaması için epey ısrar etmiştir. Bu ricasını yerine getirerek, Rubruk ve yoldaşları Han'ın çadırına girmişler ve burada Han'a “Salve, Regina” ilahisini okumuşlardır. Kabul sırasında Sartak'a Zebur ve Kitab-ı Mukaddes sunulmuş, o ise bu Kitab-ı Mukaddes'in içerisinde İncil'in olup olmadığını sormuştur.⁹

Han'ın sarayındayken Rubruk, Nesturi Ermeni din adamlarıyla da karşılaşmıştır ki bunlardan birisi Rubruk'un elindeki kutsal kitapları ve kıyafetleri zimmetine geçirmiştir. Nesturiliği reddetmesinden ileri gelen takındığı tavır, anlatının kalan tüm kısmına sirayet etmektedir. Nihayetinde ise bu Fransisken misyoner, Moğolların Hristiyanlığına dair abartılı söylentileri Nesturilerin kasıtlı olarak yaydıklarını ifade

languidos, et allegat contririones eorum, extitit liberatus; propter quod baptizatus est ipse, et domus ejus tota, ac ultraquingenta millia Tartarorum. Ipsum vero Armenum nuntium Regis dicti fati summus Pontifex honoravit. Cui fecit in cunctis ejus opportunitatibus, in vestimentis, et alimoniis provideri. Qui reportans literas a Domino Papa, regressus est unde venerat ad dominum suum.” Niccolo di Calvi, “Vita Innocentii IV”, Innocenzo IV. La concezione e l'esperienza della cristianità come «regimen unius personae», Ed. Alberto Melloni, Genoa 1990, p. 288-289.

⁶ Rubruk'un misyonu hakkında daha fazla detay için bkz. William of Rubruk, *The Mission of Friar William of Rubruk: His Journey to the Court of the Great Khan Mongke, 1253—1255*, Translated by Peter Jackson, David Morgan. London, 1990.

⁷ William of Rubruk. Op. cit. p. 205 (XVI.5); Gil'om de Rubruk. “Puteshestvie v vostochnye strany”, Pervod. s latinskogo. A. I. Maleina, *Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka*, Ed. Nina. Pavlovna Shastinoy, Moskva, 1957 s. 114-115.

⁸ Gil'om de Rubruk. s. 111.

⁹ Ibid. s. 113-114.

ederek, hüsnükuruntu içinde kendi çıkarları için bencilce davranmakla Nesturileri aleni bir şekilde suçlu ilan etmektedir.¹⁰

Sartak'ın Hristiyanlığına dair Rubruk'taki şüpheli yaklaşım, başta Ermeniler olmak üzere XIII. asrın diğer yazarlarının ifadeleriyle çelişir mahiyettedir. Moğolların elinde esir olarak bulunmuş ve Cuci Ulusu'ndaki siyasi vaziyeti iyi bilen, Ermenilerin ortaçağdaki en önde gelen tarihçisi Kirakos Gandzaketsi (ölümü 1271), "Ermenistan Tarihi" adlı eserinde Sartak'a hususi olarak bir başlık ayırır ve bu Han'ın, Hristiyan bir sütanne tarafından yetiştirildiğini aktarır: "*yaşı gelip (aklı ermeye başladığında), İsa'ya bağlandı ve kendisini büyüten Süryanilerce vaftiz edildi. Hristiyanlara ve Hristiyan kilisesine yönelik politikasında babası, Batu Han'ın desteğini aldı. O (Sartak), kilisenin ve Hristiyanların durumunu pek çok açıdan rahatlattı ve babasının izniyle din adamlarının ve kiliselerin vergiden muaf tutulacağına dair ferman çıkarttı ve onu her bir yere dağıttı, kiliseden ve ruhbanlardan her kim vergi almaya yeltenirse onu ölümle tehdit etti. (...) İşte o zamandan sonra vardapetler, piskoposlar ve sair ruhbanlar onu ziyaret etme cesareti buldular. Kendisine gelen herkesi kabul edip, arzularını yerine getirirdi. Daima Tanrı'nın korkusuyla ve iyi ahlakla yaşadı, beraberinde bir çadırda altar taşıtırdı, ibadetlerini hiç aksatmazdı.*"¹¹

Kirakos'un çağdaşı Vardan Areveltsi, Sartak'ın ölümünden "*Hristiyanlar için büyük bir acı idi zira o gerçek bir Hristiyan idi, kendi akrabalarını ve başkalarını Hristiyan inancına yönlendirerek pek çok kimsenin kurtuluşuna vesile olmuştur.*"¹² diye bahseder.

Sartak'ın Hristiyan dinine mensup olduğunu Süryani din adamı, yazar, alim-ansiklopedist, Grigoriy Johannes Bar Hebraeus diye de bilinen Ebu'l Farac ibn Garun (vefatı 1286) da teyit etmektedir. Onun verdiği bilgilere göre Sartak, Hristiyanlığı kabul etmek ve kiliseleri himaye etmekle kalmamış, "*anlatılanlara göre, diyakon derecesiyle taltif edilmişti*".¹³

Ermeni ve Süryani Hristiyan yazarların, Sartak'ın Hristiyanlığı ile alakalı verdikleri bilgilere, bu kimselerin mezheplerinden ileri gelen vaziyetten ötürü şüpheli yaklaşılabilir eğer Sartak'ın Hristiyan inancına geçişiyle alakalı onların çağdaşı olan Müslüman yazarlar da bu mezkûr vakadan ötürü derin teessüflerini paylaşmamış olsalardı.

Moğollar tarafından Bağdad'ın, Irak'ın ve Huzistan'ın amiri olarak atanan Alaaddin Ata Melik Cüveyni (vefatı 1283), "Tarih-i Cihangüşa" adlı eserinde Sartak'ın "*Hristiyan inancının yanlısı*" olduğundan bahseder.¹⁴ XIII. asrın ortalarında, Hindistan Sultanı'na kaçan ve burada Delhi Kadılığı makamına oturan bir başka Fars yazar, bilgi kaynağına referans vererek, Hristiyanlığı kabul eden Sartak'ın "*Müslümanlara son*

¹⁰ Ibid. s. 114-116.

¹¹ Kirakos Gandzaketsi, *Istoriya Armenii*, Perevod predisl. i komment. Albert L. Khanlaryan. Moskva, 1976. s. 219.

¹² Vardan Velikii. *Vseobshchaya istoriya Vardana Velikogo*, perevod predisl. i komment. Nikita Osipovich. Emin. Moskva, 1861. s.183.

¹³ Bar Hebraeu. *The Chronography of Gregory Abu'l- Faraj Bar Hebraeus Political History of the World*, Vol. I., Translated by Ernst Alfred Wallis Budge. London, 1932, p. 398.

¹⁴ Alā at-Dīn 'Atā Malik Juvaynī, *Genghis Khan. The History of the World Conqueror*, Translated. from text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, Manchester, 1997.s. 268.

derece gaddar ve adaletsiz muamelelerde bulunan” bir hükümdar imajına sahip olduğunu aktarır.¹⁵

P. Jackson’un yerinde tespit ettiği gibi, XIII. asrın ortalarında Müslüman yazarların bu türden bir vakayı uydurmalarını gerektirecek hiçbir neden mevzubahis değildir.¹⁶ Rubruk’un sunduğu verilere ve diğer delillere dayanarak araştırmacıların çoğu, Sartak’ın hakikaten Hristiyanlığı Nesturi mezhebi üzerinden kabul ettiğine meyillidirler.¹⁷

Nesturilik, bazı Moğol kabileleri arasında VII. asırdan beridir yayılıyor idi.¹⁸ XIII. asrın ilk yarısında, Cengiz Han’ın ve ardıllarının dini hoşgörüsü neticesinde Hristiyanlar, Büyük Han’ın sarayında mühim bir nüfuz kazanmışlardır. Moğollara tabi bir kabileler birliği olan Keraitlerden gelme Hristiyan prensesleri eş olarak almak, bu dönemde Moğollar arasında bir âdet haline gelmişti.¹⁹

Moğol İmparatorluğu’nda Hristiyanların en büyük hamisi, Keraitlerin lideri Tuğrul’un (Wang-Han) yeğeni, Cengiz Han tarafından kendisinin küçük oğlu Tuluy ile evlendirilen Sorgaktani Beki (vefatı 1252) idi ki o Mengü Han’ın, İlhan Hülagü’nün, Arık Buka’nın ve onunla taht kavgası veren Kubilay Han’ın annesi idi.²⁰

Sorgaktani, Büyük Han Güyük (1246-1248) ile Altınorda Hanı Batu arasındaki zıtlaşmada bu ikincisiyle ilişkilerini daha yakın tutmuştu. 1248 yılı baharında Güyük, sağlığı için daha faydalı bir iklime sahip bir yer arayacağı bahanesiyle beraberinde büyük bir ordu ile batı yönünde harekete kalktığından Sorgaktani, Güyük’ün Batu’ya saldırma niyetinde olduğundan kuşkulananarak, gizlice Batu’yu bu harekettten haberdar etmişti.²¹ Batu, hiç vakit kaybetmeden gereken önlemleri alarak Güyük ile buluşmaya, ziyadesiyle bir orduyu andıran kalabalık bir eskort ile gitmiş ve bu hareketi esnasında rakibinin beklenmedik bir şekilde öldüğü haberini almıştır.²² Büyük Han’ın zehirlenmesinde parmağı olanlar arasında Batu’dan ve Sorgaktani’den şüphe duyulması, görünüşe göre dayanaksız değildir.²³

Bir diğer Kerait Nesturi prenses, İlhan Hülagü’nün eşi olan Dokuz Hatun’dur (vefatı 1265). Reşideddin’in aktardığına göre o, “*daima Hristiyanları desteklerdi ve bu insanlar onun sayesinde nüfuzlu kimseler olabilmişlerdir. Hülagü Han, onun bu takdirini hoş karşıladı ve o kimseleri himaye ederdi, tüm mülklerinde kiliseler inşa etmek derecesine dek onlara iyilikler yapmıştır, Dokuz Hatun’un otağında (yürüyen bir)*

¹⁵ Vladimir Gustavovich “Tizengauzen”, *Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy*, T. II, Moskva-Leningrad, 1941, s. 18.

¹⁶ Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221- 1410*, London-New York etc., 2005 s. 100.

¹⁷ Bertold Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, Wiesbaden, 1965 s. 211; (Meseleye dair literatür burada paylaşılmaktadır.) Aram Genrihovich Galstyan, *Armyanskie istochniki o mongolakh: izvlecheniya iz rukopisei XIII-XIV vv.*, Moskva, 1962, s. 110, примеч. 35; Karl-Ernst Lupprian, s. 61.

¹⁸ Richard Foltz, *Religions of the Silk Road: premodern patterns of globalization*, New York, 2010 s. 90-150.

¹⁹ Jack Weatherford, *Genghis Khan and the Making of the Modern World*, New York, 2004, s. 28.

²⁰ Tang Li, “Sorkaktani Beki: A prominent Nestorian woman at the Mongol Court”, *Jingjiao: the Church of the East in China and Central Asia*, Ed. R. Malek and P. Hofrichter. Sankt Augustin, 2006.

²¹ Rashid ad-Din, *Sbornik letopisei*, T. II., Perevod. s pers. Yuriy Pavlovich Verkhovskiy, Moskva-Leningrad, 1960. s. 121.

²² ‘Alā at-Dīn ‘Atā Malik Juvaynī, Op. cit. s. 262.

²³ Robert Marshall, *Storm from the East. From Genghis Khan to Khubilai Khan*, Berkeley; Los Angeles, 1993. s. 160; George Lane, *Daily life in the Mongol empire*, Westport, 2006 s. 241.

*kilise bulunurdu ve (onun içinde) çan çalarlardı.”*²⁴ 1258’de Bağdat’ın ele geçirilmesinden sonra Moğollar, şehrin on binlerce sakinini katlederlerken, Dokuz Hatun’un isteği üzerine şehirdeki Hristiyanlar bu kıyımdan münezzeh tutulmuşlardır. Hatta Dokuz Hatun’un ricası üzerine Hülagü, Hristiyanların mallarının yağma edilmesini yasaklamış, Halife’nin sarayını ise Nesturilerin patriğine armağan etmiştir.²⁵

Moğol Hatunları Sorgaktani Beki ve Dokuz Hatun, Avrupalı diplomatların ve misyonerlerin nazarında efsanevi hükümdar Presbyter Johannes’in kızları halini almışlar, bu hükümdar imajı da Keraitlerin lideri Tuğrul’a (Wang-Han) yakıştırılmıştır.²⁶

Moğolların Kafkasya ve İran Valisi Curmagun Noyan’ın eşi, Eltina Hatun ve onun biraderleri Sadek Aga ve Gorgoz da Hristiyan idiler.²⁷ Aknerli Grigor’un ifadesine göre Eltina, daha önceden Cengiz Han’ın eşi idi, fakat Curmagun’un konumunun çok özel olduğunun nişanesi olarak Eltina’yı ona vermiştir. Curmagun’a felç inmesinden sonra 1242 dolaylarında Eltina, bir müddet onun yerine idareyi ele almıştır.²⁸

Moğollara genel olarak bir antipatik yaklaşım içerisinde olmasında rağmen Kirakos Gandzaketsi, “Tatar savaşçılarının hepsinin kilisenin ve İsa’nın düşmanları olmadığını, aksine pek çoğunun İsa’yı ve kiliseleri sayıp ettiklerini, armağanlar sunduklarını zira onlara karşı bir kin beslemediklerini, fenalıklar etmediklerini” kaydeder. Tarihçi, dediklerinin delili olarak örnek de verir. Moğol kumandanlarından Anagurak Noyan adında biri, yanında bir manastırın inşa edilmiş olduğu Aziz Havari Faddey’in kabrinin bulunduğu kilisenin baştan aşağı temizlenip, ibadete açılmasını emreder. Anagurak, “*Tanrı’ya dua edecek olan kimseler, ordusunun bulunduğu yerlerden de endişe etmeden geçebilsinler diye her bir yana yollar yaptırmış, buraya (ibadet etmeye) gelmek isteyen hiçbir kimsenin rahatsız edilmemesi, engellenmemesi hususunda kati emir vermiş, kendisi ise sık sık onlara (ibadete gidenlere) katılmış. Tatarların çoğu oraya giderler, oğullarını ve kızlarını vaftiz ederlerdi...*”²⁹

Moğolların Hristiyanlığa yönelmiş oldukları söylentileri sadece Hristiyan Doğu dünyasında yayılmış değildi. Beşinci Haçlı Seferi’nden itibaren Batı’da da gittikçe yayılmaya başlamış ve bu söylentiler Roma’ya (Papalık Makamı’na) dek varmışlardı. Bu söylentiler, Moğol hükümdarlarından birinin kızlarından biriyle evlendiği ve sonrasında Moğolların da İsa’nın öğretilerini takip etmeye başlamasına vesile olan Presbyter Johannes’e dair bir efsane ile birlikte yayılmaktaydılar.³⁰

Moğolların Hristiyanlığına dair bu hayal, Kutsal Toprakların Müslümanlardan kurtarılması meselesinde bu gaddar göçebelerin, Avrupalı Haçlılar için müttefik olabilecekleri yönünde bir umuda yol açtı. Böyle bir ittifakın ihtimali, bilhassa 15 Temmuz 1244’te Kudüs’ün düşüşünden sonra gündem haline gelmişti zira Kudüs, Moğollar tarafından mağlup edilen Celalettin Harzemşah Mengüberdi’nin ordusundan geriye kalan, Mısır Sultanı Selahaddin Eyyubi’nin çağrısı üzerine gelen birliklerce ele

²⁴ Rashid ad-Din. *Sbornik letopisei*, T. III. Moskva-Leningrad, 1946. s. 18.

²⁵ Kirakos Gandzaketsi. Op. cit. s. 230.

²⁶ Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221-1410*, s. 175.

²⁷ Kirakos Gandzaketsi, Op. cit. s. 182.

²⁸ Timothy May, *Chormaqan Noyan: The First Mongol Military Governor in the Middle East*, 1996 (http://faculty.northgeorgia.edu/TMMay/Chormaqan_thesis.pdf).

²⁹ Kirakos Gandzaketsi, Op. cit. s. 193.

³⁰ Charles Beckingham, *Prester John the Mongols and the Ten Lost Tribes*, Aldershot, 1996; Wilhelm Baum, *Die Verwandlungen des Mythos vom Reich des Priesterkönigs Johannes*, Klagenfurt, 1999.

geçirilmişti. Kudüs'ün kaybı, Katolik Batı'yı Kutsal Topraklara yeni bir haçlı seferi düzenleme gerekliliğine sevk etmiştir.³¹

Papa IV. İnnokent tarafından Haziran-Temmuz 1245'te Moğolların Avrupa için oluşturduğu tehdit üzerine düzenlenen Lyon Konsili'nde gayet yarım ağızla bir karar alınmıştı. "Tatarlara dair" adlı kararnamede, mezkur milletin tüm Hristiyan dünyası için tehdit teşkil ettiği ilan olunmasına karşın, onlara karşı savaş açmak yerine konsil, sadece alınması gereken bazı tedbirleri sıralamıştır: "Bu yüzden, kutsal konsilin kararı doğrultusunda, mezkur halkın yurtlarınıza girmek için kullanabileceği gittiğiniz o yollar ve takip ettiğiniz güzergahlarda olabildiğince dikkatli olmanızı; onları tedirgin etmek ve üzerinize açtıkları seferi onlar için kolay kılmamak adına hendekler, duvarlar ve başkaca tahkimatlar meydana getirmenizi hepimize samimiyetle tavsiye ve rica ediyor, talimat ve buyruğunu veriyoruz. Onların geliyor olduklarını dair bir bilgiye vakıf olduğunuzda bu, ivedilikle Papalık Makamı'na eriştirilmelidir. Böylece biz inananlara yardım sevk edebilir, siz de o milletin akınlarına karşı muhafaza edilmiş olursunuz." Papa, konsil aracılığıyla "bütün Hristiyan ülkelere, güçlerine göre" maddi olarak katkıda bulunmaları için çağrıda bulunmuş ve "bu milletin (Tatarlar), toprakları üzerinden akınlar yapabilecekleri bütün Hristiyanlara da benzer mektuplar göndereceğinin" sözünü vermiştir³².

Papalık Makamı'nın, Moğollar ile ilişkilerinde yaptığı en büyük hamle, aracısız diplomatik ilişkilerin tesis edilmesine ve Moğollar arasında misyonerlik faaliyetleri yürütmeye yönelik olmuştur. Bu amaçla IV. İnnokent 1245 yılı martında, yani daha Lyon Konsili'nin toplanmasından önce, Dominikanlardan Andre de Longjumeau ve Astselin'i; Fransiskanlardan ise Portekizli Lorentzo ve Giovanni del Plano Carpini olmak üzere dört temsilcisini Doğu'ya göndermiştir. Bu sonuncusunun takip ettiği yol Rus topraklarından geçmekteydi ki kendisi zaten burada aynı zamanda kiliselerin birleştirilmesini hakkındaki meseleyi dile getirmekle de vazifeliydi.³³

IV. İnnokent'i böylesine kararlı girişimlerde bulunmasına yol açan bir diğer mesele de muhtemelen, Papa'nın Avrupa'daki en büyük rakibi Cermen İmparatoru II. Friedrich'in, artık Moğollarla birtakım müzakereler yürütüyor olduğuna dair her yerde dolaşan söylentiler olmuştur. Sistersiyen Tarikatı mensubu, Üç Kaynak Manastırı'ndan kronik yazarı Alberic'in (vefatı 1252) ifadelerine göre, Moğolların henüz Avrupa'yı istilaya kalkışmalarından evvel, 1237 yazında İmparator, "Tatarların Kralı" sanındaki birinden itaat etmelerini şart koşan bir mektup almıştı. Bunun ardından ise Friedrich, ironiyle karışık, kuşlardan iyi anlayan biri olarak muhababının doğancısı başıbaşa olmaya hazır olduğunu söyleyerek mukabelede bulunmuştur.³⁴

³¹ Maureen Purcell, *Papal Crusading Policy. The Chief Instruments of Papal Crusading Policy and Crusade to the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre 1244—1291*, Leiden, 1975. s. 88-92; Peter Jackson, "The Crusade Against the Mongols (1241)", *Journal of Ecclesiastical History*, Nr. 42. 1991. s. 1-18.

³² Norman P. Tanner, "First Council of Lyons (1245). On the Tartars", *Decrees of the Ecumenical Councils*, Vol. I (Nicaea I-Lateran V). Ed. Tanner N. P. Washington, 1990. (<http://www.piar.hu/councils/ecum13.htm>). p. 581.

³³ Axel Klopprogge, "Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13.", *Jahrhundert. Ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters*. Wiesbaden, 1993. p. 195-198.

³⁴ "Rex Tartarorum imperatori Frederico scripsit mandans, ut sibi in hoc consuleret, quatinus officium aliquod in sua curia eligeret et de se terram teneret. Ad quod imperator respondisse fertur, quod satis scit

Görünen o ki Cermen İmparatoru, Moğollarla başkaca ilişkilere de sahipti ve hatta Moğollar ile gizli bir anlaşma da akdetmiş idi. Bununla alakalı, bütün Avrupa’da dolaşan ve hatta İngiltere’ye dek varan bilgiler, Papa’yı ziyadesiyle rahatsız etmekteydi ki bu vaziyeti Parisli Matthew, kaleme aldığı Büyük Kronik’te 1241 yılının olaylarından bahsederken dile getirir.³⁵ Friedrich’in Lyon Konsili tarafından tahtından indirilmesinden sonra, onun Tatarlarla yaptığı ittifakın tehlikesi daha da ileri boyutlara varmıştır. 1247 yılına dair yine aynı yazar, eğer “kederli ve aşırı hiddetli imparator tahtından vazgeçmez de Rusya’daki Tatarlardan yahut dostluğunun olduğu Babil Sultan’ından destek arayışına girişirse” diye “aklı selim pek çok kimsenin” ciddi ciddi endişe içerisinde olduklarını aktarmaktadır.³⁶

Papalık Makamı’nın Moğollarla ilişkilerinde diplomatik hareketliliğin zirve yaptığı dönem, 1253-1254 yıllarına denk düşer ki bu da şüphesiz, Sartak Han’ın Hristiyanlığı kabulüne dair bilgilerin bu tarihlerde Batı’ya ulaşmış olmasının bir mamulüdür.

Hristiyanlığın Tatarlar arasında yayılmaya başladığına dair Kral IX. Louis’den alınan bilgilerin ardından, 20 Şubat 1253’te IV. İnnokent, “Athleta Christi precipuus” başlıklı ve içeriğinde, evvel zaman Tatarlara misyonerlik faaliyetleri yürütmeleri için gönderilen bazı Dominikan ve Frensisken keşişleri piskoposluğa terfi etme yetkisinin Doğu’daki elçisi Chateaurouxlu Odo’ya tevdi edildiği ifade olunan *bullayı* kaleme almıştır, ayrıca Papa bu *bullayı* ile bir kişinin akdedebileceği nikah sayısı üzerinde kilisenin getirmiş olduğu kısıtlamaların kaldırılmasını, Hristiyanlığa yeni geçenlerin inançlarından emin olana dek oruç tutmaları uygulamasından vazgeçilmesini salık vermiştir.³⁷

Bunun haricinde IV. İnnokent, birkaç kez de Doğu’ya gönderilmiş misyonerlerle doğrudan kontak kurmuştur. Papanın “Cum hora undecima” başlıklı ve “Putperest Sarazenlerin, Greklerin, Kumanların, Büyük Macaristan Macarlarının topraklarına; Tatarlar yahut Doğulu başka bir kafir milletin hükmü altındaki Hristiyanlara gönderilmiş olan ve Papalık Makamı’nın henüz rehberlik etmediği topraklarda” Tanrı’nın adını tebliğ eden Fransisken ve Dominikan Tarikatları keşişlerine hitap eden iki adet *bullası* 23 Temmuz 1253 tarihini taşımaktadırlar.³⁸

XIII. asrın ortalarında ve ikinci yarısında, Roma’nın çeşitli diplomatik vazifelerini yerine getiren Katolik misyonerlerden mürekkep muhtelif grupların, Doğu’ya sevk edilmeleriyle alakalı olarak, papalar tarafından, benzer mahiyete sahip başkaca

de avibus et bene erit falconarius.” Alberic. “Chronica Alberici monachi Trium fontium”, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, T. XXIII, Ed. P. Scheffer-Boichorst, Hannoverae, 1874, p. 943.

³⁵ Mathei Parisiensis. “Ex Chronicis Maioribus Mathei Parisiensis”, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* T. XXVIII, Ed. R. Paili et F. Liebermann, Hanniverae, 1888, p. 213.

³⁶ Ibid. p. 292.

³⁷ August Potthast, Op. cit. s. 1225. Nr. 14886.

³⁸ “Fratribus de ordine Minorum in terras Sarracenorum paganorum, Graecorum, Cumanorum... Ungarorum maioris Ungariae, christianorum captivorum apud Tartaros aliarumque infidelium nationum Orientis proficiscentibus concedit, ut in terris quae adhuc sedis apostolicae magisterio non intendunt, proponere verbum Dei et constitutis ibidem in verbis, officio et cibo ac in aliis secure communicare et ipsos ad unitatem christianae fidei cupientes recipere, baptizare et aggregare filiis ecclesiae valeant etc.” August Potthast, Op cit. s.1240. Nr. 15065-15066.

mektuplar da gönderilmiştir.³⁹ *Bullanın* “Cum hora undecima” (on birinci saate doğru) başlığını taşıması İncil’deki bir anlatıdan ileri gelmektedir: Burada misyonerler, bir üzüm bağı kurmak için (kilise) bağın sahibi tarafından (Tanrı) herkesten sonra, saat on birde çağrılan, fakat buna mukabil emeklerinin karşılığı olan ücretleri diğerleriyle aynı olan işçilerle özdeşleştirilmektedir.⁴⁰

IV. İnnokent tarafından Doğu’ya 1253-1254’te gönderilen misyonerler Papalık Makamı ile iletişim içerisinde kalmışlardır. 16 ve 26 Şubat 1254 tarihli *bullalar* bu hususu teyit eder mahiyettedir. Birincisinde Papa, Türk Sultanı’nı hakikat olan dine davet etmekte ve Sultan’a, Tanrı’nın adını Türk ve başkaca diğer topraklarda tebliğ etmeleri için gönderilmiş Dominikanları hizmetine almasını tavsiye etmektedir.⁴¹ İkincisinde ise Gürcistan başpiskoposlarına, piskoposlarına ve manastır baş keşişlerine, Tatarlara gönderilen biraderlerine her türlü yardımı sağlamaları ve eğer gerekir ise gidecekleri yere kadar onlara eşlik etmelerini istemektedir.⁴²

Tatarlara hakikaten Papalık tarafından birkaç elçilik heyetinin gönderilmiş olduğunu Wilhelm von Rubruk teyit etmektedir. Bu elçilerden biri olan Dominikan tarikatına mensup Katalonyalı Bernard ile Rubruk, 1254-1255 kışında Nahçıvan’da, Moğolistan’dan dönüş yolundayken karşılaşmıştır. Bu esnada Bernard, artık “*Tatarca bazı ifadeler öğrenmiş ve Macaristan’dan bir birader ile Tavis’e Argon’un yanına doğru yolculuk halinde ve Sartak’ın kafilesine varmak arzusundaydı.*”⁴³ Rubruk, daha sonra kendi yoluna koyulduğunda, Ermeni şehri Ani’de, Hz. Meryem Yortusu günü (2 Şubat 1255), yanlarında Sartak Han’a, Mengü Han’a ve Buri Han’a yazılmış papalık mektupları taşıyan beş Dominikan keşişine daha denk gelir.⁴⁴ Roma’nın 1253-1254 yıllarında ortaya koyduğu diplomatik çabalarının nihai sonucu olarak Sartak, bir elçilik heyetiyle Papa IV. İnnokent’e mukabelede bulunmuş, Papa da Altınorda Hanı’na yukarıda sunulan mektubu kaleme almıştır.

Kaynakça

- ‘Alā at-Dīn ‘Atā Malik Juvaynī, *Genghis Khan. The History of the World Conqueror*, Transl. from text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, Manchester 1997.
- Allen, R (Ed), *Eastward Bound: Travel and Travellers, 1050—1550*, Manchester 2004.
- Bar Hebraeu, *The Chronography of Gregory Abu’l- Faraj Bar Hebraeus’ Political History of the World Vol. I.*, Translated. by Ernst Alfred Wallis Budge. London, 1932.
- Baum, Wilhelm, *Die Verwandlungen des Mythos vom Reich des Priesterkönigs Johannes*, Klagenfurt 1999.

³⁹ Jean Richard, *La papauté et les missions d’Orient au Moyen Age (XIII—XV siècles)*, Rome, 1977. p. 139; Marina Münkler, *Erfahrung des Fremden: Die Beschreibung Ostasiens in den Augenzeugenberichten des 13. und 14. Jahrhunderts*: Berlin, 2000, p. 71-72.

⁴⁰ Andrew Jotischky, “The Mendicants as missionaries and travellers in the Near East in the thirteenth and fourteenth centuries”, *Eastward Bound: Travel and Travellers, 1050-1550*, Ed. R. Allen. Manchester, 2004. s. 88-106.

⁴¹ Elie Berger, *Op. cit.* Nr. 7780.

⁴² *Ibid.* Nr. 7781.

⁴³ Gil’om de Rubruk, *Op. cit.* s. 189-190.

⁴⁴ *Ibid.* s.191.

- Beckingham, Charles, Prester John, *the Mongols and the Ten Lost Tribes*, Aldershot, 1996.
- Berger, Elie, *Les registres d'Innocent IV (1243—1254)*, Paris 1897.
- Foltz, Richard, *Religions of the Silk Road: premodern patterns of globalization*, New York, 2010.
- Galstyan, Aram Genrihovich, *Armyanskie istochniki o mongolakh: izvlecheniya iz rukopisei XIII-XIV vv.*, Moskva 1962.
- Jackson, Peter, "The Crusade Against the Mongols (1241)", *Journal of Ecclesiastical History*, Nr. 42. 1991. S. 1-18.
- _____, *The Mongols and the West, 1221-1410*, London; New York, etc., 2005.
- Kirakos, Gandzaketsi, *Istoriya Armenii, Perevod predisl. i komment. Albert L. Khanlaryan*, Moskva 1976.
- Klopprogge, Axel, *Ursprung und Ausprägung des abendlandischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert. Ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters*, Wiesbaden, 1993.
- Lane, Georg, *Daily life in the Mongol empire*, Westport 2006.
- Lupprian, Karl-Ernst, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels*, Città del Vaticano, 1981.
- Malek R. and Hofrichter P. (Ed), *Jingjiao: the Church of the East in China and Central Asia*, Sankt Augustin 2006.
- Marshall, Robert, *Storm from the East. From Genghis Khan to Khubilai Khan*, Berkeley; Los Angeles 1993.
- May, Timothy, *Chormaqan Noyan: The First Mongol Military Governor in the Middle East*, 1996 (http://faculty.northgeorgia.edu/TMMay/Chormaqan_thesis.pdf).
- Melloni, Alberto (Ed), *Innocenzo IV. La concezione e l'esperienza della cristianità come «regimen unius personae»*, Genoa, 1990.
- Münkler, Marina, *Erfahrung des Fremden: Die Beschreibung Ostasiens in den Augenzeugenberichten des 13. und 14. Jahrhunderts*, Berlin 2000.
- Paili R. ve Liebermann F. (Ed), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum T. XXVIII, Hanniverae* 1888.
- Potthast, August (Ed), *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum 1198 ad anno 1304 T. II.*, Berolini 1875.
- Purcell, Maureen, *Papal Crusading Policy. The Chief Instruments of Papal Crusading Policy and Crusade to the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre 1244—1291*, Leiden 1975.
- Rashid ad-Din, *Sbornik letopisei*. M.; L., 1946. T. III.
- _____, *Sbornik letopisei T. II.*, Perevod. s pers. Yuriy Pavlovich Verkhovskiy, M.; L., 1960.

- Richard, Jean, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIII—XV siècles)*, Rome 1977.
- Scheffer-Boichorst, P. (Ed), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores T. XXIII*, Hannoverae, 1874. Shastinoy, Nina Pavlovna (Ed), *Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka*, Moskva 1957.
- Spuler, Bertold, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223—1502*, Wiesbaden, 1965.
- Tanner, Norman. P. (Ed.) *Decrees of the Ecumenical Councils. Vol. I (Nicaea I — Lateran V)*, Washington, 1990. (<http://www.piar.hu/councils/ecum13.htm>).
- Tizengauzen, Vladimir Gustavovich, *Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy. T. II.*, M.; L., 1941.
- Thomson, Williel R., “Checklist of papal letters relating to the order of St. Francis: Innocent III — Alexander IV” // *Archivum Franciscanum Historicum*. T. 64. 1971. P. 367-580.
- Vardan, Velikii, *Vseobshchaya istoriya Vardana Velikogo*, Predisl., per., komment. Nikita Osipovich Emin. M., 1861.
- Weatherford, Jack, *Genghis Khan and the Making of the Modern World*, New York 2004.

TTAD, 6(2)2021: 93-95

Kitap İncelemesi/Book Review

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

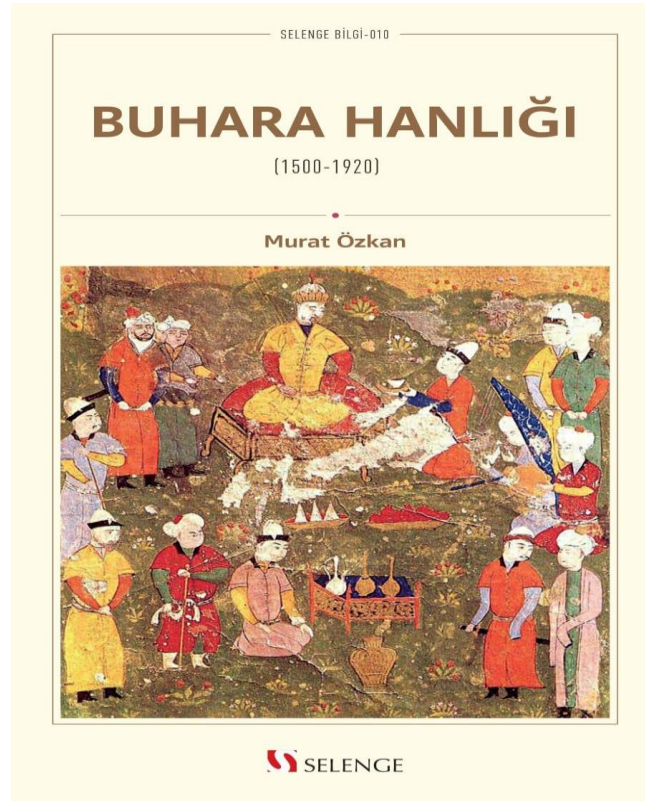
Makale Geliş | Received: 05.04.2021

Makale Kabul | Accepted: 19.11.2021

Atıf | Cite as: Merve Üner, “Murat Özkan, Buhara Hanlığı (1500-1920)”, Kitap İncelemesi, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(2), Aralık 2021, s. 93-95.

Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, 128 s., ISBN: 978-605-4944-78-1.

Merve ÜNER*

Genel Türk Tarihi alanında yaptığı başarılı çalışmalarla akademik sahada adından söz ettiren Ordu Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Murat Özkan'ın, başta Türkistan hanlıkları olmak üzere Rus askerî tarihi ve Türkistan'da sosyal yaşam üzerine pek çok çalışması mevcuttur. Sayın Özkan'ın bu yazıda tanıtacağımız eseri ise,

* Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, merveuner@balikesir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1657-9921

Buhara Hanlığı (1500-1920)'dir. Yazarın alandaki uzmanlığını başarıyla yansıttığı bu eser, Şubat 2021'de Selenge Yayınları aracılığıyla okuyucuyla buluşmuştur.

128 sayfadan oluşan eser; içindekiler, önsöz ve giriş kısımlarının ardından "Mâverâünnehir ve Buhara'nın Tarihî Coğrafyası", "Şibanî Hanedanlığı Döneminde Buhara Hanlığı", "Astrahan Hanedanlığı Döneminde Buhara Hanlığı", "Buhara'da Mangıt Devri ve Küçük Kıyamet", "İdarî, İktisadî ve Kültürel Özellikleriyle Buhara Hanlığı" başlıkları altında 5 bölümden müteşekkildir. Ayrıca sonuç bölümü, zengin bir kaynakça ve dizine de yer verilmiştir. İçeriğe uygun olarak fotoğraflar da mevcuttur. Kitabın görsel tasarımı hakkında fikir vermek gerekirse, ön kapağında Buhara Hanlığı'nı temsilen minyatür bir fotoğrafa yer verilmesi eseri cazip kılmıştır. Arka kapağında ise hem yazarı tanıtan bilgiler, hem de Buhara Hanlığı'na dair kısa bir pasaj göze çarpmaktadır.

Eserin önsözünde Sayın Murat Özkan tarafından; Türkistan coğrafyası açısından önemli bir bölgede 16. asırda kurulan Buhara Hanlığı'nın diğer Türk hanlıklarına kıyasla her zaman ön planda olması, zaman içinde bölgenin emperyal güçlerinden Rusya'nın eline geçmesi ve Türk Dünyası için bir esaret devrinin başlamasına vurgu yapılmıştır. Buhara Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgali Özbekler için büyük bir yıkım olsa da, sonrasında Özbekistan Devleti'nin ortaya çıkması tabii ki Türk Dünyası'nda bir dirilişin açık emaresidir. Giriş kısmında ise her dönemde kendisinden söz ettiren Buhara'nın milattan önceki dönemlerden başlayarak 1920'li yıllara kadar geçirdiği siyasi süreç kısaca konu edilerek eserin gidişatı hakkında ipucu verilmektedir.

"Mâverâünnehir ve Buhara'nın Tarihî Coğrafyası" adlı ilk bölümde, pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan Mâverâünnehir'in ve bu bölgeye dâhil bir şehir olarak Buhara'nın coğrafi sınırlarından bahsedilmekle birlikte, şehrin adının farklı dillerdeki kullanımı ve anlamları hususuna yer verilmiştir. Konuyla ilgili olarak bu coğrafyanın siyasi tarihine de girilmiş, milattan önceki dönemden başlayarak 16. yüzyıla kadar olan süreçte bölgede hâkim olan güçler hakkında bilgi sunulmuştur. Aynı zamanda, Buhara'nın kültürel, sosyal, ticarî hayatına ve Türk-İslam medeniyeti açısından önemine dikkat çekilerek değerlendirme yapılmıştır.

Tanıtilen eserin "Şibanî Hanedanlığı Döneminde Buhara Hanlığı" adlı ikinci bölümünü Şibanî Hanedanlığı'nın kuruluşu ve bugünkü Özbekistan sınırları dâhilinde yaşayan Özbek Türklerinin menşei oluşturmuştur. Devamında ise, Şibanî Hanedanlığı'nın Buhara Hanlığı üzerinde 1600'lü yıllara kadar süren egemenliği ile hanedanlığın zirve, fetret ve çöküş dönemlerine değinilmiştir.

Eserin üçüncü bölümü "Astrahan Hanedanlığı Döneminde Buhara Hanlığı" adıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümde 1601-1747 arasında Buhara Hanlığı üzerinde Astrahan Hanedanlığı hâkimiyeti ele alınmıştır. 1556 yılında Astrahan kentinin Ruslar tarafından işgaliyle Astrahanlılar Buhara'ya gelerek yerleşmişlerdir. Bir süre sonra Buhara'da iktidar değişmiş, yönetim Şibanîlerden Astrahanlılara geçmiştir.

"Buhara'da Mangıt Devri ve Küçük Kıyamet" adlı dördüncü bölümde anlatıldığı gibi, Buhara'daki Astrahan Hanedanlığı'nın son hükümdarı Ebulfeyz'in 1747'de öldürülmesi Türkistan tarihinin seyrini değiştirmiştir. Bu olayın ardından, 1756 yılında Buhara'da Mangıtlar Hanedanı yönetimi ele geçirmiştir. Mangıtlar, bölgede Cengiz Han'ın soyundan gelmeyen ilk hanedanlık olmasına rağmen, diğer hanedanlara nazaran daha istikrarlı bir yönetim sergilediklerini söyleyebiliriz. Yine aynı bölümde Mangıt Hanedanı'nın Buhara'daki yönetimi, Osmanlı Devleti ile olan ilişkiler ve Buhara

Hanlığı'nın 1873 yılından 1920 yılına kadar Rusya'nın boyunduruğunda yaşadığı süreç işlenen konular arasında yer almaktadır.

Kitabın son bölümü olan “İdarî, İktisadî ve Kültürel Özellikleriyle Buhara Hanlığı” başlıklı beşinci kısımda öncelikle Buhara Hanlığı'nın devlet idaresine yer verilmiş, yönetimin işleyişi, yönetimde yer alan kişiiler ve görevleri esas alınmıştır. Sadece idari yönetim değil hanlığın askeri yönetimine yönelik de fikir edinebilmekteyiz. Bilindiği üzere, Türklerde ordu-millet anlayışı söz konusudur. Buhara halkının da bu anlayışı sürdürdüğü görölmektedir. Buhara ordusu, önceleri oldukça etkin bir durumda olmasına rağmen, ne yazık ki 19. yüzyılda çağdaş dünyanın askeri sistemine ayak uyduramamıştır. Devamında ise, hanlığa dair değinilen diğer konular, dinsel inançlar, eğitim ve mimaridir. Halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu Buhara'da, hanların İslami değerlere bağlı hareket etmeleri, siyasi hayatla dini hayatın iç içe geçtiğini göstermekte idi. Dinlerine olan bağlılıkları eğitim kavramında da kendini göstermiş, medreselerde pozitif bilimlerin yerini teoloji ağırlıklı dersler almıştır. Bu bağlamda eğitime gösterilen ilgi, başta üst düzey eğitim veren medreselerin yapımı olmak üzere toplum ve kent üzerinde derin etkiler bırakan mimari eserlere yansımış, böylece toplumsal kültürlerini yansıtabilmişlerdir. Mimariye olan en güzel medrese örnekleri Buhara'dadır. Aynı bölümde son olarak, Buhara Hanlığı'ndaki iktisadi faaliyetlere değinilmiş, tarım, hayvancılık ve ticaretin halkın temel geçim kaynaklarından olduğu bahsedilmiştir.

Sonuç itibariyle eser, Maverâünnehir bölgesinin en önemli şehirlerinden Buhara ve bu şehirden adını alan Buhara Hanlığı'nın tarihini ve bölgedeki Rus emellerini aydınlatması açısından güçlü bir yapıttır. Buhara Hanlığı 1552 yılında başlatılan Rus işgaline sessiz ve etkisiz kalarak ne yazık ki Türk topraklarının işgali hususunda adeta Rusya'ya davetiye çıkarmıştır. Rus idaresine girene kadar Rusların Türkistan topraklarındaki emellerini bir türlü kavrayamayan Buharalılar, buna ilişkin Rus yayılcılığının da farkına geç varmıştır. Başa geçen yetersiz Buhara hanları da hanedanlığın kaderini çizmişlerdir. Eserin, inceleme sonrasında uzun bir sürece yayılmış titiz bir araştırmanın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce Türkistan Tarihi üzerine yaptığı çalışmalar, sunduğu bildiriler yazarın konu hakkındaki tecrübesini ortaya koymaktadır. Bu itibarla Murat Özkan'ın söz konusu birikimine bina edilmiş olan eser, konu üzerine araştırma yapanlar için bir başucu kitabı mahiyeti taşımaktadır.